

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

На правах рукопису

Ямельницький Олег Ярославович

УДК 323.21:364–787.86](477)“20”

**ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ
ЯК ЧИННИК АКТИВІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
ДОРОШ Леся Олексіївна
кандидат політичних наук, доцент

ЛЬВІВ – 2015

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Джерельна база та стан наукової розробки проблеми мобілізації до політичної участі	11
Висновки до розділу 1.....	26
Розділ 2. Теоретико–методологічні засади дослідження мобілізаційних чинників активізації політичної участі	28
2.1. Теоретичні аспекти вивчення проблеми активізації політичної участі.....	28
2.2. Методологія дослідження політичної мобілізації як чинника активізації політичної участі.....	47
Висновки до розділу 2.....	61
Розділ 3. Сутнісні характеристики поняття «політична мобілізація»	65
3.1. Зміст, специфіка та види політичної мобілізації.....	65
3.2. Політико–культурні чинники мобілізації політичної участі громадян.....	87
Висновки до розділу 3.....	110
Розділ 4. Інституційні форми та технології політичної мобілізації громадян України	113
4.1. Партійна та електоральна мобілізація: поєднання змагальних та авторитарних характеристик.....	113
4.2. Мобілізаційний потенціал інститутів громадянського суспільства: втілення змагальної мобілізації в Україні.....	138
4.3. Мобілізаційні інформаційні технології та політмоб як новітні форми активізації політичної участі.....	153
4.4. Феномен Євромайдану як чинник політичної мобілізації громадян.....	167
Висновки до розділу 4.....	186
Висновки	190
Список використаних джерел	196

ВСТУП

Актуальність дослідження. Базовою ознакою демократичного розвитку суспільства є реальна участь громадян у політичному житті держави. Ідеться про їх здатність здійснювати визначальний вплив на вирішення питань загальнонаціонального та місцевого значення шляхом безпосередньої або опосередкованої участі. Драматичні події в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. засвідчують зростання рівня участі громадян не лише в питаннях внутрішньополітичного розвитку, а й в обранні геостратегічного вектора суспільного поступу країни.

Як демократичний, так і недемократичний типи модерної політичної системи припускають певний рівень політичної участі, яка здійснюється автономно або за допомогою чинника мобілізації. Відтак, з'ясування причин вибору індивідом (групою) тих чи інших форм політичної участі, міри їх політичної активності за різних політичних режимів актуалізує дослідження сукупності внутрішніх та зовнішніх факторів, які безпосередньо пов'язані із феноменом політичної мобілізації.

Процеси демократичної трансформації супроводжуються кардинальними змінами в інституційній структурі політичної участі, де засобами політичній мобілізації громадян виступають політичні партії, неурядові організації, громадські рухи та ініціативи. У сучасному інформатизованому суспільстві зростає роль засобів масової інформації (ЗМІ) як важливого інституту залучення громадян у процеси суспільно–політичної комунікації.

Попри існування значної кількості наукових праць, де здійснено аналіз сутності та форм залучення громадян до участі в політиці, у вітчизняній науковій літературі не отримали належного висвітлення сучасні детермінанти й технології політичної мобілізації громадян України. Зазначені обставини й зумовили вибір теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана згідно з планом наукових досліджень кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка» за темою «Політологічні аспекти розвитку держави: внутрішній та зовнішній виміри», державний реєстраційний номер № 0113U007131.

Метою наукового дослідження є комплексний політологічний аналіз феномена політичної мобілізації, визначення його змістових характеристик та обґрунтування значення мобілізації як чинника активізації політичної участі громадян в Україні в умовах переходу до демократії.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- розкрити зміст наукових дискусій щодо проблеми активізації політичної участі;

- визначити та обґрунтувати теоретичні підходи до розуміння сутності політичної мобілізації та на цій основі з'ясувати природу, форми та спрямованість мобілізаційних чинників активізації політичної участі громадян;

- виокремити політико-культурні чинники, які визначають сутність та форми політичної мобілізації громадян;

- розкрити специфіку політичної мобілізації в діяльності політичних партій та дослідити мобілізаційні технології, що використовуються в електоральному процесі;

- виявити мобілізаційний потенціал громадянського суспільства в Україні;

- з'ясувати сутність політмобу як прикладу змагальної політичної мобілізації в контексті глобального поширення новітніх комунікативних технологій;

- розкрити специфіку мобілізаційних чинників, що визначали міру активності населення України, з точки зору екзогенних та ендогенних умов, у суспільній практиці кінця 2013 – початку 2014 рр.

Об'єкт дослідження – політична участь як різновид соціальної активності, форма інституційного та позаінституційного залучення громадян у політичний процес.

Предмет дослідження – інституційний та політико-культурний виміри політичної мобілізації в контексті активізації політичної участі громадян в Україні на етапі демократичної трансформації.

Методологія дослідження. Методологічною основою дослідження є сукупність загальнонаукових та філософських принципів пізнання – об'єктивності, детермінізму, системності, історизму, міждисциплінарного підходу тощо.

Надзвичайно важливим для цілісного дослідження чинників мобілізації політичної участі, що визначають політичну активність громадян, є *системний підхід*, оскільки він дав змогу розглянути політичну мобілізацію не просто як координацію дій громадян, а як єдину, комплексну, цільову програму, у якій усі чинники є тісно взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Застосування *неоінституційного методологічного підходу та структурно-функціонального аналізу* сприяло вирішенню дослідницьких завдань шляхом вивчення інститутів політичної системи, що забезпечують певні рівні автономної або мобілізованої участі громадян, зокрема держави, політичних партій і громадських організацій, засобів масової комунікації тощо. *Соціокультурний підхід* дозволив виявити вплив соціально-політичних і культурних цінностей як чинників мобілізації, передумови формування в громадян України активістського типу політичної культури, їх залучення до політичного процесу відповідно до демократичних принципів і норм. Вирішення поставлених завдань та уточнення ключових понять дисертації стало можливим із застосуванням методів *узагальнення та порівняння*, зокрема у ході дослідження основних форм політичної участі. Для досягнення поставленої мети в роботі також використано спеціальні методи політологічного дослідження, зокрема *контент-аналіз* – для класифікації та узагальнення змісту текстового матеріалу, спрямованого на

активізацію політичної участі громадян: засобів масової комунікації (ЗМК), інтернет–видань, політичних партій та громадських організацій тощо.

Наукова новизна роботи визначається вибором предмета дослідження, його метою та завданням і полягає в такому:

уперше:

- дано авторське трактування поняття «активізація політичної участі громадян засобами мобілізації» як інтенсифікація їх активності, метою якої є максимально можлива реалізація суспільно–політичного потенціалу громадян, груп, колективів та організацій, які вони утворюють. Для її досягнення задіяна складна система чинників, які забезпечують кожному громадянину можливість активної участі в політичному процесі в цілому, а також у рамках окремих форм громадської діяльності;
- доведено неправомірність спрощеного, однобічного трактування феномена політичної мобілізації як однозначно негативного явища. Сучасний рівень суспільно–політичної активності населення розглянуто крізь призму співіснування вертикальних (авторитарна, примусова) і горизонтальних (змагальна, демократична) проявів мобілізації із зростанням ролі й значення останньої. Доводиться, що зростання відсотка українського населення, що вибирає тактику активних політичних дій, «позитивно мобілізується», може спричинити структурні зміни політичної системи, спонукати до зрушень у соціальних, громадських позиціях мас шляхом зречення від їх колективістського досвіду, патерналістських очікувань, авторитарної мобілізації;
- з'ясовано, що у визначенні характеру політичної мобілізації має значення як сам факт прояву політичної активності, так і позитивне ціннісне ставлення людини до нього, залежно від типу політичної культури особи. Ці показники, узяті разом, засвідчують або власну активність особистості, самодіяльність індивіда (змагальну мобілізацію), або її вимушену зовнішніми чинниками діяльність (авторитарну мобілізацію);

уточнено:

- підхід щодо розрізнення мобілізованої та автономної політичної участі. Враховуючи, що мобілізовану участь поділяють на стихійну, примусову та демократичну, доводиться, що мобілізовану участь у тоталітарних (авторитарних) режимах слід відрізнити від мобілізованої за умов демократії, за яких вона є однією з умов залучення громадян до формування й реалізації курсу державної політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності. Стверджується, що мобілізована участь (індивідуальна або групова) завжди пов'язана з маніпуляцією свідомістю чи використанням інших форм впливу (примусу);

- розуміння впливу інформаційних технологій на формування громадської думки та її мобілізацію (зокрема у формі політмобів). Стверджується, що сучасні технології перетворюються на ефективний і зручний (але ціннісно і юридично неоднозначний) інструмент спрямування політичної активності мас у визначеному напрямку;

- екзогенні та ендогенні (інституційні, економічні, соціокультурні, комунікаційно–технологічні тощо) передумови політичної мобілізації населення України на межі 2013–2014 рр.; наголошено, що досліджувані події засвідчили творення й проекцію форм прямої демократії, а також громадянських практик та ініціатив, що уособлюють специфіку політичних змін на шляху модернізації України;

дістали подальшого розвитку:

- дослідження міри інтенсивності участі за демократії. У дискусіях між підходами, які, з одного боку, обґрунтовують необхідність широкої суспільно–політичної участі як реального втілення проголошеної влади народу, а з іншого – вимагають її мінімізації, перевага має надаватись «серединному» баченню, яке полягає не в мінімалізації чи максималізації політичної участі, а в її оптимізації, інституціоналізації, посилення мобілізаційного потенціалу громадянського суспільства та його організацій, що сприятиме вирішенню проблеми демократизації соціуму;

- уявлення про оптимальне співвідношення соціокультурних і політичних чинників (ідей, позицій, ставлень, зразків поведінки тощо), з одного боку, та характеру (сили, змісту та специфіки) інституціональних впливів на забезпечення мобілізації до політичної участі – з іншого. Підкреслюється визначальна роль об'єктивних умов та суб'єктивного чинника активізації політичної участі індивідів, а також інституціональної спроможності політичної системи в її реалізації;

- дослідження політичних партій як асоціацій, діяльність яких спрямована на мобілізацію та активізацію громадян. Доведено, що практика їх авторитарно–мобілізаційного функціонування не сприяє позитивному ставленню до них громадян України;

- обґрунтування електорального вибору громадянина дією на нього мобілізаційних технологій, зокрема маніпулятивного, авторитарного характеру. Доводиться, що при переважанні емоційної домінанти в політичній свідомості мас такий вибір перешкоджає реалізації в електоральній практиці України моделі раціонального вибору, змагальної мобілізації, що базується на особистому інтересі індивіда.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертації розширюють наукові уявлення про політичну участь та політичну мобілізацію громадян. Вони можуть бути корисними для поповнення бази знань у сфері вивчення проблеми суспільно-політичної активності індивідів і мас, подальших науково–теоретичних досліджень проблем взаємодії держави та громадянського суспільства. Результати дослідження можуть бути використані громадянами, членами неурядових організацій, органами місцевого самоврядування та державного управління для забезпечення ефективної участі населення в політичному процесі. Матеріали дисертації можуть бути корисними в навчальному процесі під час викладання дисциплін соціально-гуманітарного профілю.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження апробовано у формі доповідей та обговорень на

науково–практичних конференціях та круглих столах: міжнародних: «Дні науки філософського факультету – 2012» (м. Київ, 20–22 квітня 2012 р.); «Інформація, комунікація, суспільство» (ICS – 2012) (м. Львів, 25–28 квітня 2012 р.); «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 30–31 травня 2012 р., 30–31 травня 2013 р.); «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (м. Рубіжне, 25–27 грудня 2012 р., 26–27 грудня 2013 р.); «Гуманітарні та соціальні науки – 2013» (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р.); «Сучасні суспільні рухи і громадянське суспільство» (Щецін, Польща, 27 травня 2014 р.); «Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології» (м. Херсон, 19–20 грудня 2014 р.); «Україна і світ у третьому тисячолітті: політичний, економічний, правовий та культурний виміри» (м. Одеса, 13–14 березня 2015 р.); всеукраїнських та регіональних: «Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук» (м. Львів, 27 квітня 2012 р.); «Актуальні проблеми соціально–гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.); «Придністровські соціально–гуманітарні читання» (м. Бердянськ, жовтень 2012 р.); «Науковий діалог «Схід–Захід» (м. Кам’янець–Подільський, 10 липня 2013 р.); «Угода про асоціацію між Україною та ЄС: виклики та перспективи» (м. Львів, 15 листопада 2013 р.); «Європеїзація без Європи: оцінка можливостей та загроз для України» (м. Львів, 12 грудня 2013 р.); «Актуальні проблеми соціально–гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.); «Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток» (м. Рівне, 20–21 березня 2014 р.); «Децентралізація влади в Україні: варіанти, можливості, наслідки» (м. Львів, 21 травня 2014 р.).

Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка».

Публікації. За темою дисертації видано 26 наукових публікацій, з яких 6 статей у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 2 – в іноземних фахових періодичних виданнях, а також розділ колективної монографії, опублікованої за кордоном, та 17 – опублікованих у збірниках тез доповідей на науково–практичних конференціях та круглих столах.

Структура роботи обумовлена метою й завданнями дослідження, його об'єктом і предметом та обраною методологією. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок, з них основного тексту – 179 сторінок. Список використаних джерел налічує 398 позицій.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Формування й зміцнення демократичного устрою в Україні, подальший розвиток інститутів громадянського суспільства неможливий без активної участі, з одного боку, громадян, з іншого – держави. Ідеться не тільки про законодавчі ініціативи держави, про використання нею наявних економічних та управлінських важелів, але й про готовність керівної еліти та чиновництва до співробітництва й взаємодії з громадянським суспільством, що в такий спосіб сприятимуть творенню активного громадського середовища, необхідного для демократичного розвитку держави.

Сьогодні практичні та теоретичні дослідження засвідчують переважання традиційних, далеко не найдієвіших форм політичної участі мас під час прийняття політичних рішень, вирішення нагальних питань суспільно–політичного значення тощо. Саме тому однією із актуальних сучасних проблем розвитку політичної системи України є забезпечення високого ступеня участі населення в політичних процесах, зокрема прийнятті рішень та їх реалізації (управлінні). Отже, ідеться про дослідження сукупності рушійних сил, які стимулюють громадськість до активної конструктивної участі, окреслюють її межі й форми, надають їй напрям, який орієнтує їх на досягнення відповідних результатів [243, с. 15].

Відтак, ідеться про активізацію політичної участі, що передбачає цілеспрямовану зміну динаміки й спрямованості суспільно–політичних процесів, зміну стану пасивного пристосування чи споглядання пересічних громадян на активні дії та виражену громадянську позицію. Активізація політичної участі – це інтенсифікація активності індивіда як центрального елемента модерної політичної системи, що має метою максимально можливу реалізацію його потенціалу, а також окремих її колективних (групових) елементів – суспільно–політичних груп та організацій. Це конкретизується у

формуванні громадянської позиції людини, інтенсифікації самоорганізації та самодіяльної активності громадян. Завдяки активізації участі відбувається зміна їх парадигмальних уявлень про державу, практичну діяльність та роль громадських організацій, органів влади тощо, можливість вироблення узгоджених напрямків політичної діяльності, довготермінових цілей та рішень щодо векторів і перспектив суспільно–політичного розвитку держави та збереження/зміцнення її міжнародного статусу.

Сьогодні накопичено різноманітний та чималий за обсягом науковий доробок про політичну участь, її історичні та сучасні інтерпретації, підходи до розуміння та визначення форм її здійснення. Констатуючи глибоке концептуальне осмислення теоретичних та практичних проблем політичної участі, широко представленого в науковій літературі аналізу її основних форм, вважаємо за необхідне приділити більшу увагу проблемам, які ще не мають достатнього наукового висвітлення та обґрунтування, а саме: проблемі мобілізації до політичної участі громадян.

Історія політико–правових ідей з питань політичної участі налічує не одну сотню років. Феномен політичної участі громадян розглядається в значній кількості робіт класиків суспільно–політичної думки. Відомо, що ще Арістотель у трактаті «Політика» проаналізував вплив різних видів і характеру політичної участі громадян у справах полісу на його устрій та тип правління [6]. У Новий час політична участь розглядалася, зокрема при описі політичної стратегії (Н. Макіавеллі), громадянської держави (Т. Гоббс), принципів розподілу влади й форм правління (Ш. Л. де Монтеск'є), змісту суспільного договору (Ж. Ж. Руссо) та ін. Специфічне трактування політичної участі та мобілізації віднаходимо в роботах А. де Токвіля, О. Конта, К. Маркса, М. Бакуніна, Ж. Сореля, М. Вебера та інших. На новітньому етапі розвитку політичної науки різні аспекти проблеми політичної участі досліджувались у рамках концепцій політичних еліт (В. Парето, Г. Моска), партій та груп тиску тощо. Детальний опис ідей цих

мислителів щодо сутності політичної участі та соціальної мобілізації здійснено в багатьох публікаціях, зокрема, у статті І. Клімова [116].

Дослідженням політичної участі громадянина, як окремого суб'єкта політичного життя взагалі, так і як члена конкретного територіального (чи іншого) утворення займаються чимало учених та фахівців–практиків у галузях політичної науки, соціології, психології, економіки, права тощо. Відповіді на питання про її сутність, причини, основні форми, фактори й чинники, що впливають на їх вибір, надзвичайно різняться. Зокрема, у сучасній політичній теорії немає одностайної думки щодо принципових питань необхідності активізації політичної участі. Вітчизняний соціолог Е. Ключенко розрізняє «конструктивну» теорію політичної участі, у якій остання наділяється значним позитивним впливом на стан суспільства, і «критичну», прихильники якої розглядають її як елемент соціально–політичної буцафорії та підкреслюють розрив між очікуваною значимістю політичної участі та її реальною роллю в суспільстві [118, с. 47].

Пропонуючи свої аргументи на користь участі громадськості, прихильники першої концепції зазначають про «вищу» якість прийнятого під її впливом рішення, зокрема закону; про підвищення результативності політичних дій та рішень; про те, що взаємовідносини між керівною елітою та громадськістю будуються на взаємній довірі та відповідальності. Аргументами проти активної політичної участі громадян є такі: значна тривалість та технічна складність цього процесу; нефаховість, некомпетентність громадськості; відсутність у громадян прагнення до політичної участі. Окрім цього, дослідники виходять із тези про періодичність, циклічність політичної активності, що пояснюється неготовністю населення до тих трансформацій, які відбуваються в суспільстві. Детальний аналіз робіт, у яких розкрито вказані підходи в розумінні сутності політичної участі та мобілізації громадян, здійснено російським дослідником Д. Гончаровим [62].

В окрему групу досліджень вищезгаданий дослідник відносить роботи, присвячені соціальному суперництву, зокрема політичним конфліктам, які володіють значним потенціалом широкомасштабної мобілізації громадян (конструктивної та деструктивної). Ідеться про те, що енергія конфліктного сприйняття соціальної реальності стає основою для діяльної участі громадян. Прикладом конфліктної мобілізації може бути мобілізаційна активність масових партій, що опираються на традиції згаданої вище класової політики, а також нових рухів, які зародились на основі соціальних структур, породжених посткласовими конфліктами [62]. Таку ж конфліктну мобілізацію простежено під час різноманітних виборчих кампаній. Враховуючи, що на пострадянському просторі політика сприймається більшістю громадян саме як конфронтація, політична активність громадян у цих умовах може бути зумовлена емоціями боротьби, протистояння, ворожості [62].

Протилежними до конфліктного бачення політичної участі та мобілізації є трактування окремими дослідниками останніх як «охоронних», стабілізуючих факторів, що не дозволяють демократичному суспільству «скочуватися в політичний хаос або авторитарні чи тоталітарні режими» [257, с. 6]. За американським соціологом Р. Мертоном, політична участь є одним із способів підтримки гомеостазу, рівноваги соціальної системи, найважливішим механізмом «політичної машини», що забезпечує демократію [167, с. 451–461]. Для іншого американського вченого Б. Барбера політична участь є потужним інструментом, що дозволяє забезпечити соціальну стабільність, «врівноважувати вплив вищих соціальних класів, а часом і брати над ними гору» [14, с. 237].

Пошук «серединної» позиції мислителів та науковців щодо активізації політичної участі з однозначним відкиданням однієї з двох діаметрально протилежних точок зору зумовлює необхідність дослідження ролі чинників політичної мобілізації в цьому процесі. Сьогодні, коли в Україні відроджуються традиції національної культури та духовності, декларується

посилення рівня соціальної та правової захищеності громадян, змінюється (чи декларується такою) модерна західна філософія влади, особливо важливим стає усвідомлення громадянами України тих можливостей та переваг, які можуть надати їх активні дії, зокрема й через інститути громадянського суспільства. Недарма західний вчений Д. Грін трактує громадянське суспільство як недержавне добровільне «царство загальної активності», у якому люди керуються почуттям обов'язку стосовно один одного та соціальної системи свободи в цілому [363]. З іншого боку, до цього процесу залучаються й державні органи. Зокрема, французький філософ М. Фуко бачив у стимулюванні владою організованої політичної участі технологію «дисциплінування», «нормалізації, упорядкування маси», тобто засіб політичного управління [290].

Отже, у політичній науці участь громадян в управлінні є однією з класичних тем дослідження. Відтак, феномен політичної участі отримав у сучасній науковій літературі всебічну розробку з точки зору її структури, форм, рівнів, методів, ідеологічних і соціальних аспектів, ефективності тощо. Під політичною участю, зазвичай, розуміють форму активної поведінки особи в політичній сфері суспільства, дії пересічних громадян, які намагаються впливати на прийняття владою політичних рішень або на вибір політичних лідерів [215, с. 56]. Для вітчизняного політолога Н. Ротар, політична участь – це залучення членів певної спільноти до політико–владних відносин, вплив громадськості на перебіг політичних процесів у суспільстві та формування його владних структур [243, с. 4]; це інституціоналізований механізм впливу громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та вироблення політичних рішень, за допомогою якого реалізуються артикульовані суспільно–політичні інтереси. Вона забезпечує реалізацію політичною системою основної своєї функції – виявлення, формування й вираження інтересів громадян, є одним із критеріїв визначення якісної специфіки конкретної політичної системи певного рівня, характеризує наслідки

взаємодії в ній політичних інститутів, соціально–економічних інтересів та сил, національних традицій та типу політичної культури. Конкретні форми політичної участі, інтенсивність та наслідки їх використання підкреслюють і водночас визначають процесуальні та функціональні характеристики й особливості політичної системи, зокрема, специфіку політичного режиму [241, с. 150].

Фундаментальні теоретичні підвалини для проведення цього дослідження заклали класичні праці, серед яких стосовно об'єкта та предмета нашого дослідження варто згадати наукові доробки таких західних вчених–політологів, як Г. Алмонд [4–5; 345], С. Верба [44, 396], М. Вебер [41], Б. Барбер [13–14; 348], Ш. Берман [21], Р. Дал [76–78], Р. Дальтон [79], Р. Деггер [80], М. Дюверже [86], Дж. Ціммерман [296], Й. Шумпетер [324], К. Джанда, Д. Беррі, Д. Голдман, К. Хула [272], Н. Най [377], Т. Дай, Л. Зіглер [75], Дж. Коен, Е. Арато [127], Г. Брейді [351], та ін., російських – Д. Гончаров [62–63], Л. Гозман, Е. Шестопал [60], А. Ковлер [120], В. Гельман [58–59] та ін.

На сучасному етапі проблемні питання теорії політичної активності загалом та участі зокрема, напрямки й концепції активізації політичної участі, зокрема й мобілізаційного характеру, ґрунтовно досліджені й вітчизняними науковцями: О. Чемшитом [11, 297–298], Ю. Бабіновим, В. Шрейдером [11], Є. Головахою [61], М. Шульгою [319–321], О. Скрипнюком [255], В. Бебиком [15], А. Колодій [122; 195], А. Романюком [237–238], Н. Кирилюк [112–114], О. Резніком [232–234], Т. Кремень [130–131] та ін. У їх роботах ґрунтовно проаналізовано еволюцію наукових теорій й методології дослідження політичної активності та політичної участі, аналізовано масштаби, інтенсивність та засоби легітимного залучення громадян у політику, канали їх ефективного впливу на різні сфери життя суспільства, здійснено порівняння проявів політичної активності населення за умов функціонування різних політичних режимів, визначено фактори й мотиви, що позначаються на виборі тих чи інших форм суспільно–політичної

діяльності, з'ясовано причини масової участі/неучасті в політичних процесах, порівняно зміст автономної й мобілізованої участі. Завдяки цим дослідженням в Україні закладаються підвалини власної школи дослідження демократії та політичної участі.

Особливо слід наголосити на науковому доробку вітчизняних політологів Н. Ротар [239–243] та В. Бортнікова [28–34]. Зокрема, Н. Ротар у своїй монографії вперше здійснила аналіз формування основних моделей політичної участі громадян: електоральної, дискурсивної і протестної в контексті циклічних електоральних процесів в Україні. Зокрема, у зазначеному доробку авторки розкриваються інституційні мобілізаційні фактори електоральної участі громадян України [240]. Дослідження В. Бортнікова присвячено комплексному вивченню політичної участі як феномена політичного життя, визначального чинника демократичної трансформації українського суспільства. Ідеться про малодосліджені аспекти політичної участі як у теоретико–методологічному, так і прикладному вимірах. Значну увагу в цьому контексті автор приділяє й різним проявам політичної участі, зокрема й мобілізованої. Дослідник наголошує, що демократія може успішно виконувати свою соціальну роль лише тоді, коли вона перетворюється із «суспільства спостерігачів» на «суспільство участі». Відтак, демократія є дієвим засобом розширення поля громадянської ініціативи й творчості, обмеження влади еліти й бюрократії, діяльністю, що сприяє гармонізації суспільних відносин і в цілому розвитку людини [32].

Суттєво вплинули на формування концептуальних, теоретико–методологічних засад цього дослідження наукові праці таких зарубіжних дослідників, як, зокрема, К. Дойч [356], П. Штомпка [316–317], Дж. Розенау [388], Ш. Арнштейн [7], В. Коельйо, Б. фон Лірез [354], М. Діані [357], Б. Кландерманс [368], П. Норріс [378–379], Д. Томпсон [394], Ю. Сабітов [246–247], Л. Гудков [71–72], І. Задорін [95], В. Костюшев [125], дослідження яких дають змогу розглядати проблему мобілізації до політичної участі як важливий елемент демократизації та модернізації політичної системи, зміни

її інституційної організації шляхом створення нових соціальних практик та інституційних структур, становлення та налагодження взаємозв'язку окремих громадян між собою й з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями, з метою забезпечення соціально–політичної стабільності як суспільства загалом, так і його окремих груп.

Відтак, особливу групу досліджень політичної мобілізації становлять роботи в рамках концепції політичної модернізації. Так, для німецького філософа й соціолога К. Манхейма розвиток демократії, «фундаментальна демократизація суспільства» пов'язані із підвищенням рівня політичної участі, радикальною активізацією участі громадян у політиці в епоху перетворень другої чверті ХХ ст. Ідеться про перехід від панівної до цього часу «псевдодемократії» до справжньої демократії, обумовлений істотним розширенням кола тих, хто бере участь у політичному житті, зростанням рівня участі в ній усіх верств суспільства [161, с. 288-289]. Схожої до К. Манхейма позиції дотримувався й С. Хантінгтон [293], для якого поняття «політична участь» також є ключовим при поясненні політичної модернізації в державах з економіками, що розвиваються. На його думку, зростання політичної участі в традиційних суспільствах, що трансформуються, визначається зростанням рівня політичної свідомості широких верств населення й проявляється в залученні до модернізації «нових» груп населення, які перебували раніше поза соціально–політичним життям. У результаті інтенсивного залучення в політику традиційно інертні групи починають більшою мірою брати участь у житті суспільства, виявляти свою громадянську й політичну активність. З поняттями модернізації, інтеграції й соціальних змін концепцію мобілізації пов'язував також західний вчений А. Етціоні [358], який увів у науковий обіг такі поняття, як «мобілізаційний потенціал», «мобілізаційні бар'єри», «контрмобілізація» тощо. Американський соціолог Д. Лернер також розглядає мобілізацію як особливий спосіб розвитку, за якого певні політичні актори цілком свідомо й

послідовно «нав'язують» політичній спільноті «розвиток», «мобілізують» її. Для цього дослідника держави з економіками, що розвиваються, прагнуть здійснити швидку, навздогінну модернізацію й для цього вдаються до соціальної мобілізації [370]. Контекст мобілізації та модернізації також поєднували сучасні західні вчені С. Блек [349], Д. Аптер [346]. Останній протиставляє мобілізаційний шлях розвитку суспільства іншому, який характерний для так званих погоджувальних (*reconciliation*) політичних систем, які вже досягли певного рівня відповідності вимогам сучасності. Для Г. Алмонда мобілізація є цінною з точки зору акцентування на змінах, які з нею пов'язані, адже сутністю мобілізації є перехід від одного стану суспільства до іншого. Такий перехід дослідник пояснює діями еліт, що мобілізують, модернізують суспільство. Водночас недолік теоретичних пояснень мобілізації полягає в тому, що й дії еліти, і саму мобілізацію вкрай важко описувати. Відтак, теорія виявляється «заручницею» суб'єктивної інтерпретації намірів самої еліти [Цит. за 189].

Окрім цього, загальнотеоретичному аналізу поняття «мобілізація» у його буквальному та переносному трактуваннях присвячена увага таких вчених, як Е. Юнгер [331], Р. Краплич [128–129], А. Міскевич [170], І. Халій [292], О. Яницький [342–343], Д. Аптер [346], Д. Трубіцин [271], С. Ушакова [287], Д. Волков [51], І. Клімов [116], О. Онук [192], І. Побережников [207], Д. Талалай [267] та ін.

Враховуючи, що політична наука, відповідаючи на соціальне замовлення, орієнтується на вирішення переважно прикладних проблем, якими є, зокрема дослідження технологій та прийомів, що застосовуються в політичному процесі, слід виокремити роботи, що присвячені конкретним мобілізаційним технологіям, які застосовуються в партикулярних політичних процесах. Різні аспекти проблематики активізації політичної участі та політичної мобілізації у виборчому процесі висвітлюються такими вітчизняними дослідниками, як М. Бучин [38–39], Ю. Ільчева [100], О. Бойко [27], Л. Дорош [137] та ін.

В окрему особливу групу джерел, що заклали методологічні підвалини дослідження мобілізаційних чинників активізації політичної участі громадян України, слід виділити роботи, присвячені активізації участі громадян політичними партіями. Серед них праці А. Романюка [237], Ю. Шведа [312], Л. Гонюкової [64], В. Литвина [143], Є. Радченка [45], О. Чуб [307], А. Шульгіної [322], М. Кармазіної [111], Т. Білецької [22] та ін.). Останні розглядаються дослідниками як провідний інститут політичної участі, агент політичної соціалізації і водночас як інструмент мобілізації громадської підтримки в конкурентній боротьбі за владу.

Особливу групу складають дослідження, автори яких розглядають проблеми політичної участі на регіональному та місцевому рівнях, у різних громадянських ініціативах, становлення дієвого місцевого самоврядування в Україні. Через організаційні форми останнього населення територіальних громад має змогу самостійно вирішувати питання місцевого значення, власного життя, устрою й функціонування місцевої влади завдяки безпосередньому вираженню своєї волі. Активна участь громадян є необхідною умовою розвитку ефективного місцевого самоврядування. У його рамках шляхом розширення кола думок громадяни реалізують свої основні демократичні права, творять кращі ідеї задля громадського добробуту та безпеки [229, с.7]. Саме активна участь людей – членів громад – у суспільно–політичному житті сприяє реалізації інтересів не лише великих соціальних груп, але й потреб кожного окремого громадянина [243, с. 3]. Органи місцевого самоврядування забезпечують ефективну участь населення у вирішенні місцевих справ, стають одним з найважливіших засобів подолання соціальної апатії, посилення громадянської активності населення України, зміцнення творчого підходу громадян до побудови незалежної й правової держави [97, с. 5]. Відтак, слід зазначити про роботи в цьому напрямі таких авторів, як Ю. Куц [194], В. Рубцов [244], П. Любченко [149–150], С. Саханенко [251], А. Ткачук, І. Абрам'юк [2; 226], А. Гошко [65], О. Лазор [138] та ін.

Багатий емпіричний матеріал, теоретичні узагальнення та методологічні настанови, зібрані в роботах, що присвячені аналізу та осмисленню перебігу політичного процесу в сучасній Україні, особливостям політичної культури та свідомості українського народу, проблемам політичної соціалізації та політичної освіти тощо. Це роботи таких авторів, як І. Воронов [53], Ю. Бабінов, В. Шрейдер [11], О. Демків [81], Г. Іовчу [107], Л. Нагорна [181–182] та ін.

Зокрема, вітчизняні дослідники стверджують, що кризовий стан українського суспільства сьогодні формує певний тип політичної культури його членів, визначає рівень активності громадян й особливості їх самосвідомості, перспективи перетворення в повноцінних суб'єктів політичного процесу [251, с. 6]. Саме тому досягнення відповідного рівня політико–правової культури вважається таким, що активізує та стимулює громадян на захист власних прав та свобод, відтак сприяє досягненню зрілості громадянського суспільства. Значення має й широке та своєчасне інформування громадян, яке сприяє забезпеченню єдності «слова й діла» в діяльності державних органів, господарських установ та їх керівників. Інформація сприяє мобілізації громадян, оскільки дозволяє їм своєчасно розібратися в тих чи інших подіях, цілеспрямовано й енергійно діяти, долати труднощі, успішно вирішувати поставлені завдання [11, с. 65].

Часом прикладна політична наука легко поступається першістю у вирішенні проблематики політичної активності, поведінки, участі на користь інших суспільних наук, зокрема соціології, психології, економіки та права. Саме тому, на наш погляд, існує необхідність виокремлення політологічного зрізу проблем мобілізації як чинника активізації участі громадян, враховуючи при цьому аспекти досліджуваної проблематики, які розглядаються вченими інших гуманітарних галузей знань. Відтак, особливої важливості набуває міждисциплінарний підхід до з'ясування проблем політичної мобілізації із залученням робіт дослідників з різних галузей наукового пізнання.

Передусім слід зазначити про внесок політичної соціології, у рамках якої термін «мобілізація» застосовувався в дослідженнях соціальних взаємодій загалом та соціальних рухів зокрема. Вплив на ці роботи мали дослідницькі традиції, орієнтовані на проблематику масового суспільства, тоталітарних режимів, стихійної, зокрема нелегітимної, деструктивної масової активності й поведінки натовпів. Відтак, мобілізація в політичній соціології часто пов'язувалась із національним згуртуванням, посиленням ролі інституційних механізмів управління активністю населення [116].

Особливе методологічне значення в дисертації у межах міждисциплінарного підходу надається теорії мобілізації ресурсів, що заклала основу для вивчення взаємодії інституціоналізованої політики й позаінституційних соціальних рухів. Представниками цієї теорії є Д. МакАдам, Дж. Маккарті, М. Зальд [372], Ч. Тіллі [395], С. Терроу [392–393], А. Обершалл [380] та ін. У її рамках для розуміння успіхів чи невдач різноманітних протестних суспільних рухів, з'ясовується наявний і ресурсний потенціал для мобілізації (індивіди, групи, особливості їх внутрішньої організації, інтереси, рівень мобілізації, владні повноваження, обмеження і можливості тощо) і різні способи його застосування (емотивні, когнітивні й конативні «практики»). Сама ж мобілізація визначається як «процес, у ході якого індивідуальні ресурси членів групи передаються в розпорядження цієї групи, накопичуються й спрямовуються на досягнення загальних цілей або для захисту групових інтересів» [380, р. 306]. Отже, рекрутування, мобілізація й розвиток солідарності, за Ч. Тіллі, є ланками політичної мобілізації, спрямованої на підрив монополії керівної еліти, на організацію та інституціоналізацію опозиційної соціальної взаємодії [395]. У рамках цієї концепції також досліджуються вплив структурних змін (зростання чисельності населення, індустріалізації, урбанізації) на активізацію політичної участі, що має наслідком виявлення потенційних претендентів на владу, трансформацію форм і методів урядового контролю, зміну ресурсів, що доступні керівній еліті та її опонентам.

Парадигма мобілізації ресурсів поклала в основу опису феномена мобілізації «модель раціонального вибору» [366]. Відтак, організації соціальних рухів розглядаються як раціональні актори, що взаємодіють у рамках чинної структури політичних можливостей з представниками органів влади та відстоюють перед ними вимоги соціальних груп, що не мають інституційного представництва [354]. У цьому контексті провідний американський економіст і соціолог М.Олсон трактує мобілізацію як цілеспрямовані й раціональні дії, які передбачають досягнення чітко означених, фіксованих цілей [190, с. 58]. Відтак, мобілізація передбачає встановлення централізованого контролю еліт над доступними суспільству ресурсами та визначення найбільш ефективних (ресурсозберігальних) стратегій.

Окрім цього, розгляд активізації політичної участі та політичної мобілізації неможливий без з'ясування психологічного, суб'єктивістського підґрунтя такої діяльності. У психологічних дослідженнях політична участь вважається важливою умовою розвитку особистості, необхідною складовою політичної соціалізації та політичного самовизначення, забезпечує формування такої якості громадянина демократичного суспільства, як відповідальність.

Також в окрему групу робіт слід виділити дослідження статусу громадянина в державі, його прав і свобод, інтересів, що виступають своєрідним центром (віссю), навколо якого й задля якого формуються всі елементи (структурні складові) політичної системи: держава, місцеве самоврядування, політичні партії, інші організації – громадські, професійні, релігійні, профспілкові тощо [149, с. 4]. У цьому випадку йдеться про з'ясування сутності політичної мобілізації в рамках концепту «громадянське суспільство». Останнє є частиною демократичних інститутів, засобом реалізації свободи слова, об'єднань і поширення інформації, і щонайважливіше – засобом підготовки, у нашому випадку мобілізації через соціалізацію поінформованих та відповідальних громадян, які контролюють

державу та підвищують рівень її підзвітності й прозорості. До робіт, у яких детально з'ясовано сутність, історію становлення й розвитку громадянського суспільства та його складових, соціокультурні аспекти його формування, зв'язок з утвердженням поліархії, форми активності його інститутів, відносимо праці авторського колективу на чолі з Р. Патнамом, що пов'язав рівень громадянської активності з ефективністю діяльності інститутів демократії [172].

Особливе значення при дослідженні проявів громадської мобілізації в Україні на рубежі 2013–2014 рр. надаємо дослідженням, у яких пріоритетне місце належить з'ясуванню сутності протестних рухів у контексті процесів соціально–економічного й політичного розвитку нашої держави. Водночас доходимо до висновку про відсутність, на цей час, ґрунтовних монографій та дисертацій, які б стосувались теоретичного та практичного аналізу подій кінця 2013 – початку 2014 рр. з точки зору всеохопного дослідження комплексу передумов, що визначили фіксований дослідниками й спостерігачами високий рівень суспільно–політичної активності громадян України в зазначений період. Ідеться про аналітичні розвідки, що стосуються згаданих подій (зокрема вітчизняного політолога Ю. Мацієвського, який, порівнюючи кризи 2004 та 2013 рр., дійшов висновку, що політична мобілізація в 2004 р. від початку була політизованою, організованою політичною опозицією, громадськими об'єднаннями, а у 2013 р. – спершу спонтанною, неполітичною, а лише згодом політизованою [162–164]; українського соціолога О. Резніка, який порівняв структурні виміри участі у двох українських революціях – Помаранчевій та Революції Гідності, визначивши, що спільною рисою цих протестних виступів стали освіта, регіональна належність, мовні практики та зовнішньополітичні пріоритети активістів [232].

У дисертації вагоме місце займає група досліджень, які висвітлюють механізми застосування в політичних процесах новітніх, зокрема мережевих, інформаційно–комунікаційних технологій, оскільки останні сприяють

мобілізації індивідів та їх масову співпрацю завдяки їх відкритому доступу до інформації. Серед них слід виділити роботи таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як Дж. Осборн [381], А. Сіленко [253], Є. Магда, Л. Смола [152], М. Остапенко [196], Т. Купрій [134], Т. Ісакова [108], О. Грішин [66], М. Яковлеєв [335], Г. Асмолов [8], Н. Бойко [26] та ін.

З огляду на специфіку авторського бачення шляхів розв'язання мети та завдань дослідження, потрібно виокремити праці авторів, що, не аналізуючи безпосередньо проблеми політичної мобілізації, своїми авторськими концепціями вплинули на формування дослідницької позиції автора дисертації. Це, зокрема, наукові статті та монографії філософів та науковців К. Ясперса [344], Г. Рейнгольда [236], Е. Тоффлера [269], О. Аузана [9], Ю. Габермаса [55], В. Казміренка [110], Н. Смелзера [256–257] та ін.

У дослідженні використано інформацію із численних інтернет-джерел. Серед них слід виокремити інформацію із офіційних порталів Європейської Комісії, органів державної влади України, політичних партій та громадських організацій тощо. У роботі широко застосовано дані соціологічних опитувань та моніторингів суспільної думки (Інституту соціології НАН України, Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, Київського міжнародного інституту соціології, соціологічної служби Центру ім. О. Разумкова, *GfK Ukraine* та ін.) [180; 209; 235; 278; 280; 302–303; 327], у яких досліджується динаміка соціальних та політичних процесів в Україні впродовж 1992–2014 рр., аналізуються події межі 2013–2014 рр. з точки зору виявлення тенденцій розвитку українського суспільства [19; 26; 36; 43; 46; 109; 205; 231–233; 235; 245; 248; 262–263; 299; 319–321]. Значний емпіричний матеріал, що використаний у роботі, отримано із публіцистичних джерел («Український тиждень» [35; 47; 84; 88; 93–94; 123; 151; 155; 172; 179; 188; 219; 310; 318; 332], «День» [148; 266], «Коментарі» [92; 146–147; 204; 275–277; 288]) тощо.

Висновки до розділу 1

Узагальнюючи аналіз джерельної бази дослідження, приходимо до висновку, що в українській політичній науці проблеми визначення природи, з'ясування форм та специфіки політичної мобілізації недовершені та потребують подальших ґрунтовних досліджень. Порівняння різноманітних теоретичних та практичних моделей політичної участі, маршрутів та стратегій реформування політичної системи із залученням широкої громадськості, дасть змогу виробити цілісне бачення майбутнього розвитку України та розставити пріоритети у сфері державного будівництва. Відтак, розробка змісту, форм та типів політичної участі в сучасному політичному процесі в Україні, у тому числі активізованої засобами мобілізації, тільки розпочинається й вимагає ретельного врахування реалій політичної та громадської практики сьогодення.

Проаналізовані джерела демонструють глибоке концептуальне осмислення дослідниками теоретичних та практичних проблем, що стосуються політичної участі, однак проблематика політичної мобілізації як чинника її активізації у наукових працях вивчалась фрагментарно, без комплексного підходу. Відтак, вважаємо за необхідне комплексно зосередитися на конкретних, малодосліджених, аспектах політичної мобілізації, які досі недостатньо висвітлені й обґрунтовані в науковій літературі.

Також детального аналізу потребує сукупність інституційних та політико–культурних чинників, які визначають динаміку й характер політичної мобілізації, зокрема й в Україні, специфіку авторитарної та змагальної мобілізації тощо. Ідеться про те, що з перспективи закріплення в нашій державі демократичних форм врядування, урахування особливого значення набуває саме активна легальна конструктивна діяльність дієздатних, компетентних громадян, які через основні напрямки, форми та методи свого політичного функціонування сприятимуть реальному втіленню принципів демократичної, правової та соціальної держави. Вихідним

пунктом та водночас результатом такої активізації політичної участі (зокрема й засобами мобілізації) повинно стати реформування на нових засадах в Україні демократії участі, у рамках якої її громадяни де-юре мають можливість впливати на прийняття політичних рішень і де-факто активно використовують ці можливості.

Отже, аналіз джерельної бази дослідження засвідчує, що формування активної громадянської позиції людини зумовлюється дією різноманітних чинників і впливів, що можуть сприяти закріпленню чи ускладненню цього відчуття. Одним із вихідних таких чинників є уявлення людини про будову суспільства, розуміння взаємовідносин у ньому різних груп людей, правил їх гри, тенденцій суспільного розвитку [283, с. 48]. Саме тому особливе значення мають дослідження не тільки аспектів активізації політичної участі та залучення осіб до діяльності в суспільно-політичній сфері, але й аналіз її подальшого «утримання» на досягнутому рівні свідомості й діяльності та використання цих «активних» ресурсів не тільки в тимчасових суспільних заходах, а й в довготривалому перспективному становленні громадянина із активістським типом політичної культури.

Результати 1 розділу дисертації апробовано в одній науковій статті у фахових виданнях України [341] й двох конференціях.

РОЗДІЛ 2

**ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
МОБІЛІЗАЦІЙНИХ ЧИННИКІВ АКТИВІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ
УЧАСТІ**

2.1. Теоретичні аспекти вивчення проблеми активізації політичної участі

Реформування політичної системи в Україні пов'язане, окрім іншого, із законодавчою фіксацією правових принципів, притаманних для більшості демократичних і правових держав світу, та їх практичним втіленням у формальних та неформальних інститутах системи. Однак втілення демократичних принципів та практичне утворення політичних інститутів, зазвичай, зіштовхується із значною кількістю об'єктивних і суб'єктивних проблем та труднощів, що потребують негайного вирішення. У рамках цього процесу чільне місце займає проблема забезпечення прав і свобод громадян та активізації їх участі в політичному процесі (загальнонаціональному та партикулярних).

Демократизація політичного режиму передбачає не тільки фактичне та юридичне гарантування прав і свобод громадян, їх об'єктивне розширення, юридичну та соціальну захищеність, підвищення рівня їх політико–правової освіченості, а й суб'єктивне посилення суспільно–політичної активності громадян шляхом їх масового залучення (інклюзію) у поглиблення й розширення демократичного режиму. Поява нових потреб та інтересів особи, що сьогодні артикулюються громадянами, прагнення останніх впливати на прийняття рішень у суспільстві зумовили виникнення нових форм політичної діяльності та участі; колективних акторів; сфер реалізації громадянських ініціатив. Окремі дослідники в цьому контексті зазначають про зміну «патернів представництва й участі» [360]. К. Манхейм вказує на «фундаментальну демократизацію суспільства», за якої «все більше активізуються ті верстви та групи, котрі до цього часу грали в політичному

житті лише пасивну роль», оскільки такого залучення має до свідомої кваліфікованої участі в справах держави й суспільства вимагає сама логіка розвитку глобального історичного процесу, потреб індустріального й постіндустріального суспільств [161, с. 288]. Таку ж думку висловлює й дослідниця зі Школи врядування ім. Дж. Ф. Кеннеді Гарвардського університету П. Норріс, яка вважає, що в сучасному глобальному суспільстві змінюються самі форми політичної участі: сучасні актори залучаються до новопосталих форм вираження свого невдоволення з приводу широкого спектра суспільно–політичних, екологічних, економічних та інших проблем [379].

Різноманітність проявів політичної участі людини є показником складності та комплексності цього явища. Зрештою, кількість питань, які можуть вирішуватись громадськістю, необмежена. Дослідники наводять такі форми залучення громадськості до суспільних справ, як: демократичні вибори місцевих, регіональних та державних лідерів; інтеграція громадської думки в управлінські рішення; формування громадських дорадчих груп, які сприяють державним інститутам у напрацюванні рішень; вплив на владу громадських груп, сформованих за інтересами; просвіта громадськості, зорієнтована на формування відповідальності громадян; здійснення приватної діяльності, пов'язаної з отриманням будь–яких державних рішень, дозволів тощо [138, с. 215].

У політичній думці під час дослідження явища участі в політиці існують дві діаметральні точки зору: з одного боку, широка суспільно–політична участь вважається реальним втіленням проголошеної влади народу та реальної можливості пересічних людей брати участь у здійсненні раціонального самоврядування, а, з іншого, часто йдеться про необхідність мінімізації політичної участі. Аргументом прихильників останнього підходу є те, що за найвищого рівня політичної активності народу (революція, громадянська війна), яка є чинником здійснення глибоких суспільних перетворень, можливе зловживання елітами некомпетентністю певних суспільних груп,

нездатних осягати й вирішувати складні суспільні проблеми, самостійно з'ясувати суть подій чи справ. Відтак, існує небезпека використання «свободи на зло» з боку певних політичних суб'єктів. Окрім цього, штучна, примусова активізація політичної участі мас може завдати шкоди суспільству, оскільки «...чимало людей не дуже твердо віддані громадянським свободам і процедурним правам, є всі причини непокоїтися, що значне зростання активності може загрожувати життєздатності самої демократії» [80, с. 306].

Однак, сучасні глобальні події, пов'язані із реалізацією різних форм політичної активності, підтверджують, що мінімалізувати масову політичну участь з метою максимального уникнення деструктивного впливу активності пересічних громадян політична верхівка не в змозі. Сьогодні ми говоримо про необхідність інституціоналізації суспільно–політичної участі громадян, посилення мобілізаційного потенціалу громадянського суспільства та його організацій як сукупності децентралізованих груп із розгалуженими горизонтальними зв'язками, об'єднаних необхідністю (потребою) розв'язання загальної проблеми або задоволення загального інтересу.

Політичну участь визначають як свідомі дії (або відмову від них), які здійснюють політичні агенти (громадяни, групи інтересів, політичні партії тощо), з метою якнайповнішої реалізації своїх базових потреб (починаючи з первинних життєвих потреб у підтримці життя та безпеки й закінчуючи потребами в самореалізації й у самоактуалізації, які витлумачують як потреби у владі та в її збереженні) [11, с. 186]; як діяльність громадян, спрямовану на те, щоб вплинути на прийняття політичних рішень [351, р. 741], як вплив громадськості на перебіг наявних політичних процесів у суспільстві та формування його владних структур і вироблення політичних рішень [60]; як залученість членів суспільства (у тій чи тій формі) у владні відносини, прийняття рішень та політичне управління – на індивідуальній, класово–груповій або іншій основі [120, с. 14].

Специфіку політичної участі часто розглядають через її колективні форми – як *співучасть*. Саме на цьому змістовному аспекті акцентовано у філологічному визначенні поняття «участь». «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2005) визначає участь як виконання «разом з ким–небудь якоїсь роботи, здійснення якоїсь справи; спільна дія, діяльність кого–, чого–небудь» [42, с. 1310]. Для М. Вебера політична участь завжди соціально детермінована, на практиці вона реалізується через соціальну поведінку, яку прийнято розглядати як «відносно узгоджену й послідовну сукупність соціально значущих вчинків особистості» [Цит. за: 32, с. 63]. Такому діяльному трактуванню політичної участі (включеності в політику) відповідає й визначення участі Дж. Нагела як дій, за допомогою яких «пересічні» представники будь–якої політичної системи впливають або намагаються впливати на результати її діяльності [376, р. 1–3]. Відтак, участь у політиці передбачає інтенсивну горизонтальну взаємодію та базується на таких нормах співпраці, як довіра, солідарність, збалансована взаємність тощо. Саме тому в дисертації часто, поряд із категорією «політична участь», використовуватимуться ширші поняття «громадська участь», «громадська залученість», «громадянська активність», які *apriori* містять політичну складову.

Отже, політична участь завжди соціально детермінована, визначається станом функціонування суспільства (стабільність, перехідність, криза, занепад, розвиток), рівнем його економічного розвитку, якісними характеристиками політико–правового устрою і політичної культури, яка панує в суспільстві [265].

У цьому контексті вважаємо за необхідне зосередити увагу на соціологічній теорії М. Вебера, який запровадив поняття «соціальна дія» як рушійний фактор всього людського існування в його універсальності. Відтак, проблематику активізації політичної участі слід розглядати з позиції соціальності дії людини, для якої притаманні: а) суб’єктивна мотивація

індивіда, який вкладає у свій акт певний смисл; б) орієнтація на поведінку інших людей [Цит. за: 32, с. 64].

Для М. Вебера існують чотири ідеально-типові, «чисті» типи дій індивідів, які мотивовані й відрізняються за мірою раціональності. Ідеться про «1) цілераціональну дію, в основі якої лежить очікування певної поведінки людей і використання цього очікування в якості «умов» або «засобів» для досягнення власної раціонально поставленої й продуманої мети; 2) ціннісно-раціональну, засновану на вірі в беззаперечно естетичну, релігійну або будь-яку іншу – абсолютну цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона призведе; 3) афективну, емоційну, тобто обумовлену афектом чи емоційним станом індивіда; 4) традиційну, тобто таку, що ґрунтується на тривалій звичці» [41, с. 628].

М. Вебер наголошує, що всі ці типи дій притаманні для кожного суспільства, для кожної культури. Однак у конкретному суспільстві, яке перебуває на певному етапі історичного розвитку, переважає сукупність тих чи інших типів дій, що опосередковано впливає і на характер політичних відносин. Погоджуємось із думкою В. Бортнікова, що аналіз проблематики активізації політичної участі в Україні слід здійснювати, беручи до уваги не лише наявність інституціональних політичних структур – парламенту, багатопартійності, інституту виборів, а й враховуючи тенденції формально-раціонального регламентування життя, особливості політичної культури населення пострадянської України, де переважає передусім ціннісно-раціональна, традиційна та афективна складові мотивації соціальної дії в поведінці як керівників, так і керованих [32, с. 70].

Наголошуючи на особливостях політичної культури для активізації політичної участі її носіїв, слід згадати й позицію американських дослідників Г. Алмонда і С. Верби щодо «учасницької політичної культури», яка тісно пов'язана з активною роллю індивіда в державі й виявляється не тільки у виборах, а й у політичних інтересах, інформації, знаннях, формуванні громадської думки та членстві в різних організаціях [4]. Відтак, за

Б. Барбером, «майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією учасницького типу... та низкою громадянських інституцій» [13, с. 258]. Така демократія – «...це радше самоврядування громадян, ніж представницьке врядування в ім'я громадян. За такої демократії активні громадяни безпосередньо урядують над собою, хоча не конче на кожному рівні й кожній миті, а досить часто, зокрема тоді, коли треба вирішувати головні політичні питання й коли виявляють свою дію значні сили». На переконання дослідника, спільнота формується на основі участі індивідів у політичному житті й водночас уможлиблює цю участь; громадянська активність привчає індивідів до громадянського мислення, громадяни надають громадянському життю необхідне йому почуття публічності та справедливості [13, с. 258]. Така демократія розв'язує політичні конфлікти в суспільстві за допомогою постійної участі громадян у політичному процесі, безпосереднього їх самоврядування й створення ними політичної спільноти, здатної трансформувати залежних, приватних, індивідів у вільних громадян, а часткові приватні інтереси – у громадське добро [139, с. 368].

Отже, у дисертації виходимо з того, що свідомо та відповідальна політична участь як прояв відстоювання власних інтересів і вподобань є гарантією наповнення формальних демократичних прав і свобод реальним змістом. Водночас розуміємо, що політичну участь, яка не завжди має інноваційний характер, потрібно не мінімізувати чи максимізувати, а оптимізувати, що сприятиме вирішенню проблеми демократизації певного суспільства, тобто переходу від такого стану політичної системи, за якого базові потреби суспільства й основних соціальних груп істотно незадоволені, до стану їх максимального задоволення.

З'ясовуючи зміст політичної участі, слід згадати й основні її компоненти, виділені С. Вербою та його колегами: ресурси, мотивація та мобілізація. Дослідження участі громадян у політичному житті доводять, що, хоча певну роль відіграють і мотивація, і ресурси, «недостатність останніх набагато більше перешкоджає активності, ніж нестача мотивів» [44, с. 955].

Для окреслення основних характеристик політичної участі до уваги слід брати принципові переконання громадян та їх зв'язок із політичною дією. До прикладу, Р. Дал підкреслює, що політичні погляди більшості людей досить примітивні, а складні системи політичних переконань притаманні лише незначній меншості суспільства (політично активні громадяни, політичні лідери чи представники політичної еліти), яка при цьому має більший за маси вплив на політичні події (політичний процес), забезпечує стабільність або трансформацію політичного режиму. Водночас, на думку Р. Дала, погляди політично активної меншості важливіші з огляду на перспективи демократизації певного суспільства, аніж погляди інших людей, але інколи пасивні групи можна мобілізувати до активніших форм політичної участі. Відтак, переконаннями таких груп не слід нехтувати при аналізі будь-яких політичних процесів [Цит. за: 239].

У сучасній політичній науці сформувалась розгалужена класифікація політичної участі за видами: активна й пасивна, індивідуальна й колективна, спонтанна та цілеспрямована, добровільна й примусова, традиційна й новаторська, лояльна й протестна, легітимна й нелегітимна, автономна й мобілізаційна тощо [32; 156].

Отож за кількістю суб'єктів, що беруть участь у політичному процесі, дослідники виділяють індивідуальну участь, спрямовану на реалізацію та відстоювання будь-яким окремим громадянином своїх політичних прав, інтересів та обов'язків незалежно від інших осіб, та колективну, що проявляється в спільних діях певної кількості громадян. Індивідуально громадяни беруть участь у голосуваннях на місцевих референдумах та виборах, контактують з посадовими особами, працюють на кандидата в депутати чи в політичній партії, в органах місцевого самоврядування, а також звертаються (шляхом написання листів, петицій, звернень) до державних посадовців, судових органів тощо. Колективно громадяни реалізують право на формування та участь в органах самоорганізації населення, збирають і проводять збори, мітинги, походи та демонстрації, про проведення яких

заздалегідь повинні повідомити органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування [194, с. 116]. При цьому відомо, що різні особи можуть брати участь у політиці з різною мірою інтенсивності, і їх залучення до схожих видів діяльності може відбуватися й виявлятися по-різному.

За найзагальнішою класифікацією політичну участь поділяють на пряму та опосередковану (представницьку). Дослідники стверджують, що найширші можливості для втілення прямої демократії виявляються на локальному рівні, а не на загальнодержавному чи регіональному. Саме на локальному рівні обізнаність громадян щодо проблем, які потрібно розв'язувати, найвища, а, відтак, кожен громадянин має можливість безпосередньо брати участь в організації свого життя, що поєднується з діяльністю інших громадян, усієї місцевої спільноти [11, с. 271].

Особливу увагу слід приділити і такій формі політичної участі як референдуми та вибори. Про важливість та необхідність виборів та референдумів (особливо місцевих) наголошується, зокрема у Рекомендації 139 (2003) Конгресу місцевих і регіональних влад Європи про взаємовідносини між громадськістю, місцевими зібраннями та виконавчими органами у сфері місцевої демократії (інституційні межі місцевої демократії) [386–387], у якій вони визначені як безпосередні форми участі місцевого співтовариства в управлінні. Про це йдеться й у Законі України «Про місцеве самоврядування» (ст. 7, 8), у якому передбачено дві основні форми безпосередньої реалізації територіальними громадами своїх повноважень: місцевий референдум і загальні збори громадян за місцем проживання [221].

Віддаючи належне такій формі політичної участі як референдум у демократичних політичних системах, а також враховуючи високий рівень політичної активності в їх рамках (середня явка в Україні становила за період незалежності – 83 %), слід підкреслити складність питань, які становлять суспільно–політичний інтерес на сучасному етапі, непросту адміністративну процедуру проголошення референдумів за народною ініціативою. В окремих випадках виключення громадян з переліку суб'єктів ініціювання

референдумів, невизначений юридичний статус рішень, прийнятих за його наслідками, та їх не завжди обов'язковий характер (як це мало місце з референдумом 2000 р. в Україні) позбавляє їх функцій громадського контролю за перебігом політичного процесу та ефективної безпосередньої участі громадян у політиці.

До опосередкованих (представницьких) форм політичної участі дослідники відносять участь у роботі різних виборних органів, політичних партій та громадських організацій, рухів [65, с. 194], індивідуальні та колективні усні та письмові звернення громадян до органів державного та місцевого управління. Такі форми легальної участі дають змогу визначити пріоритетні напрямки роботи цих органів, активізують розробку нових проектів та рішень, налагодження та зміцнення зв'язків населення з посадовими особами державного та місцевого врядування. Водночас ці звернення для останніх є джерелом інформації про нагальні проблеми та інтереси громадян, через них громадяни можуть до певної міри захистити свої законні права та інтереси й вимагати притягнення до відповідальності посадовців й органів у разі порушення ними прав громадян.

При з'ясуванні змісту опосередкованої легальної участі передусім згадують про вибори, на яких громадяни мають змогу обрати представницькі органи влади різного рівня та фактично делегують їм свої повноваження. Вибори дослідники трактують як виокремлення громадянами зі свого середовища шляхом голосування представників для виконання функцій щодо здійснення компетенції державної влади та місцевого самоврядування відповідно до волі й інтересів жителів, виражених на виборах [251, с. 114]. Ідеться про реалізацію волі громадян, надання обраним представникам владних повноважень у межах їхньої конституційної компетенції [157, с. 81]. У такий спосіб відбувається формування програми управління суспільством певного рівня, виділяються її основні суб'єкти. За допомогою процедури виборів громадяни стають активними учасниками політичного процесу, за її

допомогою вносяться корективи в поведінку посадових осіб, курс політики й дії органів влади.

Інші дослідники пропонують виділяти такі рівні громадської активності: самообілізація; контроль за прийняттям рішень; функціональна участь; участь під впливом стимулів; участь через консультування; участь через надання інформації; поінформоване громадянство; пасивне громадянство [128, с. 69].

Політична участь як діяльність – самостійна, конкретна, здійснювана в межах певних правових, організаційно–правових й організаційних рамок, може проявлятися в інституційних та стихійних формах. У цьому контексті говорять про конвенціональну (*conventional*) та неконвенціональну (*inconventional*) участь. У першому випадку йдеться про будь–яку активність органів політичної влади або політичну участь громадян, яка здійснюється в межах законодавства держави, зокрема її Основного Закону (Конституції), правил та норм, що містять опис конвенційного комплексу взаємних прав й обов’язків держави та суспільства. Американські дослідники вважають її достатньо рутинною поведінкою, яка вкладається в рамки, надані інституційними каналами, і є прийнятною для чинної політичної системи [272, с. 199–200], відповідає особливостям її політичної культури й не порушує «нормального ходу демократичних політичних процесів» [65, с. 194]. До прикладу, йдеться про ті форми участі, які будуються навколо голосування, що мобілізує значні політичні ресурси. Польський учений П. Штомпка визначає конвенціональний тип участі як такий, що встановлений спільно: «Сам я її не придумав, не виявив, а взяв до відома як колективну думку й визнав правильною, долучився до неї» [Цит. за: 298, с. 61].

Н. Ротар зазначає, що конвенційна участь є відображенням тієї системи ціннісних орієнтацій, типових для певного суспільства, у якій проявляються культурні установки та цінності громадян [243, с. 10]. Як стверджує інший вітчизняний політолог О. Чемшит, у цьому випадку йдеться про виконання

конституції як суспільного договору, індикатором чого є легітимність влади, тобто національна згода, що розширюється, щодо позитивної оцінки діяльності окремих представників еліти (особиста легітимність) або політичних інститутів (інституційна легітимність). З іншого боку, у рамках такого виду діяльності передбачається реакція органів управління на цю участь та дослуховування до тих вимог, пропозицій, результатів, які висувають у її рамках громадяни [298, с. 62].

До конвенційних форм політичної участі дослідники відносять: абсентеїзм; читання про політику в газетах; обговорення політичних сюжетів із друзями та знайомими; голосування; роботу з просування іміджу політичної партії чи кандидата; переконання навколишніх голосувати певним чином; участь у мітингах і зборах; звернення у владні структури чи до їх представників; активність як політичного діяча.

У випадках, коли дії керівної еліти, органів влади або пересічних громадян не вписуються у встановлені Конституцією рамки, здійснюються поза суспільно прийнятними правилами та нормами, вони стають неконвенційними, тобто стійко порушують суспільний договір [11, с. 238]; це відносно незвична політична поведінка, яка кидає виклик встановленим інститутам та домінуючим нормам або відкидає їх [272, с. 199–200]; це участь, що передбачає використання неінституціоналізованих форм і методів боротьби [374, р. 15]. Ідеться про підписання петицій (наприклад, вимоги щодо розпуску органів державного та місцевого врядування), мітинги, демонстрації, маніфестації, ходи, пікети, акції протесту, страйки, на які органи управління можуть не давати дозволу й відповідно реагувати. Крайніми формами неконвенційної участі є відмова від сплати податків, захоплення приміщень, підприємств, блокування дорожнього руху, терористична діяльність, громадянська війна та революція [165, с. 157].

Відмінності між конвенційними та неконвенційними формами політичної участі обґрунтовують й тим, що моделі протесту, його джерела в країнах, політичні системи яких тільки почали демократизацію, значно

різняться від наявних в усталених західних демократіях. У цьому контексті слід згадати розуміння протестної політичної активності, запропоноване польським політологом Т. Жиро, який вважає, що потенціал політичного протесту громадян є оформленим актом протиставлення політичній владі, що реалізується у вигляді скоординованих колективних акцій проти конкретних політичних лідерів чи політичної системи загалом. На думку вченого, такі акції можуть набувати двох форм – протесту, при якому виступи опозиції мають на меті змінити структуру правління, радикально реорганізувати політичну систему чи вимагають визнати свою суб'єктність у політичному процесі; або тиску – у випадку, якщо опозиційна група, що ініціювала протестні виступи, трактується політичним керівництвом країни як легітимний член політичної системи [91, с. 122]. Відтак, ідеться про те, що, з одного боку, поширення протестів серед мешканців країн Заходу може трактуватись як спроба розширення демократичних прав на прямі форми політичної дії; як розповсюдження конвенційної політики на інші засоби, яке широко використовується більш освіченими та політично досвідченими людьми. З іншого боку, акції протесту в державах, політичні режими яких демократизуються, часто слугують викликом старому типу політичного режиму, при якому протест стає методом виявлення розчарування з боку тих, хто має обмежений доступ до політичної влади [79].

Отож такий вид участі має значний мобілізуючий потенціал щодо громадськості та спроможний впливати на політичну еліту держави, зокрема керівну. Саме шляхом мирних, публічних виступів можлива реалізація права кожного громадянина на свободу слова, втілення якого є необхідною умовою формування демократичного громадянського суспільства. Слід розуміти, що неконвенційна пряма участь у формі демонстрацій, бойкотів, страйків, пікетувань тощо в демократичному суспільстві дозволена кожному, однак найчастіше до неї звертаються соціально вразливі групи населення, незадоволені рівнем свого життя, до певної міри дискриміновані, які не вірять у те, що можуть бути «почуті» на рівні органів влади. Відтак,

протестну поведінку таких груп слід вважати елементом поведінки демократичного суспільства. Сьогодні протести торкаються ширшого ніж у ХХ ст. спектра питань – від забруднення навколишнього середовища до розташування й нарощування ядерних озброєнь, питань зовнішньої політики й глобалізації, діяльності міжнародних економічних структур, етнонаціональної дискримінації тощо. Часто вони є проявами вимушених дій індивідів або груп, у яких відсутні надійні канали зворотного зв'язку з органами влади, коли останні «не чують» або не хочуть чути пересічних людей.

Послаблення традиційних форм політичної участі (членство в партіях, участь у виборах тощо) спричиняє зростання альтернативних форм виявлення громадянами своєї політичної та громадської позиції з приводу широкого спектра питань. П. Норріс називає це «протестним активізмом» (*protest activism*), наголошуючи на окремому вимірі політичної участі, відмінному від участі в голосуваннях. На думку дослідниці, найважливішу роль у цьому процесі відіграє мережа інтернет [379].

Враховуючи вищесказане, до факторів, що активізують конвенційну/неконвенційну участь громадян, відносять: зовнішнє середовище, що посиляє суб'єкту політичної участі стимули, його потреби, мотиви, установки, цінності, орієнтації, якими він керується, переконання й цілі, особливості особистісного виконання ним політичної ролі, стилі прийняття ним рішень, міжособистісних відносин, когнітивний стиль, власне дії і вчинки, зворотній зв'язок між поведінкою й умовами, що її сформували [243, с. 20–21].

Н. Кирилук, узагальнюючи базові напрямки прояву політичної активності населення, умовно виділяє дві їх великі групи: а) організовано–інституційні форми політичної активності (діяльність на засадах реалізації легітимних повноважень в органах законодавчої та виконавчої влади; діяльність у складі політичних партій, громадських організацій, суспільно–політичних рухів різного походження; участь в електоральних процесах на

різних рівнях; функціонування в якості лідерів (керівників) державних органів, політичних партій, громадських організацій); б) стихійно–позаінституційні форми політичної активності (участь у різних групах тиску, у заходах прямої дії (мітинги, демонстрації, акції протесту тощо), прояви масової політичної поведінки (стихійні масові заворушення, безлад, спровокований різними інституційними політичними силами тощо). Відтак, дослідниця виокремлює різні сценарії розгортання політичної активності в умовах демократії: елітно–легітимний (шляхом політичної комунікації між елітними групами) та соціально–конфліктний (шляхом включення політичної активності «знизу» – від громадянського суспільства й прями дії з боку дискримінованих груп населення щодо політичної влади) [112].

Як стверджує А. Романюк, панівною формою участі в державах Західної Європи є конвенційна діяльність: звернення з листами, петиціями до офіційних осіб та інститутів; участь у профспілках. Основою такої участі є консенсусна модель політичної культури, яка передбачає існування згоди між громадянами з приводу механізмів прийняття політичних рішень, а також стосовно головних проблем, які постають перед суспільством, і шляхів їх вирішення [238, с. 286–287].

Водночас за сучасних умов особливу роль починає відігравати позаінституціональна, стихійна участь, пряма дія, до якої залучаються широкі верстви громадян, які раніше майже не мали досвіду участі в різного роду громадських чи інших рухах. Слід враховувати й те, що прослідковується загальне зниження рівня участі громадян у політиці (ідеться й про участь у виборах, і про членство в політичних партіях, традиційних організаціях (профспілках, релігійних об'єднаннях тощо)), які були звичними каналами громадської мобілізації [384]. Водночас відмовляючись від конвенціональних, звичних форм участі (вибори, партійна діяльність тощо), громадяни більшою мірою використовують неконвенціональні, прямі форми колективної дії (петиції, демонстрації, страйки, бойкот тощо) [379]. Отже, виникають нові форми громадської

мобілізації, до прикладу, нові соціальні рухи, групи, що об'єднують людей з приводу конкретної проблеми, для вирішення якої використовують стратегії прямої дії. Отож може йти мова про нову модель сучасної громадянської участі з притаманними їй фрагментацією (існування мережевих структур, групова та індивідуальна участь), значною залученістю громадян до прийняття рішень на різних рівнях (локальному, національному та глобальному), альтернативними каналами впливу громадян на політичний процес.

Дослідження проблем активізації політичної участі, а, відтак, і її мобілізаційного потенціалу, на наш погляд, вимагає з'ясування сутності та проявів таких типів політичної участі, як мобілізована та автономна. Враховуючи те, що історичний розвиток нації накладає чіткий відбиток на її культуру та психологію, а отже, і на спосіб дії її громадян, виділяють мобілізовану участь, притаманну для націй з емоційним типом національної самосвідомості й провідними неполітичними мотивами до політичної участі (обов'язок, страх, підкуп, дисципліна, санкції), при яких людина у глибині душі не вважає себе джерелом влади й діє під впливом інших суб'єктів політики або під їх тиском (адміністративним, партійним контролем), який придушує чи спотворює її власні переваги; та автономну участь, притаманну для націй, члени яких вважають себе основою та першоджерелом влади (політичними суб'єктами) і розуміють важливість політичних рішень для них особисто, здатні самотійно, вільно та раціонально продумати, організувати та здійснити акції, метою яких є вплив на орієнтацію та діяльність політиків усіх рівнів, визначити їх мету, спрямованість та інтенсивність.

Автономний тип політичної участі передбачає відповідальність особистості за свій вибір і курс політики свого уряду. У протилежному випадку серед індивідів процвітає соціальне утриманство, втрачаються риси національної політичної культури й «розмивається» їх приналежність до «середнього» класу. Такий тип участі притаманний для ліберально-демократичних політичних систем Заходу (насамперед США та Канади), для

громадян яких, за О. Зинов'євим, притаманні такі параметри автономності: «практицизм, діловитість, здатність до конкурентної боротьби, винахідливість, здатність ризикувати, байдужість, черствість, ... прагнення до незалежності й успіху в справі, схильність до сумлінності в справі, театральності, почуття переваги над іншими народами, схильність керувати сильніша, ніж в інших народів, здатність до самодисципліни та самоорганізації» [98, с. 46–47]. Автономна участь заснована на можливості вибору індивідом своїх поглядів і поведінки і властива для розвинутого громадянського суспільства, у якому існує можливість справжньої конкуренції суб'єктів політичних відносин. У її умовах представники політичних сил борються за голоси виборців і шукають підтримки серед них. Електорат реально впливає на результати виборів й, відтак, на формування владних структур [32].

З'ясовуючи сутність мобілізованої політичної участі, слід розуміти й те, що суспільна практика багатьох держав із різними політичними режимами (тоталітарним, авторитарним, демократичним) неможлива без політичної активності громадян. Зрештою, існують тлумачення С. Хантінгтона й С. Ліпсета, які уточнюють, що тип політичної участі значною мірою визначається характером чинного в державі політичного режиму [142, с. 198]. Як стверджує Н. Кирилук, навіть найжорсткіші диктаторські та тоталітарні режими, що існували й досі продовжують існувати в небагатьох державах, до крайності обмежуючи можливості участі де-факто підданих у політичному житті, вимагають від них своєрідної «активності» («ілюзія активності»), залежної від зовнішнього «програмування» органами влади й керівною елітою певних політичних заходів чи акцій, що поширюються на все населення або на його окремих представників [114].

У тоталітарних режимах (які, за визначенням, є учасницькими й не мають наміру миритися з проявами політичної апатії громадян) ідеться про впровадження мобілізаційної участі у формі ритуальної дії, позірної підтримки максимальною часткою населення чинного режиму, формованого

керівною елітою образу національного чи регіонального лідера, національного проекту, тобто така участь трактується як засіб легітимації цього режиму загалом [32]. Інколи таку модифікацію політичної участі, яка не є засобом реалізації особистих чи групових інтересів, учені називають квазіучастю [306].

Залежно від чинників і засобів впливу на поведінку громадян, мобілізаційну участь поділяють на стихійну, примусову, демократичну тощо. Відтак, мобілізовану таким чином участь у тоталітарних режимах слід відрізнити від політично мобілізованої участі за демократичного політичного режиму, в умовах якого така участь є головною умовою реалізації курсів державної політики, досягнення й забезпечення політичної стабільності загалом. На думку дослідників, мобілізовану участь (індивідуальну або групову) не слід однозначно трактувати як негативну, явище, завжди пов'язане з маніпуляцією свідомістю чи використанням інших технологій, чи форм впливу. По-перше, мобілізація є об'єктивним наслідком інтеграції будь-якої групи, що діє в політиці, створення й функціонування будь-якого інституту, організації тощо. Тут механізм мобілізації виступає транслятором політичної ідентичності й наслідком ідентифікації. По-друге, мобілізація може виступати ефективним способом залучення населення до політичного процесу [165, с. 159]. У перехідних суспільствах, що переживають демократизацію чи модернізацію, мобілізація відіграє особливу роль: за її допомогою громадяни отримують доступ до нових політичних ролей, форм соціалізації, впливають на характер та зміст політичної системи тощо. Як стверджує Д. Гончаров, мобілізована участь набуває істинного демократичного характеру настільки, «наскільки мобілізаційний заклик перетворюється у вільно реалізовані програми індивідуальної чи групової поведінки» [63, с. 12], бо, у протилежному випадку, надмірна стимуляція, мобілізація політичної участі несе загрозу утиску чи призводить до викривлення вільних політичних уподобань індивідів [85].

Отже, міра залученості громадян у суспільні справи на певному історичному етапі, у кожному конкретному випадку, значно відрізняється. Наприклад, чи можна вважати політичною участю громадян у масових політичних акціях за гроші? Наприклад, за М. Шульгою, участь у масових політичних заходах як спосіб заробітку отримало визначення «політичний консьюмеризм» або «політичне заробітчанство» [320]. Інший аспект політичної участі – ступінь реального впливу громадян на політику. Де та межа, за якою символічна або псевдоучасть перетворюється на реальну політичну участь громадян у справах держави та суспільства?

У цьому контексті надзвичайно корисним є підхід, запропонований Ш. Арнштейн, – «драбина громадянської участі», що складається із восьми «сходинок» – рівнів участі [7]. На думку дослідниці, кожна із цих сходинок відповідає мірі повноважень громадян у визначенні кінцевого результату політичної діяльності. Перші дві найнижчі сходинок – маніпулювання (1) та психотерапія (2) – описують рівні «неучасті», які використовуються суб'єктами влади для підміни реальної участі. Ціль таких дій – не дати людям можливості брати участь у плануванні та здійсненні програм суспільного розвитку, а надати органам та еліті влади можливість «вчити» та «лікувати» учасників політичного процесу – пересічних громадян. Третя й четверта сходинок позначають «символічні» заходи, які дозволяють громадянам отримувати інформацію («слухати») та висловлювати свою думку щодо нагальних суспільних проблем. Дослідник їх називає інформування (3) та консультування (4). Однак, маючи таку можливість, громадяни насправді не мають жодних повноважень, які б гарантували, що їх думка буде врахована органами та елітою влади. Відтак, у них немає можливості перевірити, як виконуються обіцянки, а отже, немає впевненості, що стан речей у суспільстві може змінитись. На п'ятій сходинці – умиротворення (5) застосовується значно більше «символічних» заходів, тобто на цьому рівні правила гри передбачають для громадян право дорадчого голосу, але при цьому за суб'єктом влади зберігається все те ж

право на остаточне прийняття рішень. На найвищих сходинках розташовані рівні громадської участі та управління зі значними повноваженнями під час прийняття рішень. Ідеться про відносини партнерства (6), коли громадяни можуть вести переговори та знаходити компроміси з суб'єктами влади, делегування повноважень (7) та громадський контроль (8), коли громадяни отримують більшість у процесі прийняття політичних рішень чи повноту управлінської влади.

Всі ці рівні – сходинки «драбини» політичної участі можемо спостерігати в модерній політичній практиці в Україні та на цій основі аналізувати зміст, різновиди та специфіку мобілізації громадян до політичної участі. Актуалізує такі дослідження й декларований законодавством вектор розвитку нашої держави як правової, з чинним у її рамках громадянським суспільством, у якому, однак, у повній мірі функціонують та залучаються органами та елітами влади прояви громадської участі «нижчих сходинок». Отож сьогодні слід творити нові, адекватні українським умовам ідеї та теорії заохочення громадян до участі в громадсько–політичному житті, пропонувати нові (правові, економічні, психологічні) механізми розвитку громадської ініціативи тощо, що будуть відповідати «найвищим сходинкам» проаналізованої «драбини».

Проаналізовані типи участі дослідники називають «ідеальними», адже їх важко відрізнити, для окремих ж індивідів притаманний змішаний тип участі. До прикладу, поряд з раціональними мотивами автономної участі в політиці, які сформувалися на основі усвідомлення власних інтересів, політична активність індивідів може бути відповіддю на мобілізаційні заклики партій, демагогічну риторіку політичних лідерів, мобілізаційну діяльність ЗМІ тощо, особливо під час виборчих кампаній [133]. Діяльність ЗМІ як посередників між кандидатом і виборцями перетворює голосування на «купівлю» одномоментного імпульсу виборця замість прийняття ним серйозного політичного рішення. Відтак, мобілізаційна політична участь на фоні їх активності викликає занепокоєння та підштовхує дослідників до

пошуку запобіжних механізмів, що стануть на перешкоді трансформації політичної участі на квазіучасть [135].

Цінність згаданих типологій, на наш погляд, полягає в тому, що за їх допомогою можна простежити перевагу певного типу участі людини, групи або держави або їх прихильність до нього, можна виявити, наскільки суб'єкти політики здатні до усвідомлення політичної дійсності й формування власної політичної позиції.

2.2. Методологія дослідження політичної мобілізації як чинника активізації політичної участі

Методологічною основою роботи є дослідницький інструментарій системного та соціокультурного методологічних підходів, неінституціоналізму, біхевіоралізму тощо. Природа чинників активізації політичної участі розглядається автором у контексті концептуальних моделей демократії, насамперед елітарної та партиципаторної, як контраверсійних щодо масштабів залучення громадян до участі у політиці. У рамках методології системного підходу, що передбачає розгляд специфіки взаємодії частини й цілого, існує можливість виділити мобілізаційні чинники активізації участі громадян як окремого елемента у межах цілісного політичного процесу. Відтак, за допомогою зазначеного методу можливо досліджувати легітимну політичну участь громадян як цілісну систему, що складається з певного комплексу залежних елементів, які можна вичленити, з одночасною їх взаємодією із зовнішнім середовищем. Тобто всю сукупність факторів суспільного розвитку (економічних, соціальних, політичних, духовних, технологічних тощо), всю різноманітність процесів та взаємодії в політичній системі.

Також, системний підхід при виявленні чинників активізації політичної участі передбачає, по–перше, з'ясування реальної, практичної включеності особистості в суспільну практику, її важливості для людини, причин, які спонукають нею займатися; по–друге, виявлення міри участі індивіда в

політичній діяльності (добровільно чи з примусу) та, по-третє, вивчення передбачуваної поведінки особи, її міркувань щодо громадської діяльності.

Окрім цього, при з'ясуванні чинників активізації політичної участі мобілізаційного характеру, системний підхід дає можливість об'єднати – при відповідній диференціації – окремі взаємообумовлені мобілізаційні чинники, що дають змогу активізувати громадян для вирішення поставлених завдань та реалізації конкретних цілей. Яскравим прикладом системного бачення політичної мобілізації є розгляд подій на межі 2013–2014 рр. (Майдан, Євромайдан, революція Гідності). Під час згаданих подій можемо спостерігати мобілізаційний потенціал політичних інститутів (партій, лідерів), а також громадських об'єднань, спонтанних взаємодій груп людей (зокрема й за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних технологій). Важливо відзначити, що системне бачення дає змогу досліджувати політичну мобілізацію не просто як координацію дій людей, а їх поєднання в єдиній комплексній цільовій програмі, у якій різні чинники мобілізації тісно пов'язані та взаємообумовлені. Отож неврахування такої їх взаємозалежності та зв'язку не дасть нам змоги досягнути поставленої цілі дослідження мобілізації як чинника активізації політичної участі громадян.

Існування істотно відмінних бачень природи політичної участі й доцільності її активізації для встановлення та реалізації демократичних принципів врядування актуалізує необхідність більш детального дослідження можливостей та форм активізації участі громадян у політичному процесі. Особливе значення в цьому випадку набувають мобілізаційні чинники такої активізації.

Наукові уявлення про якість, міру та моделі (типи) громадянської участі в ХХ–ХХІ ст. розглядаються в рамках двох основних парадигм. У межах першої, концепції пасивного громадянина, демократична правова держава надає останньому сукупність прав – громадянських, політичних і соціальних, створює передумови для його повноцінної участі в суспільному житті. Друга, концепція активного громадянства (громадянськості), пов'язує

громадянський статус не тільки з сукупністю прав, а й зі здатністю людини користуватися ними та виконувати свої обов'язки перед державою [195]. Зокрема, у дослідженні американського вченого Д. Томпсона наголошено, що «громадянство» – це не лише права, якими наділені громадяни демократичної держави, і не тільки патріотизм та лояльність до неї. «Демократичне громадянство», за Д. Томпсоном, передбачає ще й активне залучення громадян до політичного життя, їхню здатність впливати на політику [394, р. 273]. Активне громадянство – це та риса поліархічного режиму, яка забезпечує реальну участь громадян в урядуванні.

З позицій концепції активного громадянства написана й книга американських політологів Г. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура» [4], автори якої вказують на те, яке велике значення для збереження демократичного політичного режиму має властиве громадянам деяких держав почуття активного співучасника політичного життя. Воно зберігає свою «силу» навіть в умовах, коли громадянин не бере участі в політичному процесі, але вірить у свою здатність і можливість впливати на нього, коли це знадобиться.

Одним з підходів до з'ясування міри політичної участі громадян як головної властивості сучасної демократії є розуміння необхідності допустимого, справедливого її обмеження. Прихильники елітарних моделей управління згадують позицію італійського політичного соціолога Г. Моски, для якого класичної демократії (народоправства) немає й не буде з кількох причин: по–перше, у досить великій державі народоправство не можна забезпечити технічно, по–друге, прийняття та реалізація політичних рішень, як і будь–яка інша справа, вимагає здібностей, спеціальної підготовки та професіоналізму, які в більшості населення відсутні, по–третє, сам народ у своїй більшості не прагне до політичної участі.

Існують й інші трактування міри залученості громадян до участі в політичному процесі. До прикладу, окремі вчені пропонують висувати на обговорення населення лише найпростіші питання, ще інші вважають, що

слід ввести окремі обмеження для участі населення у вирішенні загальнодержавних та місцевих проблем [323, с. 165–166].

Як відомо, недемократичні політичні системи підтримують підданську політичну культуру, яка характеризується некритичним послухом її членів, їх інертністю та байдужістю до політики. Для авторитарних правителів головне, щоб керовані ними маси були покірними та слухняними. Демократичне ж суспільство, яке залежить від ініціативи та залученості громадян, навпаки, потребує підтвердження політичної культури участі та само формує її [195]. Причому у демократичному суспільстві політична участь громадян не самоціль, а засіб утвердження достойних умов існування людей і в матеріальному, і в духовному сенсах. Як стверджує О. Чемшит, демократія – це, в першу чергу, стан політичної системи, у якому задоволення потреб є функцією політичної участі, і лише в другу чергу – властивість політичного режиму [298, с. 61].

Відтак, ідеться не про мінімізацію або максимізацію, а про оптимізацію політичної участі як основну проблему демократизації суспільства. Зокрема, для українського суспільства є притаманним «демократичний дефіцит» впливу громадян на політичний процес – зниження рівня політичної участі громадян, обмеження (або втрата) їх впливу на прийняття політичних рішень та формування органів державної влади, відсутність у людей дієвих механізмів артикуляції інтересів тощо [107, с. 3].

Отже, повне або часткове усунення громадян від політичного управління є невиправданим з огляду на перспективу подальшого демократичного розвитку нашої держави із ефективним громадянським суспільством. При цьому, слід брати до уваги те, що наявний рівень залучення громадян до політичного процесу недостатній, а отже, пошук шляхів «нарощування» (активізації) політичної участі є актуальним завданням сьогодення.

Активізацію визначають як цілеспрямовану зміну динаміки будь-яких соціально-психологічних процесів, перехід у соціальному житті від

пасивного пристосування до активної позиції [110, с. 246]. У нашому випадку йдеться про активізацію легітимної політичної участі громадян засобами мобілізації, під якою ми розуміємо інтенсифікацію їх активності, що має метою максимально можливу легальну реалізацію їх потенціалу, а також груп, колективів та організацій, що вони утворюють. У такий спосіб формується складна та розгалужена система інститутів, які забезпечують кожному громадянину реальну можливість конструктивної участі в політичному процесі в цілому, а також у рамках окремих форм громадської діяльності. До прикладу, пасивність, байдужість людей слід долати, мобілізуючи громадян на подолання їх незнання щодо можливостей різноманітних форм участі у політичних процесах, доводити їм можливість отримання позитивних здобутків від такої участі, переконувати в її прогресивних та конструктивних наслідках тощо. З іншого боку, громадян з активною позицією мобілізація стосується, передусім у контексті утвердження їх суспільної позиції, частішого залучення до громадської діяльності.

У негативному контексті політичну мобілізацію сприймають щодо людини як засобу, мобілізація якої є результатом різного роду маніпуляцій, що їх активно здійснюють політичні діячі або ідеологи. У цьому випадку слід згадати з'ясування мобілізаційної природи тоталітарних режимів, зокрема радянського. Дослідження історії радянського суспільства крізь призму теорії «мобілізації мас» передбачає: 1) виявлення надзвичайного, за своїм характером, впливу держави на суспільство з метою вирішення нею різноманітних завдань, у тому числі далеких від надзвичайних; 2) визначення механізмів, форм і методів мобілізаційного впливу режиму; 3) оцінку ефективності такого впливу; 4) аналіз короточасних результатів і довготривалих наслідків мобілізації [287].

Водночас роль політичної мобілізації не є однозначно негативною. Так, інтенсивність політичної участі, посилена засобами мобілізації, зростає в час воєн, необхідності оборони від ворога, інших загроз – у час кризових

ситуацій, катастроф, стихійних лих тощо. Мобілізація громадян посилюється й розширюється за опозиційної діяльності, революційних виступів тощо. Мобілізаційний ефект можуть мати й амбітні програми суб'єктів політичних відносин, які вражають увагу, масові видовища, патріотичні чи релігійні маніфестації та інші форми конвенційної та неконвенційної політичної участі громадян.

У рамках методології неоінституціоналізму розглянемо залежність результатів мобілізації до політичної участі крізь призму інституціоналізованості (як передумови, так і наслідку) суспільної діяльності громадян. Ідеться про мобілізаційний потенціал політичних партій, організацій громадянського суспільства тощо. Окрім цього, інституціоналізм є підґрунтям для дослідження політичної мобілізації як феномена, що є водночас передумовою та результатом зародження й становлення нових політичних інститутів, які забезпечують стабільність та стійкість політичної організації та політичної системи. Відтак, у рамках цього підходу виокремлюємо інституційні чинники мобілізації до політичної участі. Ідеться про детермінанти політико–інституційного характеру, а саме: особливості нормативного, у тому числі правового, регулювання політичної участі в державі, особливості політичного режиму в ній; міра диференціації політичних еліт; гарантованість державою політичних прав і громадянських свобод де–юре і де–факто; розподіл ресурсів між політичними акторами тощо, наявність у рамках політичної системи інститутів, здатних відігравати мобілізаційну роль (політичні партії, організації громадянського суспільства, органи державного управління тощо).

У контексті вищесказаного, вважаємо за потрібне взяти за основу розуміння змісту політичної мобілізації дослідниць П. Норріс, В. Коельйо та Б. фон Лірез, які розрізняють різноманітні чинники політичної участі та форми опосередкованої мобілізації громадян. Ідеться про формування демократії, побудованої не лише на існуванні та функціонуванні формальних представницьких інститутів, але й демократії участі. Остання передбачає

істотнішу й уповноважену участь громадян у політичному процесі, включно різні форми громадської мобілізації до такої участі. На справедливе твердження дослідниць, мобілізація громадян – це активне постійне залучення до суспільного життя, на відміну від демократичного процесу, обмеженого періодичними виборами [378; 354].

Мобілізація громадян здійснюється такими політичними інститутами та організаціями: політичними партіями в ході виборчого процесу (шляхом прямих комунікацій з виборцями, включаючи традиційну низову активність, таку як агітація, розповсюдження листівок, проведення партійних зборів і мітингів, рекламних кампаній тощо); мобілізацію організаціями громадянського суспільства, суспільними рухами, профспілками; мобілізацію ЗМК та інтернет–мережами, що забезпечують новітні інституційні форми горизонтальної та вертикальної комунікації, полегшують і збагачують обговорення в громадській сфері; мобілізацію громадян органами державної влади та місцевого самоврядування з метою участі в урядуванні, формальних процесах управління [378; 354].

З точки зору неоінституційного підходу до уваги слід брати як інститути, так і інституції, що творяться на основі політичної активності та мобілізації, і, своєю чергою, стають передумовою виникнення нових норм, що регламентують соціальну та управлінську діяльність [115, с. 113].

Дослідження детермінант політичної мобілізації передбачає врахування соціокультурних чинників, що дає можливість з'ясувати значення політичної мобілізації для суспільства з точки зору загального блага, справедливості, свободи та інших цінностей. У рамках політико–культурного підходу певним чином обмежується формально–юридичне розуміння політичної участі, і, відтак, розуміння мобілізаційних чинників її активізації можливе в межах парадигми політичної культури, що сприяє ґрунтовнішому та комплексному розумінню реальних механізмів та закономірностей реалізації політичних процесів загалом та політичної участі зокрема. Окрім цього, з політико–культурної точки зору, для аналізу політичної мобілізації важливими є

«суб'єктивні» фактори, такі як освіта, вік, соціально–економічний статус і час у поєднанні з мотивацією.

Проблеми політичної мобілізації часто розглядають й у рамках теорії модернізації, модернізаційного дискурсу. У цьому контексті йдеться про мобілізацію як процес, у ході якого широкі соціальні верстви населення об'єднуються державою, партіями, соціальними рухами для досягнення суспільних цілей (модернізації) через узгодження їх цінностей, діяльність інститутів, груп, організованих для досягнення соціетальних цілей (створення нації–держави, індустріалізація, здійснення економічного ривка тощо) [1, с. 174].

Однак, окремі дослідники як рушійну силу модернізації розглядають не керівну політичну еліту, що «зверху» нав'язує рішення щодо трансформації, зміни політичної системи, а, навпаки, надають увагу мобілізації мас, колективним діям, тобто діяльності «знизу», яка часто протистоїть прагненням інертного й консервативного уряду до збереження стабільності. Відтак, з виникненням «постіндустріального суспільства» (яке за своєю суттю є поліморфним інформаційним суспільством, що складається з різних мобільних груп), у якому істотно зріс рівень децентралізації, «здатності до самодіяльності (автономізації)» і розширився діапазон можливостей і варіантів вибору (за А. Туреном) [273], головними агентами модернізації визнаються спонтанні суспільні рухи та харизматичні лідери.

Отже, у згаданому дискурсі мобілізація (соціальна) в широкому сенсі фактично ототожнюється із соціальною модернізацією, що супроводжує модернізацію економічну. Так, на думку К. Дойча, соціальна мобілізація означає «загальний процес змін, які стосуються значних груп населення в країнах, що рухаються від традиційного до сучасного способу життя» [Цит. за: 361]. Ідеться про процес, у рамках якого «основні вузли колишніх соціальних, економічних і психологічних зобов'язань піддаються ерозії або руйнуються й люди стають підготовленими для нових зразків соціалізації та поведінки» [356]. На думку К. Дойча, зміни стосуються передусім сфери

приватного життя (зміна місця проживання, занять, соціальних установок, колективів, інститутів, ролей, способів дії, досвіду, очікувань, нарешті, особистих спогадів, звичок і потреб, включаючи потребу в нових моделях соціалізації й нових зразках персональної ідентичності тощо), однак у своїй сукупності та взаємозалежності й взаємопов'язаності ці зрушення в подальшому мають тенденцію впливати на політичну поведінку особи, а іноді навіть сприяти її трансформації в певних історичних моментах часу й на конкретних стадіях модернізації.

Досліджуючи історію виникнення концепту соціальної мобілізації, К. Дойч прослідковує еволюцію цього поняття від інтуїтивного історичного спогаду або поетичного образу, який базувався на історичному досвіді масового підйому (французька революція 1793 р. або німецька «тотальна мобілізація» 1914–1918 рр., описана багатьма німецькими авторами, зокрема Е. Юнгером [331]) до близької до сучасних трактувань концепції К. Манхейма, для якого поняття «мобілізація» використовується для позначення довгострокового й широкого процесу «фундаментальної демократизації». Усі ці образи, як зазначає К. Дойч, передбачають рішучий розрив зі «старими» зобов'язаннями й традиційними способами життя й перехід до «нових» ситуацій (моделей поведінки, організацій тощо), у яких домінують нові зразки поведінки й нові зобов'язання [Цит. за: 361].

У рамках теорії модернізації для з'ясування сутності досліджуваного нами явища слід згадати й теорію «активного суспільства», названу пізніше «теорією самоскерованості», авторства Амітаї Етціоні, для якої ключовим є поняття «мобілізація» або «соціальна активізація». У рамках цієї теорії мобілізаційні сили колективів і товариств розглядаються як основне джерело їх власних перетворень і трансформацій їх відносин з іншими соціальними одиницями. Коли соціальна одиниця мобілізується, вона «проявляє тенденцію до зміни власної структури та меж, а також структури тієї вищої одиниці, членом якої вона є». Водночас автор зазначає, що йдеться про

колективну дію, причому в основному в рамках політичного процесу [Цит. за: 316].

Отже, враховуючи, що активізація є гетерогенним процесом [110, с. 246–247] та відштовхуючись від інституціонального та політико–культурного методологічних підходів, політичну мобілізацію до участі громадян у роботі розглядатимемо в інституційному та політико–культурному вимірах. У рамках першого з них передбачено з'ясування сукупності нормативних та інституційних елементів забезпечення мобілізації до політичної участі громадян, а в рамках другого – до уваги береться сукупність ідей, позицій, ставлень, зразків поведінки, пов'язаних із реалізацією мобілізаційних чинників при впливі на поведінку, діяльність громадян України, що визначається когнітивними, емоційно–регулятивними й дієво–практичними можливостями людини, здібностями, їх загальним розвитком.

Цілісність проведеного дослідження залежатиме від комплексного врахування цих вимірів та визначення оптимального їх співвідношення. Ідеться про політико–культурні можливості, з одного боку, та характер (силу, зміст та специфіку) зовнішніх інституціональних впливів – з другого, адже рівень інституційних вимог, інтенсивності впливу не повинен перевищувати значення індивідуальних можливостей суб'єкта політичного процесу [110, с. 246–247].

Актуалізує необхідність дослідження проблем активізації політичної участі засобами мобілізації в Україні в кожному із згаданих вимірів сукупність проблем як у «інституціональній» площині, коли відсутні або є в надлишку (у кількісному відношенні) інститути та нормативні рішення, що створюють правові умови для розгортання активності населення і демократизації суспільно–політичного життя, так і в «політико–культурній», за якої повсякденна політична активність громадян нашої держави слабо виражена, має переважно ситуаційно–виборчі вияви. Отже, слід погодитись із позицією дослідників, які стверджують про дисфункціональність нормативних рішень, які не сприяють розгортанню реальної суспільної активності та демократії;

слабку виявленість (невиявленість) у населення відповідної активістської політичної культури та мотивації, яка потребує, вочевидь, подальшого формування через залучення ефективних управлінських механізмів, у тому числі мобілізаційного характеру [113, с. 2].

У контексті вищесказаного фундаментальним системним чинником, під впливом якого відбувається політична мобілізація, слід вважати рівень політичної індиферентності громадян. Д. Гончаров виокремлює аспекти мобілізаційної стратегії, яка може бути використана для подолання відчуження громадян від розробки курсів політики в рамках змагальних систем [62]. Отже, основною умовою для подолання громадянської апатії слід вважати зростання рівня політичної компетентності громадян, а на цій основі – збільшення їх можливості впливати на прийняття політичних рішень як на місцевому, так і на національному рівнях.

Вищезазначене засвідчує, що політичну мобілізацію як чинник активізації політичної участі громадян слід розглядати у стратегічному та тактичному значеннях. Тактично застосування мобілізаційних механізмів пов'язане із вирішенням певної проблеми чи досягненням певної мети у конкретний момент часу. Стратегічно ж політична мобілізація є важливим чинником формування дієвого громадянського суспільства, основним елементом якого є активна особистість. Ідеться про довготривале цілеспрямоване використання механізмів мобілізації політичної участі громадян, з метою повного розкриття їх суб'єктного значення, творчого та активного потенціалу. Саме в стратегічному вимірі на першому місці повинна комплексно втілитися в життя ініціатива, яка «виходить» від простих громадян, поряд з ініціативами органів та посадових осіб державного та місцевого самоврядування.

Враховуючи міждисциплінарність сучасних досліджень політичної науки, залучення в дисертацію доробку інших суспільних наук (психології, макросоціології, порівняльної історії тощо) сприятиме всебічному дослідженню проблем політичної участі й мобілізації та форм їх здійснення в

політичному процесі. Зрештою, використовуваний у дослідженні системний аналіз надає особливого виразу міждисциплінарності політологічних досліджень, адже передбачає всебічне вивчення політичних феноменів і використання методів, інструментів, систем аргументації інших соціальних, гуманітарних і, почасти, природничих наук.

Зокрема, міждисциплінарність дослідження проблематики політичної мобілізації на стику із психологічною теорією передбачає з'ясування психологічних чинників, складних мотивацій, що схиляють людей до мобілізації. На стику із соціологією дослідження політичної мобілізації неможливе без застосування методології теорії великих соціальних рухів та парадигми мобілізації ресурсів. Ідеться про те, що в сучасних умовах рухи (соціальні, політичні, громадські) стають численними, помітними та активними. Аналітики згадують, зокрема, рухи: політичні (реформаторські, революційні), зокрема й націоналістичні, релігійні, за заборону (дозвіл) абортів, екологічний, споживачів, феміністський, антивоєнні, проти розповсюдження атомної зброї, прав людини загалом тощо. На думку П. Штомпки, таке різке зростання кількості рухів пов'язане з окремими фундаментальними ознаками сучасного суспільства, яке творить умови, сприятливі для їх формування, мобілізації та розвитку (до прикладу, урбанізація) [317].

Отже, з'ясування ролі та проявів політичної мобілізації неможливе без врахування чинників соціально–психологічного характеру, комплексний розгляд яких сприяє кращому розумінню політичної участі та її мобілізаційного потенціалу, пошуку механізмів нарощення міри ефективної активності громадян у політиці. У наслідку різке розширення кількості та форм участі нових соціальних рухів спричиняє виникнення нового, пост–матеріалістичного бачення «стилю» демократичної політики та форм громадської активності. Як відзначає Р. Дальтон, постматеріалісти більш схильні до використання нетрадиційних форм політичної дії. Подібним чином партії зелених та нові громадські об'єднання закликають до

розширення кола індивідів у політичному процесі з метою досягнення вищого рівня залученості громадян до розробки та запровадження курсів політики. Постматеріалісти підтримують дорадчі групи громадян, референдуми та інші форми прямої демократії, на відміну від поширеної раніше моделі обмеженої, представницької, демократії, підтримка якої характерна для матеріалістів. Отже, постматеріалізм ставить під питання самі принципи сучасної демократії, породжуючи дискусії щодо майбутнього представницької та учасницької демократії [79].

Особливої уваги при з'ясуванні методологічних підстав дослідження політичної мобілізації надаємо парадигмі мобілізації ресурсів (Ч. Тіллі, Дж. Маккарті, М. Зальд), у методологічних рамках якої зручно аналізувати обрану нами проблематику, оскільки політичну мобілізацію слід розглядати не тільки як стихійний і несвідомий феномен, а як явище, пов'язане із організацією, свідомо створеною для досягнення певних цілей. Відтак, ця методологічна парадигма визначає дослідження політичної мобілізації на стику із неоінституціоналізмом, адже у їх рамках ідеться про мобілізацію як раціональний, інституціоналізований партикулярний політичний процес, цілі учасників якого полягають у забезпеченні потреб та інтересів незадоволених соціальних та політичних груп, які змагаються з домінуючими суб'єктами політичного процесу, однак змушені витратити більше ресурсів для досягнення того ж рівня впливу на розробку та реалізацію курсів політики [305]. Отже, у теорії мобілізації ресурсів основна увага переноситься з оперування психологічними категоріями (ходу й результатів дослідження) на організаційні аспекти й способи комунікації громадських рухів і раціонального вибору, як основи мотивації участі індивіда або групи, які використовують стратегічну логіку для своїх дій. Згідно з теорією мобілізації ресурсів існує чотири основні чинники/умови мобілізації: організація, лідерство, політична можливість і характер політичних інститутів [234].

Окремі дослідники, узагальнюючи теоретичну еволюцію цього підходу, зазначають, що в сучасних умовах: 1) конвенційні і протестні форми участі в

політиці не виключають одні одних; 2) організація відіграє важливу роль у мобілізації участі в обох формах участі; 3) мобілізація участі обумовлена не стільки незадоволенням індивідів, скільки структурою їх політичних можливостей; 4) політична поведінка людини швидше раціональна, аніж афективна; 5) політична культура індивіда і зміни його цінностей, пов'язані із еволюцією індустріального суспільства, а не дери́вація особи, визначають її політичну участь; 6) відносини між агентами політичного процесу – державою, системою представництва інтересів і суспільними рухами, а також між групами й організаціями важливі як в середині кожного з цих агентів, так і в глобальному міжнародному контексті [Цит. за: 139, с. 121].

Окрім цього, концепція «мобілізації ресурсів» посприяла переосмисленню змісту «громадянського суспільства», яке тепер розглядається як поле діяльності громадськості, яка організується й мобілізується залежно від поставлених цілей (передусім тих, що стосуються зміни владних відносин). Ідеться про формування автономних асоціацій, виникнення нових ресурсів влади і форм конфлікту, які є в просторі сучасного громадянського суспільства. Як відзначають Дж. Коен і Е. Арато, «сучасні колективні дії передбачають розвиток у рамках громадянського й політичного суспільства автономних соціальних і політичних зон, які гарантуються правом, законами й підтримуються демократичною політичною культурою, що лежить в основі «формальних представницьких політичних інститутів» [127, с. 647–648].

Завдання політичної мобілізації до конструктивної участі передбачає вирішення низки проблем соціально–економічного, політичного, духовного характеру, на актуалізацію яких впливають об'єктивні закономірності суспільного розвитку, стан державного та місцевого управління, принципи політичної діяльності індивідів тощо. З іншого боку, значення мають і суб'єктивні механізми активізації політичної участі, які стосуються реального розуміння громадянами держави своєї цінності в забезпеченні демократичного врядування. Ідеться про політичну суб'єктність носія

активності, що передбачає цілеспрямовану перетворювальну, конструктивну, творчу діяльність, пов'язану із здатністю формувати спеціальні, зовнішні умови свого існування [260, с. 108].

У цьому контексті можна погодитись із позицією окремих дослідників, які мобілізацію трактують як, до певної міри, вимушену діяльність, викликану до життя складнощами у сфері задоволення елементарних життєвих потреб [124]. Однак поряд із цими об'єктивними факторами необхідності задоволення щоденних потреб при вмілому використанні всього потенціалу мобілізації можна перейти до формування та реалізації цінностей розвитку, а мобілізацію трактувати як важливий фактор інституційних зрушень, в основі яких лежать неформальні суб'єктивні правила і норми.

Як стверджує П. Штомпка, діяльність, участь – це особливого роду «рівнодіюча» знань, здібностей, можливостей, навичок, намірів, амбіцій, мотивацій, самозречення членів суспільства, а також структурних умов суспільства, у яких їм доводиться діяти [317]. Отже, при дослідженні політичної мобілізації підкреслюємо визначальну роль у ній як об'єктивних реальних умов життєдіяльності особистості при її активізації (заклику з боку агента мобілізації, суспільних проблем), так і враховуємо значення суб'єктивного чинника активізації політичної участі індивідів (мотивація, яка пробуджує їх ініціативу й творчість, мобілізує здібності, забезпечує готовність, внутрішню орієнтацію на дієву участь).

Висновки до розділу 2

Отже, на наш погляд, на основі методологічного інструментарію системного, соціокультурного підходів, неоінституціоналізму, теорій модернізації та мобілізації ресурсів дослідження політичної мобілізації як чинника активізації політичної участі громадян можливе на таких рівнях:

- соціокультурному, на якому політична мобілізація розглядається крізь призму формування активістського типу політичної культури громадян;
- інституційному, на якому при з'ясуванні чинників мобілізації громадян до політичної участі береться до уваги мобілізаційний потенціал

інститутів політичних партій, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій тощо.

Узагальнення та систематизація трактувань політичної мобілізації в рамках згаданих методологічних підходів дає змогу виділити специфічний інструментарій, який дозволяє розглянути об'єктивні та суб'єктивні фактори політичної мобілізації, виокремити екзогенні та ендогенні передумови й чинники мобілізації громадян до політичної участі. Відтак, сучасний політичний акціонізм, посилений засобами мобілізації, слід розглядати як наслідок впливу зовнішніх (економічних і політичних) та внутрішніх (соціально-економічних, соціокультурних, комунікаційно-технологічних, політико-стратегічних тощо) детермінант, зміст яких буде розкрито в наступних розділах.

Нагальна необхідність активізації політичної участі громадян викликана потребами якнайповнішого розкриття потенціалу кожного члена суспільства. Таке розуміння вказаної проблеми протилежне утилітарному, прагматичному ставленню до людини як до засобу вирішення певних, проміжних завдань політичної системи, при якому індивід трактується не як «мета», а «засіб» політики.

Значна кількість форм політичної участі громадян у суспільних справах засвідчує рівень розвитку самоврядних засад демократії, громадянського суспільства. Водночас в Україні реалізація всіх цих форм ускладнюється тим, що її громадяни не вповні усвідомлюють себе важливим чинником впливу на кількість та якість управлінських рішень. Ідеться, з одного боку, про повне відсторонення від прийняття та реалізації політичних рішень загальної маси населення, передусім внаслідок її байдужості або патерналістських міркувань щодо держави, яка піклується й програмує життя кожного, а з іншого – слабе бажання владної еліти та посадових осіб залучати до управління пересічних громадян. Відтак, формується взаємовідчуження влади та громадян, яке гальмує розвиток соціального партнерства та прийняття відповідних рішень на загальнодержавному чи місцевому рівнях. Саме тому

потрібно не допускати поширення апатії серед населення, а також активно переконувати (у тому числі й засобами мобілізації) людей діяти, відстоювати свої громадські інтереси. Значення має й подолання недовіри громадян до інститутів державної влади взагалі, зокрема місцевої, та зменшення небажання громадян співпрацювати з такою владою.

У цьому контексті слід вважати актуальним пошук шляхів, засобів і технологій політичної мобілізації, створення умов для неї, вироблення комплексу мобілізаційних механізмів, які б активізували розвиток громадських ініціатив, збільшували бажання людей покращити ситуацію власними силами, долали інфантилізм, інертність і відчуженість особи від влади, їх психологію соціального утриманства, запобігали зловживанню владою, відриву політичної еліти від пересічних громадян, бюрократизації суспільства, посилювали почуття відповідальності за власну долю, причетності до справ суспільства тощо.

Активізація людини у сфері політичних відносин тягне за собою низку важливих для неї наслідків. Найвиразніше вони проглядаються у формуванні таких її властивостей, які є характеристиками громадянина, громадського діяча. Водночас становлення такої людини залежить від значної кількості чинників. Передусім визначальну роль відіграє усвідомлення особистістю своїх інтересів. Ідеться про досягнення нею певного рівня соціальної зрілості та набуття активістської політико–правової культури громадян, яка визначає та об'єднує розрізненіх людей, перетворює їх у дієздатних суб'єктів політичного процесу. Окрім цього, необхідною є орієнтація на цінності та норми насамперед пов'язані з проявами ініціативи та активності, подолання патерналістських очікувань та настроїв тощо.

З іншого боку, при дослідженні політичної мобілізації як чинника активізації політичної участі громадян ідеться про вплив на них агентів мобілізації, з метою забезпечення оптимального рівня їх політичної участі, про сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, вплив яких стимулює

громадськість до діяльності, окреслює її межі й форми, надає їй напрям, який орієнтує на досягнення відповідних результатів [185, с. 133].

Відтак, вважаємо, що політичну мобілізацію слід трактувати як певне вольове втручання суб'єктів політичних відносин з метою прискорення політичного процесу, надання йому розмаху, стійкості, незворотності визначеного вектора розвитку, який стосуватиметься не обмеженого кола інституцій, осіб чи організацій, а матиме соціетальний вимір, тобто стосуватиметься усього суспільства.

Результати 2 розділу дисертації апробовано в одній статті у фаховому збірнику України, одній статті в закордонному науковому журналі [397] та чотирьох конференціях.

РОЗДІЛ 3

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ»

3.1. Зміст, специфіка та види політичної мобілізації

Поняття «мобілізація» має кілька визначень та тлумачиться як буквально, так і в переносному значенні. Мобілізація (від лат. *mobilis* – рухомий, рухливий, фр. *mobilisation*, від *mobiliser* – приводити в рух) – це дії державної влади, зумовлені контекстом військових подій, призову до армії, збройних конфліктів; це приведення військових сил та державної інфраструктури у воєнний стан, із мирного стану в повну бойову готовність; призов військовозобов'язаних на службу в наявну армію у зв'язку із запровадженням такого стану; сплановане переведення всіх галузей промисловості на виробництво військової продукції; діяльність органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій на функціонування в умовах особливого періоду (воєнного стану), а збройних сил держави, інших військових формувань, сил цивільного захисту – на організацію й штати воєнного часу [174]. Отже, буквально термін «мобілізація» найчастіше вживається в контексті військових справ або призову до армії. Уперше це слово було вжито для опису заходів, які здійснювались Пруссією у 1850–1860 рр. [173]. У військовому трактуванні мобілізація збройних сил включає, але не обмежується такими категоріям, як селективна, часткова, повна, тотальна [355].

Окрім військового трактування, зазначена дефініція має конотації «господарська», «революційна», «партійна», «етнічна» тощо; часто асоціюється з трудовим ентузіазмом «великих будівничих соціалізму», протестно–мобілізаційною риторикою мітингів, шахтарськими акціями протесту останнього десятиліття ХХ ст. тощо [116]. Отож погоджуємось із думкою Ч. Тіллі, що для кожного етапу суспільного розвитку характерний

домінуючий тип мобілізації в суспільстві. У різні історичні періоди превалює охоронний (традиційне суспільство), наступальний (індустріальне суспільство) або змішаний (постмодерністське суспільство) її тип [395].

Загалом, як стверджує Е. Юнгер [331], з'ясовуючи сутність поняття «мобілізація» у період Першої світової війни й революційних рухів у Росії, Італії та Німеччині, головною особливістю того часу є особливе «переживання війни», що поєднує відчуття людської маси й примусової безжалісності техніки. Таке переживання – підпорядковане і «примусове» залучення всіх життєвих сил і засобів людей та суспільства в цілому до тотальної мобілізації в ім'я країни й держави стає принципом, що тотальним чином організовує життя – від економіки й політики до психологічного складу людини. Отож фактор військової загрози є одним із чинників, які сприяють творенню мобілізаційного суспільства. Як стверджує С. Ушакова, ця проблематика носить назву «синдром оточеної фортеці». Водночас такі мобілізаційні режими, зазвичай, є неміцними на тривалому часовому проміжку, оскільки їх існування вимагає постійної підтримки в суспільстві атмосфери протистояння, яка часто стає джерелом значних побічних, небажаних для влади ефектів [287].

У переносному значенні, мобілізація – це активізація та концентрація засобів, сил (ресурсів) для досягнення певної мети; залучення кого–небудь (як населення загалом, так й його представників) або окремих галузей виробництва чи суспільних інститутів до виконання певного важливого завдання, масового заходу; приведення чого–небудь до активного стану, зосередження сил і засобів для досягнення будь–якої мети, виконання важливого завдання (політичного, соціального, економічного, військового тощо), масового заходу [128, с. 62]. К. Дженкінс, узагальнюючи численні тлумачення цього терміну, визначає мобілізацію як «процес, за допомогою якого група одержує і використовує ресурси для досягнення поставлених цілей» [366].

Отже, мобілізація означає готовність до дій або самі дії в широкому сенсі. Іноді в політичній соціології слово «мобілізація» використовується як синонім суспільного руху; діяльності, орієнтованої на отримання підтримки певних політичних цілей з боку мас [292]. Цим же терміном позначаються дії населення, спровоковані впливом на нього політичної сили. У сучасній західній політології цей термін використовується переважно стосовно недержавних політичних і громадських рухів, що вказує на уявлення, що домінує, про потенційно зацікавлені в мобілізації структури, до яких держава не входить. Так, у 1996 р. почав видаватись міжнародний журнал «*Mobilization*», що спеціалізується на вивченні соціальних рухів, протестних реакцій і колективної поведінки [287].

Отже, за такої різноманітності тлумачень мобілізацію слід розглядати в широкому, громадсько–політичному трактуванні як повне залучення потенціалу окремих громадян, державних та недержавних організацій, освітніх закладів, органів державної влади та місцевого самоврядування до вирішення проблем державного й (або) місцевого розвитку та самопомоги. Це динаміка залучення потенціалу до спільних дій та бажання людей допомогти самим собі [82, с. 28].

У понятті «мобілізація» підкреслюється активна раціональна цілеспрямована основа діяльності людини. Ідеться про те, що, зазвичай, мобілізація необхідна в певних, екстремальних, умовах, за яких вирішення проблеми є найважливішою й надзвичайно терміновою (яка повинна бути усунута негайно) потребою групи (суспільства), котра усвідомлюється всіма її (його) членами чи переважною їх більшістю. Однак це усвідомлення не провокує паніки чи хаосу. Навпаки, мобілізація передбачає ретельне планування й оцінку на основі детального аналізу ситуації, що склалася, потреб, можливостей групи, обсягів робіт, їх чіткий розподіл між мобілізованими й тими, хто мобілізує [128, с. 63].

Політичну мобілізацію визначають як високий рівень участі мас в політиці, їх політичне ангажування шляхом форсування підтримки тих чи

інших політичних дій населенням. Ідеться про політичне ангажування окремих груп населення, перетворення їх із психологічного, культурного або соціального чинника (об'єкта) на політичну силу шляхом підвищення їхньої політичної свідомості [130]. Засоби та технології такого політичного ангажування можуть застосовуватись державою, політичною партією або соціальним рухом та бути як м'якими, такими, що переконують громадянина, орієнтуючись на його цілі й інтереси, так і жорсткими, примусовими, які залучають маси до політичної участі без уваги до їх думки та поглядів [214, с. 99]. Відтак, політичну мобілізацію часто пов'язують із виборчим процесом, тобто йдеться про забезпечення партіями й рухами високого рівня політичної участі своїх прихильників у виборах для здобуття перемоги або згоди із запропонованими програмами й заходами.

Для окремих дослідників політична мобілізація – «це засіб політики, що здійснюється іншими способами» [395], «передусім політики модернізації» [343]. Д. Гончаров політичну мобілізацію пов'язує із загальними змінами, процесом, який зачіпає основні групи громадян держави, що переживають перехід від традиційних до сучасних моделей життя [62].

Під час трансформації політичних режимів мобілізація дає змогу залучити до політичного процесу населення, яке цього раніше не робило чи не мало такої можливості. Так, мобілізація виборців на частково вільних і частково змагальних виборах, результати яких заздалегідь відомі, у силу використання адміністративної мобілізації та інших важелів впливу, розглядається дослідниками як прогресивний крок з точки зору оволодіння індивідом ролі виборця, який оцінює різних професійних політиків, політичні сили й курси [158].

В інших визначеннях домінують пояснення мобілізації крізь призму соціального конфлікту. Так, мобілізацію трактують як колективну дію, ініційовану, як правило, соціальним конфліктом, причини та міра напруженості якого визначають конфігурацію залучених до нього сил, масштаб і характер їх мобілізації. Сьогодні це, передусім, конфлікт між

громадянським суспільством і державою, хоча природні, геополітичні та техногенні катастрофи також є чинниками мобілізації. Відтак, принципово, що протиборство й спричинену ним мобілізацію завжди слід розглядати під впливом контексту (локального, національного або глобального), який детермінує такі форми участі [342].

Яскравим прикладом політичної мобілізації членів українського суспільства в її конфліктному вимірі були події листопада–грудня 2004 р. під час виборів Президента України, на яких частина громадян відстоювала своє право на справедливе й чесне волевиявлення. Тобто головний мобілізаційний чинник, який спонукав людей вийти на майдани в столиці та інших містах країни, – відстоювання свого суверенного права на справедливість і повагу з боку держави. Не випадково, що ключовим повідомленням Майдану стало гасло «Ми не бидло..». Інша ж частина, так звані антимайданівці, відстоювала право мати «свого» президента, незалежно від того, як його обрали. Тому вийти на вулицю їх спонукали зовсім інші чинники, зміст яких мав яскраве регіональне й соціокультурне забарвлення. Хтось особисто виходив на вулиці, дехто забезпечував транспорт, інші надавали продукти харчування, теплий одяг, необхідні медикаменти, декотрі приймали протестувальників на ночівлю, жертвували гроші на спеціально для цього відкриті рахунки, оплачували придбання необхідних товарів і послуг. Кожен учасник цих подій проявляв активність у спосіб, оптимальний для його соціального статусу, способу життя та роду занять.

Більшість західних дослідників трактує політичну мобілізацію як активність, яка є наслідком впливу з боку політичних лідерів чи організацій на індивідів та базується на придушенні чи спотворенні їх вільного та раціонального політичного вибору [62]. У цьому випадку участь під впливом мобілізації протиставляється автономній участі, яка трактується як результат самовизначення індивідів – раціонального й не обумовленого будь-якими зовнішніми факторами.

Протиставлення цих двох форм політичної участі опирається, перш за все, на політичні цінності й традицію класичної демократії. У рамках ліберальної традиції найбільш суттєвим компонентом демократичної політики є автономний та раціональний суб'єкт, політична участь якого обумовлюється лише його природними здібностями й здатністю до адекватного застосування ним свого розуму. У світлі такої концепції оціночне ставлення до політичної мобілізації є однозначно негативним [62].

Другий аспект критики мобілізованої участі пов'язаний з структурно-функціональним аналізом демократичної політики. Зокрема, Г. Алмонд проводить чітку межу між політичними інститутами, пов'язаними із автономною артикуляцією суспільних інтересів, та інститутами, пов'язаними з виробленням «узагальненої мови» національної політики в демократичних політичних системах [345, р. 244]. Так, розробка узагальнених політичних альтернатив національного розвитку в демократичних політичних системах не визначає змісту самодіяльної артикуляції суспільних інтересів. Навпаки, вона виправдовує своє функціональне призначення тільки в тому випадку, у якому обмежено виростає зі сфери вільного самовизначення інтересів та тих вимог, які окремі індивіди й соціальні групи скеровують до політичної системи.

На нашу думку, критика мобілізованої політичної участі справедлива. Однак засвоєння її основних положень є лише початковим етапом теоретичного дослідження цього явища як одного з найсуттєвіших компонентів сучасних поліархічних політичних систем. Водночас аналіз інституціональної структури політичної модернізації не дозволяє стверджувати про однозначно критичне сприйняття політичної мобілізації, оскільки вироблення типу політичної культури, адекватного викликам сучасності, неминуче вимагає формування певних мобілізаційних структур [62]. Через це мобілізація виявляється необхідним соціокультурним та інституціональним контекстом модернізації. Як ми вже згадували, за К. Дойчем, під мобілізацією слід розуміти загальні зміни, які відбуваються з

основними групами населення держав, що переживають перехід від традиційних до сучасних моделей індивідуального й колективного життя. Ці зміни істотно впливають на політичну поведінку, тому сутністю мобілізації є доступ до нових форм соціалізації, до структур, соціальних ролей тощо [356].

Отже, відштовхуючись від вищесказаного та враховуючи методологічний принцип комплексності дослідження, вважаємо за необхідне цілісно дослідити різноманітні типи політичної мобілізації: масову, тотальну та часткову.

У першому випадку, мобілізація є процесом, який залучає всіх членів суспільства або найширше вмотивоване коло однодумців і союзників, як на національному, так і на місцевому рівнях (члени установ, місцевих мереж, громадянські та релігійні групи тощо). Вони об'єднуються та координують свою діяльність для виконання політичної акції [371]. У другому випадку, ідеться про певні цільові аудиторії, сегменти суспільства. На думку І. Задоріна, «... тотальна мобілізація малоімовірна, але можлива мобілізація часткова, точкова. Така мобілізація ефективніша ще й тому, що в окремих випадках не так помітна око кожного, отже, менше піддається ідеологічним та іншим диверсіям й ерозії» [95]. Часткова мобілізація передбачає залучення в «орбіту» впливу мобілізаційних чинників лише незначну частину суспільства (соціальна група, колектив тощо).

Окрім цього, за організаційним критерієм виділяють такі типи мобілізації:

- конструктивну (формалізовану), за якої група людей, використовуючи наявні мережі та інші ресурси, цілеспрямовано конструює (організовує) таку дію, у різноманітних формах (зазвичай, через формально зареєстровані у відповідних державних органах організації громадянського суспільства) бере участь у політичному житті (політичний протест, виборча кампанія тощо). У цьому випадку, як підкреслює С. Терроу, важливу роль грають «мобілізаційні структури, які пов'язують лідерів руху з

периферійними його осередками, забезпечують координацію дій та існування руху в часі» [392, р. 136].

- вимушену (стихійну), зумовлену критичною ситуацією, зокрема, техногенною або екологічною катастрофою, необхідністю вирішення певної актуальної проблеми (проблем), а також загрозою існуванню спільноти ззовні, яка сприяє гуртуванню людей без створення будь-якої організації [342]. У такому випадку координаційну функцію виконує фізична особа (ініціатор) або група фізичних осіб (ініціативна група). У випадку вирішення проблеми або зниження її актуальності для громадян чи їх груп така мобілізація може припинитись. Відтак, дослідники стверджують, що ефективність мобілізації як механізму активізації громадян залежить від сталості процесів у політичній системі, постійної підтримки активності населення з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, організацій громадського сектору [206].

Часто в науковій літературі політична мобілізація ототожнюється із протестною участю, мобілізацією проти діяльності/бездіяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, певних політичних рішень, політичних лідерів, порушення прав і свобод людини й громадянина, свавілля судової гілки влади, корупції, злочинності тощо, яка часто носить консолідуючий характер, сприяє інституціоналізації громадянських організацій, збільшує їх політичну вагу й вплив. Як стверджує О. Яницький, головним мотивом громадянської мобілізації сьогодні є вислів: «так далі жити не можна!», тобто спонукальним мотивом до активної політичної участі є почуття гострої несправедливості [342]. Ідеться про вже згаданий нами «протестний активізм» як окремий вимір політичної участі, що відрізняється від інших конвенційних форм громадянського протесту, пов'язаних із участю у виборах, членством у партіях, добровільній участі в різних громадських організаціях тощо [379].

Окрім протестної, слід розглядати й захисну мобілізацію, обидві з яких детермінуються коридором політичних можливостей (*political opportunity structure*) [391]).

Виділяють й такі види мобілізації:

- оборонна, яка передбачає спрямування ресурсів на боротьбу з ворогом. Така мобілізація, зазвичай, скеровується «згори»;
- наступальна, за якої ресурси спрямовані на реалізацію інтересів індивідів чи їх груп, відбувається «знизу»;
- підготовча, яка передбачає концентрацію ресурсів для досягнення цілей у майбутньому [305].

Доцільно вказати на існування відмінних проявів мобілізації за функціонування різних політичних режимів. Так за тоталітарного чи жорсткого авторитарного режиму політична мобілізація широкомасштабна, проникає у всі сфери суспільного життя. Мобілізація в таких умовах здійснюється органами влади у вигляді репресій чи підтримки, які підвищують або знижують ціну колективної дії. За таких режимів можливості мобілізації громадянського суспільства мінімальні або відсутні, адже мобілізація значно ускладнюється репресіями з боку владної еліти, відтак, підвищується ціна участі громадян у політичному процесі, учасники якого наражаються на небезпеку й необхідні додаткові стимули, які б підвищили ціну їх участі, порівняно з втратами, очікуваними ними внаслідок майбутніх репресій [305]. Саме тому падіння таких недемократичних режимів часто викликане широкою політичною мобілізацією, протестним рухом проти керівної еліти.

За демократичного режиму істотну роль у мобілізації відіграє рівень організованості суспільства, який зумовлює активізацію участі груп суспільства в політичних процесах [364]. Ідеться про існування та діяльність політичних та громадських організацій (об'єднання, політичні партії тощо). Відтак, за тоталітарного режиму, наприклад, у радянський період курс політики держави й керівної партії щодо контрольованого ними суспільства,

будучи спрямованими на власне самозбереження, спирався, головню, на підтримку еліт – «номенклатурну» консолідацію, завдяки якій держава отримувала можливість здійснювати масштабний примус і репресії, які виключали можливість виникнення будь-якої політичної опозиції. Водночас мінімальний рівень організованості, необхідний для здійснення масових дій, є умовою виникнення опозиції в такій державі, а відтак, трансформації її політичного режиму. Отже, наявність або відсутність інституціоналізованих опозиційних організацій (партій, рухів тощо) зі сформованою структурою інтересів, здатних згурпувати навколо себе незадоволених наявним станом речей і каналізувати «колективну поведінку» груп у політичне русло, становить суть механізму політичної мобілізації [254].

Зрештою, існує визначення політичної мобілізації як механізму переведення латентної опозиції в маніфестну її форму; як збільшення готовності групи до «колективної дії» за допомогою забезпечення її лояльності до певної організації або групи лідерів [362, р. 144]. З іншого боку, дослідники стверджують про те, що на пострадянському просторі відбувається деформація механізму політичної мобілізації, оскільки функції інститутів – політичних організацій виконують найчастіше інституціоналізовані чи неінституціоналізовані керівні еліти, які використовують мобілізацію для перерозподілу на свою користь статусних і матеріальних ресурсів, що, зрештою, може закінчитись насильницькою дестабілізацією механізмів і (чи) інститутів політичної системи [254], свідченням чого, на наш погляд, є й події в Україні 2013–2014 рр.

Отже, якщо політичний режим демократичний, то масштабна політична мобілізація в його рамках – можлива, однак, зазвичай, проблеми в кожному суспільстві повинні вирішуватись легальним шляхом – переговорів між зацікавленими сторонами, іноді шляхом легальних протестів (пикети, ходи або страйки). Відтак, формування стійкої демократії допускає політичну демобілізацію мас. Водночас існує висока ймовірність виникнення

суспільного невдоволення, яке, у свою чергу, буде легітимно каналізуватися в різних формах конструктивної мобілізаційної участі [352, р. 5].

С. Хантінгтон також акцентував увагу на політичній стабільності в умовах швидкоплинних економічних змін, що супроводжують модернізацію. Складовими частинами модернізації є індустріалізація, економічне зростання, активізація соціальної мобільності та політична участь. Учений виступав проти мобілізації мас, вважаючи, що захоплення еліт інституціоналізацією та зміцненням суспільного порядку може викликати репресії щодо мас з їх боку, тоді як наполягання останніх на розширенні участі може призвести до занепаду та нестабільності. Отже, він схилився «до підтримки інституціональної стабільності, а не до прихильності потенційно руйнівних вимог суспільства, яке перебуває в стані участі та мобілізації» [Цит. за: 304, с. 316–317].

Розуміння механізму політичної мобілізації вимагає, поряд з економічними чинниками його «запуску», враховувати й інші фактори, такі як: соціокультурна ідентифікація суспільства; ступінь відриву керівної еліти від мас; типи соціального характеру особистості; пріоритетність для неї політичної проблематики; домінування легітимних вимог; тип соціальної структури тощо. Окрім цього, доводиться необхідність з'ясування в ній ролі мережі посередницьких організацій і політичних партій, що виступають каналами вираження й агрегації інтересів, які є першочергово важливим для інтеграції мас у нову демократичну систему [295].

Враховуючи згадані відмінності особливостей політичної мобілізації за різних типів політичних режимів, дослідницької уваги потребують прояви політичної мобілізації як у її негативному (авторитарна, вертикальна, примусова мобілізація), так і в позитивному (змагальна, горизонтальна, демократична мобілізація) контекстах. У дисертації свідомо відкидається спрощене, однобоке її трактування як однозначно негативної, а сучасна політична ситуація аналізується крізь призму співіснування вертикальних і горизонтальних проявів мобілізації із зростанням переважання останньої.

Метою авторитарної мобілізації, яка переважає в суспільствах з недиференційованими політичними інститутами й ролями, є забезпечення лояльності населення на основі застосування до нього різних форм примусу, індоктринації (його сильної ідеологізації, «промивання мізків») мас, використання авторитету політичного лідера, інформаційного та іншого маніпулювання, пропаганди тощо [166]. Розмірковуючи над долею людини в умовах масового суспільства, К. Ясперс стверджував, що «окрема людина ... в якості члена маси, що складається з «ми», нібито отримує волю. Однак ця воля не може виникнути в середині анонімної маси. Її пробуджує й спрямовує пропаганда. Масам потрібні вистави та гасла. Їм варто вказати, чого вони хочуть»[344].

Авторитарна мобілізація, на відміну від змагальної (характер останньої часто є періодичний (наприклад, у зв'язку з виборними кампаніями) або вибірковий, тобто орієнтований на окремі групи, пронизує все суспільне життя, є засобом придушення будь-якої індивідуальності, її автономії та ініціативи [62]. Високий рівень формальної участі громадян, їх політизація та активна мобілізація, зазвичай, необхідні для імітації підтримки керівної еліти й реалізації влади в авторитарних і тоталітарних режимах. До прикладу, тоталітарна партія, яка монополює державу, проводячи формальні вибори, мобілізуючи населення, забезпечує практично стовідсоткову участь виборців у безальтернативному голосуванні і, відтак, перемогу керівного угруповання. Отже, головна мета політичної участі людей, напрямом їх мобілізованої активності (мітинги, ходи, ритуальні зібрання та з'їзди, паради та святкування, неальтернативні вибори, референдуми, голосування), підтримка її високого рівня при тоталітарному режимі визначається з партійного центру за визначеними ним сценаріями— директивами.

Існування мобілізованих форм політичної участі простежується й за функціонування авторитарних режимів. За кризи легітимності еліта в авторитарних режимах вдається до самолегітимації, підтримуючи тим самим

авторитет у власних очах та піднімаючи рівень підтримки своїх політичних рішень. Часто політичні актори вдаються до разового використання мобілізованої політичної участі. Політична мобілізація проводиться керівною елітою шляхом зосередження й залучення нею значних матеріальних і людських ресурсів для досягнення своїх цілей насамперед шляхом організації масової підтримки з боку значної частини населення, контролю за фінансовими та інформаційними ресурсами суспільства тощо [322, с. 323].

Водночас використання технологій політичної мобілізації населення не є рідкістю й за демократичного режиму, адже при ньому поширеною є участь під впливом мобілізаційних виборчих технологій, маніпуляції свідомістю тощо. Однак, на відміну від авторитарної мобілізації, що практикується в недемократичних режимах, мобілізація за демократії є змагальною.

Змагальна мобілізація притаманна для держав з відносно високою демократично орієнтованою політичною культурою, диференційованими й автономними політичними інститутами артикуляції інтересів. Неодмінною умовою змагальної політичної мобілізації визначають усвідомлену участь громадян у суспільних справах, надання їм можливості вільного вибору варіантів політичної поведінки. Спонукувана в такий спосіб суспільна активність є діяльністю, пов'язаною з позитивним ціннісним ставленням до неї, наслідком внутрішніх переконань людини й спрямована на реалізацію її потреб. Водночас метою такої мобілізації є узгодження цілей і мови двох взаємодіючих інститутів: інституту громадської думки, інтересів органів влади, політичних лідерів й організацій, адаптація курсів національної політики та вимог, інтересів окремих груп населення, підтримка курсів національної політики і їх узгодження із думкою окремих представників політичних еліт [62]. Саме від згаданих факторів залежить міра суспільної активності, її структура та спрямованість, а отже, і модернізація політичної системи як самоорганізованого процесу. Відтак, ідеться про вільну самореалізацію суб'єкта політики через самодіяльність, тобто діяльність,

породжувану внутрішніми інтересами та мотивами, не нав'язану ззовні, а іманентну, вільну.

Враховуючи вищесказане, слід погодитись із думкою Д. Гончарова [62], який стверджує, що, наприклад, у сучасній Росії «політична мобілізація значно тяжіє до авторитарного її типу», а «структурний і культурний потенціал демократичної мобілізації змагального типу поки дуже невисокий», причому авторитарний тип політичної мобілізації є не тільки вирішальним засобом консолідації самого режиму, а й домінує в таборі політичної опозиції керівному режиму [177].

Позитивний вимір політичної мобілізації проявляється в домінуванні позитивних емоцій, що спричиняють інтеграцію мас, стимулюють активні дії та участь. Дослідники називають таку мобілізацію – мобілізацією «за», а не «проти». До найбільш яскравих її прикладів відносять мобілізацію з використанням державних символів (гімн, прапор, герб), мотивування до сталих уявлень про «ми» у суспільній свідомості, про своє належне місце у світі, про наявність загальних цінностей чи мети тощо. Часто «позитивну» мобілізацію використовують на акціях підтримки чи то партії, чи кандидата, чи будь-якої іншої політичної сили. Саме національна символіка, на думку дослідників, відіграє вкрай важливу роль у формуванні таких уявлень, чим і пояснюється її активне використання в критичні моменти, які вимагають мобілізації суспільства, наприклад, під час зовнішньої агресії [131].

У науковій літературі використовують поняття «негативна мобілізація». Однак при розкритті змісту цього поняття переважають емоційні оцінки, аналогії, а теоретичні, об'єктивні обґрунтування відсутні. Зокрема, А. Левада таку мобілізацію називає мобілізацією, заснованою на запереченні, ненависті, проклятті [Цит. за 72]. Л. Гудков описує цей феномен як механізм консолідації населення на основі зростання «дифузного масового роздратування, страху, ненависті», що супроводжується почуттям спільності на основі актуалізації образу «ворога» за перспектив «небажаного розвитку подій, що загрожує втратою масами звичного способу життя, престижу,

авторитету, доходів, статусу, девальвацією групових цінностей тощо [72]. Водночас такого типу консолідація вважається вкрай «неконструктивною» і «небезпечною для суспільства», оскільки негативна мобілізація блокує реальні шляхи виходу з кризи. Суспільна свідомість, яка виникає внаслідок негативної мобілізації, є морально дезорієнтованою, нездатною до будь-якої практичної оцінки. Такий тип мобілізації провокує цинізм, залишає після себе «випалений ціннісний простір», у якому неможливі жодні смислові інновації.

Д. Трубіцин пропонує трактувати поняття «негативна мобілізація» як контрмодернізаційну стратегію поведінки суспільства в умовах соціокультурної кризи [271, с. 6]. Автор приписує такий тип мобілізації тим соціальним акторам (класам, стратам, групам, конкретним особам), які тяжіють до підтримки віджилих принципів, механізмів і структур організації суспільства, які за певних умов «повертають» їх до життя. Відтак, в умовах фундаментальної нездатності репродукувати відносини на рівні розвиненого індустріального суспільства відбувається їх відторгнення, повернення до домодерних суспільних відносин.

При з'ясуванні різноманітних форм залученості до політики, зокрема й мобілізаційного характеру, та пошуку передумов політичної мобілізації, вкрай важливого прикладного характеру набуває виокремлення різних типів особистостей, категорій громадян за типом їх політичної культури, мірою їх участі в політиці, впливу на розгортання політичного процесу тощо. Відтак, можемо стверджувати, що зростання відсотка населення, який вибирає стратегію активних дій, «позитивно мобілізується», спричинятиме структурні зміни в політичній системі, спонукатиме до зрушення в соціальних, громадських позиціях людей шляхом зречення від їх колишнього колективістського досвіду, патерналістських очікувань, негативної мобілізації.

Існує ще один підхід в інтерпретації мобілізації як комплексного явища, яке розглядають крізь призму таких компонентів:

1) мобілізаційний стан людини й громадянина (групи, організації, руху, суспільства) як необхідна передумова їх розвитку й накопичення соціального та культурного потенціалу. Аналізуючи в історичному зрізі цей компонент, О. Яницький стверджує про необхідність розрізняти мобілізаційні стани – звичайний (рутинний) та цільовий. Адже, до прикладу, весь період існування радянської влади можна назвати мобілізаційним у тому сенсі, що за нього будь-яка людина піддавалась постійному прихованому і (чи) явному примусу, не була вільна розпоряджатися сама собою, своїм часом і ресурсами;

2) мобілізуюче знання – усвідомлення ризику, інтелектуальний пошук варіантів виходу із кризи, вирішення можливого конфлікту, запобігання катастрофі;

3) готовність (потенція) до мобілізації – стан часткової або повної мобілізації доступних ресурсів окремих індивідів, їх груп, організацій, усього суспільства, актуалізація їх інформаційних зв'язків, готовність до дії. Згадані вище мобілізаційні стани (звичайний та цільовий) проявляються в готовності до дії певного виду (готовність взагалі, яка, у нинішніх умовах, стала нормою життя, і готовність до дії в специфічних умовах місця й часу при обмежених ресурсах, яка передбачає тотальну мобілізацію всіх наявних ресурсів). Окрім цього, І. Задорін у статті «Мобілізація: провести не можна відхилити» називає три рівні готовності, які зумовлюють успіх мобілізації: готовність громадян; готовність інститутів; готовність органів влади, еліт [95];

4) мобілізаційна дія – комплекс зусиль із вирішення проблеми [342].

Враховуючи ці мобілізаційні компоненти, можливе формування цілісного уявлення про міру мобілізації до політичної участі в Україні, тенденції в динаміці політичного процесу, мобілізаційний потенціал громадянського суспільства (на прикладі подій кінця 2013 – початку 2014 рр.), що буде здійснено в наступному розділі. Водночас слід зазначити про те, що із часу відновлення незалежності в українському суспільстві

переважають та у певні моменти посилюються стани соціального неспокою, тривоги, невдоволення, тобто зростає потенціал мобілізації [125].

У певні періоди української історії (2000, 2004, 2013–2014 рр.) посилювались силові практики в курсах державної політики, зокрема й неправові практики врядування, пов'язані, з одного боку, з імітацією правової та політичної легітимності керівної еліти й держави та, з іншого боку, їх широкою суспільною підтримкою; у репертуарі практик владних інститутів щодо окремих суспільних груп з можливих варіантів реагування влади на соціальний протест та мобілізацію (ігнорування, репресії, переговори, захист) домінували практики ігнорування й репресій, у секторі трудових відносин частково застосовувались практики переговорів і компромісів, у секторі соціальної політики задіювались практики захисту.

Події 2013–2014 рр. засвідчили імітацію політичної легітимності влади В. Януковича, стали проявом нових ціннісних конфліктів, потенційного розколу владних груп, тим самим зміцнили репертуар і динаміку політичної мобілізації, а домінування в державних інститутах силових практик щодо суспільства спричинило радикалізацію протестних дій суспільних груп, що у свою чергу ще більше посилило радикалізм дій державних інститутів. Наслідки таких дій відомі, відтак, ідеться про те, що новим сценарієм трансформації політичної системи України, який повинен змінити сценарій розширення неправових силових практик з боку владних інститутів, став сценарій зміни цих інститутів і політичних рішень у бік інституційної модернізації та розвитку правової культури суспільства.

Під час дослідження передумов та сутності політичної мобілізації значення має й саме протікання мобілізації. Так, за аналогією до «рекрутування» суспільних рухів (за П. Штомпокою), можемо виділити такі «хвилі» мобілізації, які йдуть одна за одною. По–перше, ідеться про «первинну» мобілізацію (рекрутування) або відбір ідеологічно чи проблемно заангажованих суб'єктів (інтелектуальної еліти, опозиції, політичних лідерів), безпосередньо зацікавлених у досягненні поставленої мети

внаслідок дій, які передбачають мобілізацію, пропонують план дій, здатні привернути до себе людей. У такому разі ідеться про високу міру ангажованості, захоплення, готовність до самопожертви, ризику в ім'я вищої мети. У цьому випадку для дослідників моделлю для розуміння або опису такого процесу служить схема армійського призову.

Для окремих авторів цій «хвилі» мобілізації обов'язково передуює існування специфічної надзвичайної ситуації. Ідеться про загрози існуванню чи благополуччю групи чи суспільства в цілому (небезпека війни, стихійного лиха, приходу до влади опонентів керівної партії й перспектива встановлення репресивного та (або) дискримінаційного політичного режиму, існування якого ставить під загрозу безпеку людини, групи, суспільства) [71].

По-друге, «вторинна» мобілізація (рекрутування) (вторинний набір прихильників – мобілізація мас), в основі якої лежать мотиви привабливості, успіху, престижу, слави, вигоди від долучення до діяльності, яка вже має очевидні успіхи (наприклад, участь у «команді» переможців), незалежно від її інструментальної мети. Окремі дослідники такий тип мобілізації приписують тим, хто спочатку не бере активної участі, але готовий при слушній нагоді скористатися «плодами успіху» від такої діяльності. Їх називають *free-riders*, тобто «халявщиками» або «безбілетниками» [389, р. 133]. Однак, попри те, вторинна мобілізація мас, до прикладу, невдоволених економічною ситуацією, що склалася в державі, та/або – правилами й нормами, що регулюють соціальний порядок, сприяє формуванню соціальних контактів, цікавої спільної діяльності, відчуття повноти й сенсу життя, яких часто не вистачає в сучасному масовому атомізованому суспільстві [317]. Зокрема, у 1960–ті рр. до участі в різноманітних рухах мобілізувались групи населення й особи, які об'єктивно, за своїм соціальним становищем, не були зацікавлені в їх успіху, були «свідомими» учасниками. Наприклад, рух за громадянські права чорношкірих підтримували білі представники середнього класу США, фінансову й моральну підтримку надавали благодійні фонди, засоби масової інформації та промислові

корпорації [365]. Фермерський рух, екологічний, один з напрямків феміністського були ініційовані професіоналами–антрепренерами, що прийшли в цей рух «ззовні» [383, р. 114].

Враховуючи міру інтенсивності певної хвилі політичної мобілізації, дослідники розглядають її в якісному (інтенсивному) або кількісному (екстенсивному) вимірах. У першому випадку, мобілізація охоплює лише переконаних прихильників мети, для досягнення якої вона застосовується (перша хвиля). У другому випадку, мобілізується ширше коло учасників (можливо, тільки на короткий проміжок часу) (друга хвиля) [292]. Відтак, виявлення причин і співвідношення інтенсивної та екстенсивної мобілізації, а також перспектив розвитку самоорганізації громадян особливо важливі для сучасного українського суспільства (враховуючи досвід 2013–2014 рр.) у контексті становлення ефективного та дієвого громадянського суспільства в Україні.

Беручи до уваги вищесказане, доходимо до розуміння політичної мобілізації як динамічного, поступового та циклічного процесу. Мобілізація має таку структуру: по–перше, мобілізація сил і ресурсів (спочатку залучаються найактивніші й ангажовані групи, а згодом – ширші верстви населення); по–друге, власне акт участі (протесту), по–третє, залежно від його результату – або перехід мобілізаційного стану в іншу форму (організація асоціацій, соціальних рухів або програмних комітетів), або в разі неуспіху – демобілізація, повернення до вихідних позицій і навіть відкат від них. У випадку успіху таких дій, на перший план знову виходить мобілізація знань і ноу–хау – планування подальших дій, включаючи піар–кампанії й розробку політичних технологій, закріплення й розвитку успіху. У такому випадку головним результатом будь–якої мобілізації має стає народження нових ідей, проектів і форм зміни суспільства, зокрема й самоорганізації громадянського суспільства [342].

Уточнює структуру політичної мобілізації Р. Мухаєв, який стверджує, що для забезпечення високого рівня участі мас у політиці засобами мобілізації, швидкого досягнення намічених цілей необхідні:

- перетворення різних, часто неусвідомлених, очікувань у конкретну програму, політичний курс;
- наявність політичних ідей, на основі яких формулюються мотивації до політичної дії в широких верствах населення;
- координація та регуляція спільних політичних дій;
- наявність достатніх економічних, організаційних та інших ресурсів;
- авторитет політичних лідерів [178, с. 374].

Не останню роль у мобілізації відіграють засоби масової комунікації, які сьогодні є потужними інструментами для «кування» громадської думки, яка «розгортає горизонти» громадян, дозволяючи їм вийти за межі особистого світу, звернутися до досвіду інших, соціально або географічно віддалених груп, зокрема класів, націй. Відтак, виникає «демонстраційний ефект» – можливість порівняти власне життя з життям інших. Через засоби масової інформації громадяни дізнаються про політичні кредо, погляди й бажання інших, завдяки чому формується солідарність, що виходить поза вузькі локальні рамки і є ще однією соціально–психологічною умовою для виникнення соціальних рухів [316]. Окрім цього, в існуванні власного комунікаційного каналу все більше зацікавлені політичні лідери, аби, як вважає Е. Тоффлер, «... досягнути шуканих цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади; переконати людей у їх особистій зацікавленості в цих цілях; перетворити супротивників у союзників» [269]. Отже, слід говорити про мобілізаційну функцію ЗМІ, яка виражається в спонуканні людей до певних політичних дій (або свідомої бездіяльності), у їх залученні в політику [223]; ЗМІ мають більші можливості впливу на розум і почуття людей, на їх думки, способи й критерії оцінок, стиль і конкретну мотивацію політичної поведінки, що обумовлює актуальність дослідження такого поняття, як «мобілізаційні технології» [100].

Отож мобілізаційна участь може стати основою діяльності тимчасових груп, які спонукаються до дій за допомогою засобів масової інформації (передусім інформування широкого загалу суспільства про цілі, проблеми, які стали мобілізаційними чинниками, донесення до органів державної влади вимог суспільства чи його окремих груп, формування певного «образу» проблеми, факту, які спричинили мобілізацію тощо), а в подальшому така участь може «розростися» до рівня масових протестів. Мобілізаційну роль ЗМК дослідники прослідковують в антивоєнних, студентських та інших рухах 1970–1980-х рр. [372].

Водночас, окремі дослідники доводять суперечливий характер впливу ЗМІ на політичну мобілізацію. Так, вони матимуть негативний вплив на мобілізацію, коли не поділятимуть ідеологію, яка призвела до мобілізованої участі, подаватимуть інформацію однобічно, акцентуючи увагу на формах діяльності, а не на її причинах і цілях тощо. Окрім цього, ЗМІ часто сприяють появі «політичних зірок», які провокують конфліктність, послаблюють діяльність із реалізації поставленої мети.

П. Штомпка згадує й такий феномен, який допомагає формувати громадську думку як широке поширення соціологічних опитувань, зондажів громадської думки. Слід розуміти, що навіть формулювання проблем у поставлених питаннях і запропоновані варіанти відповідей на них можуть мобілізувати думку, а інформація про те, скільки співгромадян думають так само, як «ми», а скільки по-іншому, викликає відчуття сили, коли «ми» опиняємося в більшості, або мобілізує «нас» на захист наших переконань, коли «ми» в меншості [317].

Про неоднозначність розуміння мобілізаційного потенціалу ЗМІ вказують А. Арсеналт і М. Кастеллс [347], які вважають, що засоби масової інформації здатні цілеспрямовано створити соціальний конфлікт і мобілізаційну ситуацію. Водночас, на думку цих дослідників, мобілізація за допомогою засобів масової інформації в довгостроковій перспективі менш ефективна, аніж прямі способи мобілізації [373]. Саме тому сьогодні

особливо актуалізуються дослідження функцій і ролі ЗМІ, а також їх ефективності як каналу політичної мобілізації.

Мобілізаційну роль ЗМІ, особливо сучасних інформаційних технологій, прослідковуємо під час подій 2013–2014 рр. в Україні. Саме тому серед основних різновидів політичної мобілізації на сучасному етапі окремої уваги заслуговує інтернет–мобілізація як технологія самоорганізації людей або їх масового залучення представниками неурядових організацій, професійними політиками, ініціативними групами та ін. за допомогою технологій інтернету до вирішення певних проблем або досягнення поставлених цілей (як протестна, так і творча, конструктивна мобілізація). Інструментами такої мобілізації є соціальні мережі, блоги та мікроблоги, відеофайли, флешмоби, петиції та масові звернення тощо [106], про дію та ефекти яких ітиметься в наступному розділі дисертації. Отож технічні можливості забезпечення передачі та отримання інформації дають сьогодні змогу стверджувати про мобілізаційний характер комунікації, яка набирає значних обертів. Як стверджує У. Еко, «...навіть якщо заглушити всю масову інформацію, нові технології зв'язку не заглушиш. Жодному диктатору не під силу зупинити світовий потік комунікації, він поширюється такими технологічним міні–інфраструктурами, без яких і сам диктатор як без рук. Потік комунікації виконує ту ж функцію, яку під час традиційних воєн виконували секретні служби: нейтралізує розрахунок на випередження» [329].

Отже, безпосередня участь громадян визначається не лише рівнем реального розвитку суспільства та ефективністю управлінських рішень, що приймаються органами державної влади та місцевого самоврядування, але й мобілізаційними закликами різного ґатунку. Усі вони стосуються перспектив суспільного розвитку, який неможливий без зрілого громадянського суспільства, у якому громадянинові забезпечені можливості для вільної та активної діяльності в якості суб'єкта політичних відносин.

3.2. Політико–культурні чинники мобілізації політичної участі громадян

Демократія, зазвичай, трактується як суспільний лад, за якого кожен громадянин має вміти самостійно аналізувати реальність та за результатами цього аналізу приймати відповідальні рішення, які відображають його особистий та суспільний інтерес. Ефективність виконання особою цієї важливої ролі громадянина залежить від багатьох чинників, зокрема й соціокультурного характеру (до прикладу, індивідуальних і групових уявлень про політичну систему, володіння особою точною інформацією та методикою ухвалення рішень, досвідом, її політичних очікувань, готовності до дії, взаємодії з політичними структурами тощо). Ідеться про важливість активного осмислення людиною політичних процесів та її ролі в них. У такому контексті доцільним є згадати судження О. Шаброва: «Включаючись у політичний процес, людина мислить і діє, виходячи з реальної дійсності й орієнтовних стереотипів суспільної свідомості, які зберігаються в пам'яті, що присутні в політичній культурі її оточення, референтної групи, суспільства в цілому. Інтуїтивно і за допомогою розуму вона порівнює з ним свої інтереси і потреби, а тому не слід, як правило, очікувати прямого взаємозв'язку між інтересами й конкретними діями людини у сфері політики. Якщо сутність людини – це культура, то сутністю людини в тій її частині, якою вона включена в політичний процес – людини політичної, або *homo politicus*, – є політична культура» [308, с. 120–121].

Сьогоденною тенденцією є те, що люди в політичному процесі, зокрема у рамках процедури виборів, не бачать механізму впливу на своє життя, не довіряють органам влади та її інституціям, не завжди здатні зрозуміти мету та наслідки взаємодій політичних еліт, і як наслідок – раціонально обумовити свій суспільний вибір. Відтак, результатом цього стає їх голосування за підказкою або ж узагалі ігнорування виборів чи будь-якої активності в політиці.

Більшість громадян кожної держави не здатні брати на себе відповідальність, що в основному визначається компонентами їх політичної культури. В українському ж суспільстві важливу негативну роль відіграє й відсутність дієвого громадянського суспільства, сформованого як система, та, як причина й наслідок цього факту водночас, недостатня здатність наших громадян до самоорганізації, яка породжує в суспільстві потребу в авторитарному лідері, призводить до розростання бюрократичного апарату для управління різними сферами життя «згори», зростання суспільної напруги в умовах атмосфери нерозуміння, недовіри між керівною елітою та народом.

Відтак, у масовій свідомості виникають відчуття розчарування та песимізму, які є наслідком здійснення «невмілих» реформ з точки зору масових потреб та інтересів, нездатності істеблішменту політичними засобами змінити вектори розвитку ситуації в суспільстві в позитивному для нього напрямі. Така ситуація погіршується зниженням життєвого рівня більшості населення, зростанням рівня корупції серед чиновництва та політичного істеблішменту, що спричиняє «втому» пересічних громадян від політичних гасел та обіцянок.

Відтак, у цих умовах особливого значення набуває політична мобілізація громадян – її змагального та авторитарного типів, особливо у випадку подолання абсентеїстичних тенденцій у свідомості людей, їх пасивності, а також формування здатності та готовності кожного з них поставити проблему політичної участі до переліку найбільш актуальних питань, які потребують першочергового обговорення й розв'язання. З позиції нашого дослідження значення має як сам «факт» участі людини, так і її позитивне ціннісне ставлення до такої «діяльності». Як вважає А. Міскевич, цих двох індикаторів достатньо, щоб вони, взяті разом, дали показник, значення якого свідчить або про самодіяльність людини, тобто власну активність особистості (змагальна мобілізація), або про зумовлену зовнішніми обставинами діяльність (авторитарна мобілізація) [170, с. 149].

Пошук місця людини в складному сучасному світі загалом та в політичній системі зокрема, її реальної значимості є проблемою, що не втрачає своєї теоретичної та практичної актуальності. Значення має й з'ясування міри її включеності в політичні процеси. У цьому випадку готовність до політичної активності є визначальною, а найважливішим є усвідомлення громадянином наслідків його відмови від участі в політичному житті. Кожному необхідно усвідомити свій громадянський обов'язок щодо участі в житті спільноти та готовності відмовитись від позиції пасивного спостерігача. Ідеться про те, що, як стверджує Р. Інгліхарт, «демократію неможливо заснувати за допомогою інституційних змін або маніпуляцій керівної еліти. Її виживання в основному залежить від ціннісних установок і переконань простих громадян» [101, с. 126]. Саме тому актуальним є дослідження культурних чинників, які визначають спрямованість та форми мобілізаційних дій при активізації політичної участі громадян.

Сьогодні існує чимало досліджень, присвячених політичній культурі як важливому елементу політичної системи суспільства. Попри те є небагато досліджень політичної мобілізації та культурних чинників, які визначають спрямованість дій з мобілізації громадян до участі в політичних процесах.

Політичну культуру визначають як фактор, що відіграє головну роль у розгортанні всіх фаз політичного процесу. Для окремих дослідників вона ототожнюється із історією як процесом та мотивацією до суспільної активності [191, с. 37]. Культуру вважають «потужним механізмом, що рухає весь політичний процес, який визначає ставлення громадян до політики, ставлення політиків до волі громадян, співвідношення раціонального, традиційного та ідеологічного в політиці» [45, с. 232]. Політична культура є однією з найважливіших характеристик кожного суспільства, як якісний стан політичного життя, що визначається співвідношенням правових, соціальних та психологічних регуляторів його політичної сфери та ступенем їх розвитку. Саме ці регулятори конституювані в політичних інститутах, суспільній

свідомості й політичній поведінці суб'єктів політичної діяльності та сприяють політичній соціалізації особистості [15, с. 18–19].

Серед різноманітних типів політичної культури в контексті дослідження мобілізаційних факторів активізації політичної участі особливої уваги заслуговує культура громадянської участі, яка відбиває ставлення людей до чинного ладу як до спільних умов існування із загальними для всіх «правилами гри» із критично–лояльним сприйняттям інституцій держави та політичної влади загалом, їх ставлення до себе, власного потенціалу, потреб та місця в суспільстві. Серед цінностей цієї культури на перше місце виходять не боротьба за владу будь–якими засобами, а знання та визнання громадянами чинних норм та законів, готовність їх дотримуватись. Особливо важливими стають усвідомлення людьми власних прав та інтересів, здатність до захисту від їх порушення, що відображає діяльнісний аспект такого типу культури. Ця культура втілює норми спільного існування, здійснення загальних справ на принципах справедливості, стабільності та законності. Громадянська культура є ідеалом, до якого прагне українське суспільство, в основі існування якого лежать такі основні демократичні цінності, як толерантність, плюралізм, готовність до компромісу, законослухняність, лояльність, патріотизм [137, с. 53].

Водночас сьогодні політична культура українців перебуває на етапі трансформації та становлення, у ході якого слід долати чимало перешкод. Зокрема, В. Бортніков зазначає, що політична культура є похідною від процесів, що відбуваються у суспільстві, відтак, для перехідних суспільств характерний «проміжний» тип культури: він акумулює в собі як рудименти минулих суспільних відносин, так і паростки нових. На думку дослідника, саме невідповідність застарілої ментальності або елементарна культурна обмеженість суб'єктів політичних відносин стоять на заваді запровадженню сучасних демократичних процедур та норм в Україні [32, с. 317]. Окрім цього, слід врахувати, що основні тенденції трансформації політичної культури українського суспільства проглядаються крізь призму таких

змінних, як: тоталітаризм / демократія; активність / пасивність, а отже, у політичній науці виокремлюють такі типи політичної культури: активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний, пасивно-демократичний і активно-демократичний. Дані соціологічних досліджень засвідчують про переважання пасивно-демократичного типу політичної культури серед представників українського суспільства, для яких характерне сприйняття цінностей демократичного суспільства, але які не готові активно підтримувати їх (Табл. 3.2.1.) [32, с. 317]. Підтверджують це й відповіді респондентів на питання щодо вірогідності їх участі в мітингах та демонстраціях протесту (Табл. 3.2.2.) [280, с. 32].

Таблиця 3.2.1.

**Типи політичної культури
(за результатами соціологічних досліджень), %**

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: [32, с. 317].

Таблиця 3.2.2.

**Якщо мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто
братимете в них участь чи ні?**

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	39.8	45.8	46.3	50.1	48.1	52.6	43.4
Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	24.9	23.5	24.0	21.4	25.0	25.1	26.9
Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	35.2	30.7	29.5	28.3	26.8	22.0	29.6
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1

Джерело: [280, с. 32].

Аналітики Інституту політичних й етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса також не можуть віднести політичну культуру українців до конкретного типу. На їх думку, наразі панує перехідна форма, яку

визначають як «піддансько-активістська», або ще конкретніше, «підданська» з певними елементами «активістської» [48, с. 11].

Зростання рівня активно-демократичного типу політичної культури передбачає передусім збільшення рівня компетентності її носія – наявність у нього знань про політичну сферу, поінформованості про події в ній, інтересу до неї, що збільшує вірогідність активізації його політичної участі. Так, Н. Най, Д. Джейн і К. Стелік–Баррі дійшли висновку, за яким «добре освічені громадяни виявляють істотно вищий рівень розуміння засад демократичного уряду, мають значно кращу здатність ідентифікувати чинних місцевих та національних лідерів і частіше можуть давати правильну відповідь на питання про поточні політичні факти» [377].

В Україні чинник компетентності населення та інтересу його до політичної сфери як спонукального фактору активності є на досить низькому рівні. Інтерес населення до політики суттєво знизився: 21,1 % у 2005 р. проти 7,1 % у 2013 р. Вже у 2014 р. спостерігається збільшення відсотка респондентів, яких політика дуже цікавить, до рівня 2005 р.(21,2 %) (Табл. 3.2.3.) [280, с. 18].

Таблиця 3.2.3.

Якою мірою Вас цікавить політика?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Зовсім не цікавить	22.5	27.2	30.4	27.2	21.9	19.2	20.8	11.3	15.4	15.4	18.7	22.1	27.6	15.3
Певною мірою цікавить	63.1	62.5	60.0	63.2	67.1	68.5	67.9	67.7	67.0	69.7	67.4	67.1	62.9	63.3
Дуже цікавить	12.3	9.8	9.3	9.4	10.9	12.0	11.1	21.1	17.4	14.8	13.8	10.8	7.1	21.2
Не відповіли	2.0	0.6	0.3	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	2.4	0.2
Середній бал	1.9	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.9	2.1	2.0	2.0	2.0	1.9	1.8	2.1

Джерело: [280, с.18].

Л. Кочубей вказує, що пасивність участі громадян у суспільно-політичному житті України зумовлена впливом таких політико-культурних факторів, як низькі політична ефективність та інтерес населення до політики, недостатня політична компетентність, низький рівень довіри громадян як один до одного, так і до громадських та державних інститутів; брак громадянської відповідальності, стійкі патерналістські установки, домінування екстернальних орієнтацій, переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності, а також невисока значущість для більшості населення політико-громадянських цінностей тощо [126]. Отже, певні, об'єктивні щодо особистості, чинники та їх суб'єктивне нею сприйняття дають змогу сформувати в неї, окрім когнітивного, й афективне, ціннісне її ставлення до суспільної практики, а, відтак, у тій чи іншій мірі реалізуватись у її політичній активності.

Передусім особливе значення при вивченні мобілізаційних механізмів активізації політичної участі належить джерелам активності – мотивам та мотивації, які визначають такі важливі її параметри, як енергію, спрямованість, тривалість тощо.

У контексті вищесказаного викликає науковий інтерес позиція В. Казміренка, який виділяє сукупність мотиваційних сфер, у яких можуть впливати чинники мобілізації. До них дослідник відносить сфери: організаційно-практичної (утилітарної) мотивації, яка включає три блоки мотивацій: трудових ресурсів; творчої актуалізації; досягнень, кар'єри, винагороди; організаційно-інституційної мотивації, яка охоплює три блоки мотивацій: співучасті, співробітництва та взаємодопомоги; авторитету та соціального визнання; незалежності та підкорення, дисципліни та відповідальності; організаційного менталітету, що складається із таких блоків мотивацій: організаційної приналежності; престижу соціальної діяльності організації; упевненості в майбутньому; сенсу життя [110, с. 241–246].

У свою чергу, А. Міскевич стверджує, що для виявлення стійкості системи мотивів, які визначають міру політичної участі, слід аналізувати ще три фактори. По–перше, реальну, практичну включеність особистості в суспільну діяльність, її важливість для людини, причини, які спонукають нею займатися. По–друге, міру участі індивіда в політичній діяльності (добровільно чи з примусу). По–третє, передбачувану суспільну поведінку людини, її міркування щодо громадської діяльності. Отож дослідник виділяє:

- *мотив–спонукання*. Він свідчить про відсутність інтересу до громадської діяльності, яка не включається в систему ціннісних орієнтацій. Характерними для неї є орієнтація на пасивний відпочинок і розваги;

- *мотив–готовність*. Суспільна діяльність ще не стала «цінністю» особистості. Людина теоретично усвідомлює її необхідність, висловлює бажання займатися нею. Вона може виконувати окремі громадські доручення, передусім для підтримки інших, значніших для неї цінностей. Активність особи характеризується її орієнтаціями на споживання матеріальних і духовних благ, працю, родину, колективне спілкування;

- *мотив–цінність*. Суспільна діяльність людини включається в систему її ціннісних орієнтацій, носить ідейно–моральний характер. Переважною є орієнтація особистості на громадську участь, розвиток її здібностей, набуття соціального та політичного досвіду [170, с. 155–157].

При врахуванні мотиваційних сфер, запропонованих В. Казміренком, та мотивів, за А. Міскевичем, слід усвідомлювати, що вплив на кожен з них вимагає застосування особливих мобілізаційних чинників. Наприклад, мотивування першої сфери спонукає група конкретних чинників мобілізації, які працюють «вже й зараз», і найтісніше пов’язана з вигодою та практичною користю. Втім, так звана утилітарність не суперечить творчій актуалізації, адже, реалізуючи потреби у трудових досягненнях, отримуючи за це винагороду (матеріальну, духовну тощо), індивід формує й програму (проект) своїх майбутніх професійного зростання та кар’єри, тісно пов’язаних із конкретною діяльністю.

Мотивація другої сфери потребує впливу з боку чинників, пов'язаних із формуванням у громадян стійкого досвіду спільної діяльності, соціальної організації, активізацією їх групових, підструктурних і міжгрупових відносин та зв'язків. Ідеться про самоорганізацію, самоконтроль та саморозвиток індивідів, спільну реалізацію ними рішень, їх відповідальну залежність тощо, що формують стійкий організаційний клімат, сприяють зменшенню конфліктів, оформленню та розширенню зон співробітництва, активному інформаційному та діловому обміну, взаємодопомозі між ними тощо.

Чинники мотивації третьої сфери стосуються глибинної системи цінностей, які наперед визначають місце особистості в складній системі соціальних відносин. На цьому рівні мотивації формуються передумови існування стійкої, добре керованої, ефективної структури, у рамках якої суб'єкти політичної діяльності мають доступ до механізмів соціального захисту, наділені гарантіями майбутнього, усвідомлюють соціальний престиж своєї діяльності в організації, формуючи самоповагу та відчуття надійності діяльності в кожен конкретний момент часу [110, с. 241–246].

Отже, особливе значення для активізації політичної участі має самодетермінація особистості, тобто її здатність діяти не прогнозовано з позиції зовнішнього спостерігача, а внутрішньо усвідомлено і послідовно, на основі вищих рефлексивних внутрішніх критеріїв при прийнятті рішення й управлінні поведінкою. Зрештою, існує трактування політичної культури шляхом самоідентифікації, яка включає в себе усвідомлення себе індивідом, як суб'єкта суспільного життя, члена громади, до якої він належить, відчуття власних прав, свобод, відповідальності й поцінування їх. Важливою складовою політичної культури є й свідоме ставлення особистості до інших людей і суспільних груп, а також до чинного порядку (ладу) та його норм, у рамках яких існують і взаємодіють між собою та з владою індивіди й групи [212, с. 6–7].

Водночас дані соціологічних досліджень засвідчують украй складну ситуацію із громадянською самоідентифікацією жителів України. Посилює

різновекторні тенденції при формуванні активістського типу політичної культури й надзвичайно різномірною регіональна самоідентифікація населення (Табл. 3.2.4.) [220, с.200].

Таблиця 3.2.4.

**Громадянська і регіональна самоідентифікація жителів України,
2014 р. (%)**

Характеристики самоідентифікації	Усі жителі України	Розподіл жителів по регіонах					
		Захід	Центр	Північ	Південь	Схід	Донбас
<i>Ким Ви себе перш за все вважаєте?</i>							
Мешканцем села, району чи міста, в якому живе	16,1	14,5	17,9	11,2	25,1	13,8	18,5
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живе	8,0	6,7	3,0	2,4	5,1	5,2	27,0
Громадянином України	64,6	70,1	75,0	76,3	59,5	66,7	34,2
Представником свого етносу, нації	2,1	3,2	1,7	2,1	1,0	3,2	0,7
Громадянином колишнього Радянського Союзу	5,5	0,3	1,7	3,6	5,6	8,6	13,9
Громадянином Європи	1,1	3,2	–	0,9	0,5	0,9	0,7
Громадянином світу	2,1	1,4	0,4	1,8	3,1	1,7	4,6
<i>Якою мірою Ви пишаєтесь тим, що громадянином України?</i>							
Зовсім не пишаюсь	5,0	2,5	1,8	1,4	7,5	7,8	11,3
Скоріше не пишаюсь	6,0	1,9	2,5	4,9	7,5	7,5	13,9
Важко сказати	28,2	15,6	22,7	18,9	35,8	29,3	56,5
Скоріше пишаюсь	36,8	41,1	47,5	46,3	26,0	37,1	13,9
Дуже пишаюсь	23,9	38,8	25,5	28,4	23,1	18,4	4,4
<i>Чи підтримуєте Ви ідею подвійного громадянства в Україні?</i>							
Так	27,8	21,3	14,3	16,6	40,9	30,5	50,5
Ні	53,6	64,9	72,0	63,8	43,0	47,9	22,8
Важко відповісти	18,6	13,7	13,6	19,6	16,1	21,6	26,7

Джерело: [220, с. 200].

Така ідентифікація, на наш погляд, є й передумовою, і наслідком низької мотивації населення до громадської участі, особливо, на місцевому рівні (ідентифікація як мешканця села, району чи міста, у якому живе респондент на рівні 16 %). Посилує такі тенденції й значна поляризація українського суспільства за регіональним критерієм. І. Буров зазначає, що тут ідеться не просто про розподіл населення виключно за зовнішніми територіальними

ознаками: Захід і Центр – проти Сходу та Південного Сходу чи про прихильність електорату до «помаранчевих» або «біло-блакитних» політиків, шукає причину в історичному розвитку нашої держави [36]. Для М. Шульги така якість (поліідентичність) українського суспільства визначається тим, що соціо-культурні цінності, які притаманні різним частинам українського етносу, формувалися в різних історичних умовах і в різних державних системах, а, об'єднавшись в один державний організм, українська політична нація не отримала автоматично суспільну свідомість як цілісне соціо-культурне утворення. Відтак, сьогодні йдеться про внутрішньо-етнічну розколотість українців, і міжетнічну, і регіональну, і міжконфесійну розколотість християн (і навіть внутрішню серед православних), і мовну, і міжпоколінну, а також політичну, ідеологічну та ціннісну розколотість громадян [319]. Яскравим свідченням цього є наявність 56,5 % жителів Донбасу (Табл. 3.2.4.), яким важко відповісти на запитання про свою гідність бути громадянином України. Вирішення такого «розколу» між Сходом і Заходом І. Буров вбачає в порозумінні громадян Сходу і Заходу, пошуці спільних позицій у сприйманні культурних цінностей кожної зі сторін, які б об'єднували громадян однієї держави [36].

Для розуміння посилення активістських елементів у політичній культурі українців вважаємо за доцільне, окрім розуміння різноманітності регіональних ідентифікацій, вказати на динаміку тих цінностей, які є домінуючими для населення України. Так, М. Шульга зазначає, що розколотість суспільної свідомості українців проявляється в безлічі несумісних думок, уявлень з проблем економічного, політичного, соціального та духовного життя. Ідеться про відмінності у світосприйнятті, орієнтація на різні цивілізаційні та культурні ідеали, визнання різних духовно-культурних цінностей, ідеологічні розбіжності. Найбільш глибокі розколи суспільної свідомості дослідниця визначає за такими лініями цінностей: європейські – азіатські (татаро-монгольські, візантійські);

радянські – ліберально-ринкові; радянські – традиційні українські; націоналістичні – західні ліберальні [319].

Дослідниця наводить дані, що станом на липень 2014 р. порівняна більшість опитаних українців (40 %) вважає ближчими східнослов'янські цінності. Водночас майже третина респондентів називають західні цінності та норми як більш близькі, а ще третина не змогла визначитися в цьому питанні. Порівняно з минулим роком спостерігається зменшення частки тих, хто не визначився зі своїми уподобаннями, на майже 10 %, і на стільки ж зростання частки тих, хто вважає західні цінності більш близькими для себе (Табл. 3.2.5.) [321]. Показовою тенденцією, на думку О. Шульги, є те, що кількість тих, хто не визначився зі своїми уподобаннями, зменшилася. При цьому частка респондентів, які нарешті визначилися, висловилися не на користь східнослов'янських цінностей, кількість прихильників яких залишилася фактично незмінною за останній рік, а на користь західної ціннісної матриці [321].

Таблиця 3.2.5.

Динаміка ціннісних орієнтацій населення України

Які цінності є найбільш близькими	2013		2014	
	N	%	N	%
Країн Західної Європи	171	10	268	15
Скоріше країн Західної Європи, ніж східнослов'янських	138	8	238	13
Важко відповісти	700	41	579	32
Скоріше східнослов'янських країн, ніж країн Західної Європи	348	20	324	18
Східнослов'янських країн	348	21	388	22

Джерело: [321].

Для О. Шульги боротьба таких «символічних універсумів» сьогодні досягла своєї найбільш активної і навіть збройної форми, пронизує усі сфери українського суспільства [321]. Відтак, не дивно спостерігати оцінку політичної ситуації в Україні як критичну, вибухонебезпечну (55,5 %) (табл. 3.2.6.) [280, с. 27]. Спокійною її вважають лише 2 % респондентів.

Прихильники згаданих двох різних ціннісних матриць явно відрізняються за своїми уподобаннями фактично з усіх питань внутрішньої та зовнішньої політики, процесів, що відбуваються в Україні, та її перспектив [321]. Відтак, враховуючи громадянську та регіональну ідентифікації населення України, зміну його ціннісних орієнтацій, стверджуємо про необхідність врахування особливостей типу політичної культури, яка цими факторами визначається, а, відтак, про застосування на інституційному рівні різних мобілізаційних технологій, які можуть бути ефективними лише при врахуванні регіональних та ціннісних ідентифікацій. Саме події Майдану стали яскравим свідченням трансформації ціннісних орієнтацій, переоцінки цінностей, зростання ролі західних парадигм громадського поступу, який неможливий без активної участі особи в політичних процесах.

Таблиця 3.2.6.

Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	4.2	2.1	1.3	1.9	1.9	0.9	0.2
Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	21.3	12.2	8.3	19.3	15.2	14.2	1.9
Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	57.5	64.0	64.9	61.1	58.4	57.8	40.8
Критична, вибухонебезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	8.3	13.3	18.6	11.1	17.2	19.3	55.4
Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.4	8.3	6.9	6.6	7.2	7.7	1.6
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0

Джерело: [280, с. 27].

У контексті вищезазначеного слід врахувати, що ще одним основним виміром самооцінки, самодетермінації особи при певному типі політичної культури є її воля та відповідальність. Волі притаманне свідоме управління активністю людини в будь-якій її точці, тобто вибір нею напряму змін. Під відповідальністю ж розуміють морально-психологічний стан суб'єктів політики, форми виявлення їх активності, яким властиве переживання за власну здатність змінювати себе та навколишній світ, розуміння сенсу та наслідків політичної діяльності, підґрунтям якої є політичні інтереси й потреби, політична свідомість, здатність до мобілізації політичної волі й визначення політичних цілей, а в ситуації вибору здатність приймати

самостійні рішення, а не ухилятися від них [213, с. 503; 321]. Складну ситуацію із громадянською відповідальністю в Україні також засвідчують дані соціологічних досліджень. Так М. Шульга зазначає, що на пряме запитання «Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?» в опитуванні Інституту соціології НАН України в 2009 р. 63 % респондентів відповіли, що вони не несуть за це жодної відповідальності. Тих, хто вважає, що несе часткову відповідальність за стан справ у країні, налічувалося 21 %. І лише 2 % опитаних відповіли схвально: «Так, несу» [320]. Погоджуємось із думкою дослідниці про крайню тривожність таких показників, коли переважна більшість членів суспільства не відчуває власної відповідальності за стан справ у суспільстві.

Визначальним чинником залученості громадян у політику, умовою встановлення тісніших зв'язків між ними є соціальний капітал, який, за Р. Патнемом, є довірою та солідарністю громадян, які сприяють формуванню ними різноманітних асоціацій, внаслідок чого відбувається активізація суспільного життя та підвищення «особистої громадянської компетентності» [199, с. 201]. Ідеться про накопичений соціальний ресурс (перебування в неформальних мережах, діяльність у громадських організаціях та довіра до людей і соціальних інститутів), що зумовлює громадянську активність [81, с. 101], а в подальшому трансформується в політичний капітал суспільства, який є необхідним для ефективної його взаємодії з державою. Для М. Пелдема, це «клей», який дозволяє мобілізувати додаткові ресурси через людські відносини на основі довіри людей один до одного [382].

Поняття соціального капіталу акумулює в собі згадані нами внутрішньоособистісні детермінанти й зовнішні впливи. До прикладу, дослідники згадують про значення колективної ефективності, відчуття спільноти, сусідської єдності, громадської компетентності. Окрім цього, суттєвим чинником є активна участь особи в громадському житті [359, р. 63–65]. Як стверджує Ю. Саєнко, рушійним фактором є саме воля індивіда до об'єднання з іншими заради досягнення загального блага (розв'язання

актуальних проблем) [248]. Однак, на нашу думку, зовнішні впливи є малоефективними без внутрішнього мотивування до активності. Ідеться про те, що зростання активності пов'язане із перенесенням зовнішньої детермінації у внутрішню. Отже, активність є однією з характеристик людської діяльності, які доводять її здатність до саморозвитку, саморуху через ініціювання суб'єктом цілеспрямованих продуктивних предметних дій [228, с. 85].

Про невтішні характеристики соціального капіталу українського суспільства засвідчують показники опитувань експертів – спеціалістів у соціальній сфері. Зокрема, український соціум охарактеризований ними як соціум, позбавлений громадянськості. До функцій соціального капіталу 47 % експертів віднесли можливість зміцнення родинних і товариських стосунків, далі – залучення людей до спільного обстоювання своїх прав і свобод (36 % експертів). Стимулювання розвитку відносин і співробітництва як норми громадського життя визнали важливим 31 % опитаних. Неістотним, на думку експертів, є вплив соціального капіталу на стимулювання створення самоорганізованих осередків (так вважають 29 %), а також сприяння підвищенню суспільної довіри (28 %), виникненню протестних настроїв і поведінки людей (26 %), дотриманню справедливості та рівності громадян перед законом (24 %) [248]. Водночас ми погоджуємося з позицією В. Піддубного, що соціальний капітал нарощується саме з розвитком громадянського суспільства, зокрема із зростанням довіри до суспільних інституцій, залученням людей до обстоювання своїх прав і свобод, розвитком відносин взаємодопомоги й співробітництва як норми суспільного життя, самоорганізаційною активністю людей тощо [205].

Ці чинники соціального капіталу в повній мірі проявились під час революції Гідності, коли Майдан став генератором нових зразків соціальних дій українців та формування активістського типу їх політичної культури. Відтак, Майдан проявив зміну наявних архетипів (міфів) у свідомості українців (наприклад, «моя хата скраю»). Українці діяли злагоджено,

відбулося становлення їх пасіонарності, яка виникла в соціумі внаслідок зовнішнього життєво важливого поштовху і утворила певну сукупність людей, котрі мають підвищений потяг до активних дій. Якщо в Російській імперії та в СРСР покоління людей жили, не беручи участі у формуванні власного життя й долі, то Майдан продемонстрував, що в Україні сформувалось покоління, життя якого ніхто вже не визначатиме без участі них самих [205].

Важливе значення при мобілізації до політичної участі громадян має їх інтерес, який є спонукальною силою діяльності людей, їх взаємовідносин, реальною причиною їх дій. Відтак, мобілізація є ефективною лише в тих випадках, за яких безпосередні інтереси осіб є основною причиною їх взаємодій, що передусім залежить від індивідуальних прерогатив (волі) кожної окремої людини. З одного боку, ніхто не може змусити громадянина брати активну участь у політичному житті суспільства, управлінні його справами, а з іншого – саме активна позиція та поведінка громадян має вирішальне значення для забезпечення ефективності економічного й соціального розвитку держави.

Окрім цього, враховуючи, що одиницею політичної участі є вчинок – не будь-яка політична дія, а така, «у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до спільного, до норм суспільної моралі» [211, с. 238], слід брати до уваги те, що реальна участь особистості в політичному процесі, її включеність у політику скеровується й тим моральним змістом, який вона вкладає у власний політичний вчинок, та почуттям відповідальності за створене нею середовище всеохопного управління спільними справами – політику [114]. Саме почуття спільної відповідальності громадян за загальну справу поступово перетворює навіть найпасивніших членів суспільства на соціально активних особистостей, справжніх «господарів своєї долі». Коли кількість таких людей серед населення перевищує певну, критичну позначку, саме тоді можна говорити про наявність громадянського суспільства в певній країні [208, с. 52].

Враховуючи вищеперелічені чинники, що складають основу політичної культури індивіда, доцільно розглянути підхід Дж. Розенау, який всю сукупність виборців називає «масовою публікою» (*mass public*) та в її рамках виділяє «уважну публіку» (*attentive public*), яка відіграє ключову роль у демократичному політичному процесі, адже здатна відповідально визначати результати виборів. Це не пасивна частина населення, «увага» якої є формою політичної участі, різновидом «інтенційної поведінки, за допомогою якої індивід пов'язує себе з суспільними справами». До проявів «уваги» («уважності») дослідник відносить такі види активності, як читання газет, увагу до політичних новин, розмови з друзями чи родичами про політику, листи, які громадяни скеровують у різні урядові та неурядові організації, ЗМІ [388, р. 86].

Окремою складовою частиною «масової» публіки є «мобілізована публіка» (*mobilizable public*), «політична уважність» якої трансформується в «здатність до мобілізації», що трактується вченим як форма індивідуального зв'язку з політикою. Сприяє переходу від стану «уваги» до «здатності мобілізуватися» певний активний агент мобілізації, який звертається за підтримкою чи спонукає до неї. Діяльність агентів мобілізації визначає специфічну поведінкову логіку учасників мобілізації. З іншого боку, «уважний» суб'єкт політики й сам здатен запропонувати політичним лідерам й організаціям свою підтримку, але буде це робити не в силу зовнішнього мобілізаційного заклику, а реалізуючи характеристики своєї політичної «уважності». Відтак, вчений визначає, що «увага» є формою індивідуальної політичної дії, а «здатність до мобілізації» – формою політичної взаємодії [388, р. 98–99]. У цьому випадку, виходячи із визначальної здатності осіб конструктивно взаємодіяти з іншими членами суспільства, реалізуючи загальні цілі та цінності, підкоряючи свої приватні інтереси та способи їх досягнення загальному благу, ідеться про можливість творити елементарні інститути громадянського суспільства: громадські організації, формальні чи неформальні об'єднання тощо [11, с. 6].

Порівняльний аналіз політичної участі «уважних» та «мобілізованих» громадян дав можливість Дж. Розенау інтерпретувати «політичну уважність» як складніший за попередні підвид залученості осіб у політику. Ідеться про те, що «уважність» передбачає більшу раціональність, послідовність та сформованість ставлення до суспільно–політичної проблематики. За неї визначальну роль відіграє саме високий рівень освіченості та поінформованості особи, навички самостійного осмислення нею свого соціального оточення, висока міра відданості громадянським цінностям, терпимість у поєднанні із здоровим скептицизмом щодо мобілізаційних закликів ідеологів та політиків. Відтак, ці характеристики слід вважати досить високим особистісним стандартом, який підтверджується гіпотезою Дж. Розенау про те, що за чисельністю категорія «мобілізованої» публіки переважає «уважну». «Уважні» індивіди практично завжди входять до складу «мобілізованої публіки», але вони раціональніші, спокійніше сприймають мобілізаційні заклики. Відтак, їхня громадянська участь є результатом раціональної згоди з такими закликами або ж здійснюється після детального аналізу соціальної ситуації, що склалась з урахуванням різноманітних мобілізаційних факторів [Цит. за 62].

Громадяни, які входять до «мобілізованої публіки» за межами групи «уважних» індивідів, належать до типу, політична залученість яких носить більш залежний характер і є результатом зовнішнього (і часто ірраціонального) мобілізаційного впливу. Подальша інтеріоризація індивідів з таким типом участі сприяє виникненню ситуації, за якої суб'єктивно ця участь вже сприймається як наслідок самостійної й зваженої взаємодії із зовнішнім мобілізуючим суб'єктом.

Визначаючи такі типи публік, Дж. Розенау виділяв декілька гіпотез (передумов) політичної мобілізації. Отже, передумовами політичної мобілізації є, на думку Дж. Розенау, «поточна поведінка громадян», «колишній досвід» людини (*past experience*) або ж її «життєвий фон», характер соціальних установок (*attitudes*), яких дотримуються громадяни, їх

«самосприйняття» (*perceptions*), тобто «когнітивний вимір» таких основ політичної поведінки осіб, як «уважність» чи «мобілізованість». Окрім цього «уважність» та «мобілізованість» кожного індивіда також залежать від контексту «поточних зобов'язань» (*present responsibilities*), у якому він перебуває. Отже, високий рівень політичної участі представників як «уважної», так і «мобілізованої» публіки пояснюють сукупністю таких їх характеристик, як стійкість та міцність їх соціальних установок, високі рівні поінформованості, самооцінки, компетентності, залученості в структури соціальної взаємодії, соціальний статус та їх професійні й інші ролі [Цит. за: 62].

Водночас, як ми вже згадували в попередніх розділах, з'ясовуючи підходи до розуміння політичної участі та типи мобілізації за різних політичних режимів, у контексті вищесказаного вважаємо, що за умов політичної стабільності обмеженість участі «уважної публіки» є позитивним явищем, тоді як зростання кількості активних (залучених) громадян у розвинутих демократичних системах (особливо, раптове) є індикатором майбутніх політичних катаклізмів.

Зрештою, події в Україні на рубежі 2013–2014 рр. є найкращим цьому свідченням. У цьому контексті можемо навести дані соціологічних опитувань, що характеризують міру готовності до участі в різних формах політичної активності, які засвідчують рівень зростання вірогідності мобілізації до участі в законних мітингах та демонстраціях (до прикладу, 31,7 % у 2014 р. у порівннні до 26,7 % у 2013 р. та 27,9 % у 2006 р.), у передвиборчих кампаніях (24,9 %, 23,6 % та 20,3 % відповідно) та зменшення рівня розуміння респондентами неефективності тих чи інших форм активності (29,6 %, 32,2 %, 31,2 % відповідно) (Табл. 3.2.7.) [280, с. 33].

Попри значення внутрішніх мотиваційних факторів при дослідженні проблематики мобілізації до політичної участі громадян, визначальними вважаємо й зовнішні (об'єктивні) чинники.

Таблиця 3.2.7.

**У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби
обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші й припустимі
настільки, що Ви самі готові взяти в них участь?**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014
Участь у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	20.3	25.7	20.2	20.2	23.6	24.9
Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	22.4	25.4	26.7	26.2	25.8	23.6
Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	27.9	24.7	26.2	26.5	26.7	31.7
Погрожування страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	5.2	5.4	5.5	6.6	8.7	5.5
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	5.0	6.1	6.3	6.9	9.5	8.8
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	2.6	2.6	3.1	4.4	6.1	4.6
Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.8	1.7	2.8	3.1	4.9	2.7
Голодування	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	2.3	2.1	2.4	1.8	4.5	1.9
Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	7.1	7.3	8.4	8.8	9.9	10.2
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	1.2	1.7	3.1	4.0	4.9	3.1
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7		1.0	1.3	1.4	2.0	1.9	2.4
Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.0	0.9	0.5	0.2	0.3	0.9
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	31.2	34.1	33.6	31.9	32.2	29.6
Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	18.5	17.3	16.4	18.4	17.2	17.9
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0	0.1

Джерело: [280, с. 33].

Саме політичний контекст визначає подальшу інституалізацію структур громадянського суспільства, які є носіями різноманітних цінностей, інтересів, транслюють їх особам, які приймають рішення, та органам влади [292]. До вказаних чинників дослідники відносять: чинне законодавство (державне та місцеве) і тенденції його зміни, наявний стан розвитку держави та «глобального співтовариства» загалом, діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, взагалі будь-яку інформацію та події, що можуть вплинути на поведінку та інтереси осіб, що діють у політичній сфері суспільства тощо [244, с. 15]. Відтак, на наш погляд, важливо розуміти, що в рамках суспільства інтерес окремого його члена часто повинен збігатися з інтересами інших його учасників, і через інститути самоорганізації, громадські рухи він має можливість реалізувати їх якнайкраще. З цієї позиції й спільна діяльна легітимна участь у партикулярних політичних процесах за наявних об'єктивних умов набуває більшого значення для громадян, які в її ході закріплюють свій вищий соціальний статус.

Зміна ситуації вимагає мобілізації участі громадян (як у її авторитарному, так і змагальному вимірах) з метою підвищення рівня їх політичної мотивації та активності, чому має сприяти створення таких економічних умов, за яких людині буде не вигідно працювати в тіньовому секторі економіки й у неї з'явиться більше вільного часу. Важливе значення має й переконаність людей у тому, що їх власні інтереси та інтереси інших осіб збігаються, є спільними, а їх спільна активна діяльність може ефективно вплинути на реалізацію інтересів, а разом – на різноманітні чинники та умови їх життя. Через мобілізацію громадян до політичної участі можливе розкриття їх внутрішніх сил, соціального потенціалу загалом, про наявність якого, як стверджують сучасні дослідники, громадяни часто не підозрюють [251, с. 94].

З іншого боку, погоджуємось із позицією дослідників, які відзначають, що політична мобілізація в пострадянських суспільствах головно тяжіє до авторитарного її типу. Соціальний капітал, структурний та культурний

потенціали демократичної мобілізації змагального типу в Україні наразі невисокі. Зокрема, Г. Чепурко стверджує, що в українців практично немає довіри до інститутів, які формують й акумулюють соціальний капітал, однак це не означає, що громадяни автоматично намагаються розв'язувати свої практичні проблеми в громадських організаціях і політичних партіях, як це робиться в країнах Заходу. Відтак, це є основною перешкодою формуванню довіри та спільним діям людей. Пояснює це дослідник тим, що імітація соціальної активності (добровільно вимушена участь громадян у «штучних» громадських організаціях) у радянський період «відбили» у людей бажання і навіть сформували відразу до публічної активності на рівні участі в громадських організаціях [299].

У цьому контексті можемо підтримати позицію І. Булова, який вважає, що силовий характер організації соціального простору, домінування сили над правом, панування примушення, дефіцит справді вільного вибору в поєднанні з демократичною фразеологією формують цинізм суспільного світогляду, супутню йому апатію й соціальний песимізм українців. Майже половина громадян України, 49,6 %, не підтримує жодної ідеології розвитку суспільства; а чверть – 25,6 % – висловила – «аби не конфліктували» [36]. Основною причиною такого стану справ є байдуже ставлення громадян України до ідеологій, а також відсутність самодостатніх структур артикуляції прагматичних інтересів громадян.

Загалом, політичну мобілізацію змагального типу ускладнює низка факторів:

- відсутність структур соціалізації, адекватних соціокультурним запитам змагальних політичних систем;
- традиційний вплив «ідеологічних» чи «програмних» партій, а також їх авторитарних ідеологій;
- домінування в індивідуальній когнітивній карті виборця рис недемократичної особистості;

- низька питома вага таких форм участі як місцева участь та ініційовані пересічними громадянами контакти з офіційними особами та урядовими організаціями;

- значна роль у структурі участі деструктивної протестної поведінки, орієнтованої на непрагматичні, ідеологізовані типи соціального конфлікту. Втім, цей протест не отримує гострого, відкритого вияву, своєрідно співіснуючи у свідомості пересічних громадян з конформізмом щодо влади. Головними способами реалізації такого протесту є «протестне голосування» та різні форми відмови від участі в політичному житті;

- значна частина пересічних громадян під час прийняття електоральних рішень ігнорує апеляції еліт та активістів до цінностей демократичної участі, що містяться в структурі мобілізаційного заклику, та орієнтується на патерналістські взаємодії в соціальній структурі [62].

Подолання таких тенденцій та посилення демократичної складової мобілізації змагального типу, на наш погляд, можливе за формування в громадян синдрому «демократичної участі» (за Г. Алмондом і С. Вербою), основними характеристиками якого є:

- 1) високі показники суб'єктивної впевненості в ефективності власної участі;

- 2) високі показники громадянської відповідальності, тобто розуміння й відчуття важливості активної громадянської участі кожного індивіда для підтримки життєздатності суспільства;

- 3) високі показники довіри, якими відзначаються громадяни, котрі відчують її один щодо одного, а також щодо інститутів державного й місцевого управління;

- 4) високі показники членства громадян в різноманітних організаціях, які виконують функції просування суспільних інтересів [Цит. за: 25, с. 133].

Отже, з огляду на це, можемо стверджувати, що усвідомлення громадянином своїх прав та можливостей, їх мобілізація на політичну безпосередню участь визначають реальний рівень розвитку громадянського

суспільства в Україні та ефективності управлінських рішень, що приймаються органами державної влади та місцевого самоврядування. Окремі дослідники загалом стверджують про неможливість перспектив суспільного розвитку без зрілого громадянського суспільства, у якому громадянинові забезпечені можливості вільної та активної діяльності, зокрема, у якості суб'єкта розвинутих ринкових відносин. Саме громадянське суспільство, спонтанно формуючись «знизу», перетворює людину у вільного громадянина–власника, який володіє почуттям власної гідності та готовий взяти на себе господарську та політичну відповідальність за власні дії [11, с. 5–6]. В українському випадку йдеться про необхідність зниження міри розколотості суспільної свідомості, що проявлятиметься у прийнятті більшістю громадян єдиної, ідеї, що об'єднує. На думку М. Шульги, ця ідея може бути як позитивною, спрямованою на творення, досягнення чого–небудь у суспільстві, так й оборонною, захисною, спрямованою на збереження чогось, наприклад, захист країни від зовнішньої загрози, збереження рідної мови, навколишнього середовища тощо [319]. Однак таке гуртування, на наш погляд, неможливе без готовності населення до спільної діяльності, об'єднання зусиль та ресурсів задля досягнення загальної мети демократичного розвитку суспільства.

Висновки до розділу 3

Усі сучасні демократичні політичні системи передбачають поєднання, у певній пропорції, автономної та мобілізованої участі громадян, залежної від специфіки соціуму, його політичної культури тощо. Зазвичай, спонтанна політична активність пересічного громадянина більшою мірою відповідає класичним, ліберально–демократичним уявленням, ніж активність мобілізована. Однак практика функціонування сучасних демократичних політичних систем показує, що «пересічний» громадянин у політиці завжди діє у відповідь на заклики інших політичних суб'єктів (еліт та організацій) до мобілізації.

Отже політичну мобілізацію в широкому трактуванні трактуємо як відносини в громадській сфері, що передбачають заклик з боку політичного суб'єкта до громадян щодо спільної справи (в основному щодо впливу на наявний розподіл влади) та на цій основі об'єднання всієї енергії для її здійснення. Феномен мобілізації дозволяє пояснити кристалізацію й розвиток групової згуртованості, крім того з'ясувати специфіку групового конструювання проблемної ситуації. Ідеться про цілісне бачення форм мобілізаційної дії, що є відповіддю на актуальні проблеми суспільного життя. Отже, мобілізація є дією, передбачає здатність суб'єктів політики втручатися в події або утримуватися від нього. Даючи таке визначення, слід враховувати, що зміст «мобілізації» надзвичайно широкий, що засвідчує вихід його за рамки суто військового трактування та перехід до переносного розуміння як форми активізації діяльності громадян, їх трансформації у впливових політичних суб'єктів.

Позитивний результат мобілізації проявляється в підвищенні енергетики мас, зміцненні їх віри у власні сили при захисті своїх конституційних прав і свобод. Відтак, «індивідуалізоване» сучасне суспільство (за З. Бауманом) стане «більш колективним» через мобілізаційну участь у суспільних рухах, громадських об'єднаннях, інтернет–мережах та володітиме всією повнотою технологій залучення до участі якомога ширшої аудиторії для захисту своїх інтересів [Цит. за: 342].

Окрім цього, чинники мобілізації сприятимуть формуванню сучасної політичної культури активістського типу, що відповідає викликам ХХІ ст., особливо, головному з них – потребі перманентної модернізації соціуму, зокрема, держави та економіки. Ідеться про нове суспільство участі, у якому відбувається перехід від культури фізичного та соціального панування до культури узгодження в системі відносин «людина–суспільство–природа»; заміщенням принципу «знання – сила» на «знання – можливість для дії»; від елітарної до масової політичної комунікації; від елітарної демократії до демократії мас; поєднанням вертикалі та горизонталі влади в мережевій

демократії; заміщенням представницької демократії масовою, прямою, легальною участю за допомогою засобів масової комунікації; департизацією та децентралізацією апарату державної влади тощо.

Події 2013–2014 рр. є прикладом політичної мобілізації, безпосередньої участі громадян у політичному процесі, який визначається рівнем політичної культури населення України, яку характеризують як пасивно-демократичну, розвитком громадянського суспільства, у рамках якого громадянинові забезпечені можливості вільної та активної діяльності, тобто соціальним капіталом українців. Попри невтішні характеристики експертів про низьку громадянську свідомість населення України та залученість їх до тих чи інших форм суспільної активності, можемо стверджувати про початок акумулювання соціального капіталу українців як мобілізаційного ресурсу, що може бути використаний для активізації громадської участі людей та їх груп під час реалізації Україною її вибору демократичних перетворень.

На наш погляд, реальний рівень розвитку суспільства в Україні, його політичної культури, міра ефективності управлінських рішень органів державної влади та місцевого самоврядування під час Революції Гідності спричинили досягнення «уважною» публікою рівня зацікавленості «мобілізованої» (за Дж. Розенау). Відтак, ідеться про такий стан суспільного розвитку в Україні, за якого «уважність» публіки стала недостатньою умовою для впливу на політичні процеси, а якість політичного режиму «мобілізувала» цей тип публіки настільки, що її (мобілізації) наслідки спричинили кардинальні зміни в системі державної влади України. Основою для таких змін у системі стали громадяни з новим політичним мисленням, високими моральними й громадянськими якостями – компетентні, відповідальні за прийняття рішень і дії держави, які активно включаються в громадський рух, управління державними та місцевими справами.

Результати 3 розділу дисертації апробовано у двох наукових статтях у фахових виданнях України [337–338] та двох конференціях.

РОЗДІЛ 4

ІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

4.1. Партийна та електоральна мобілізація: поєднання змагальних та авторитарних характеристик

Загальноприйнято вважати, що чим активніше громадяни беруть участь у демократичному процесі, тим міцнішою є сама демократія. Саме масова участь громадян забезпечує функціонування механізму їх контролю над урядом, зменшує вірогідність того, що певні їхні інтереси можуть бути проігноровані під час прийняття політичних рішень, допомагає виборцям сприймати чинний уряд як легітимний [64].

Як ми вже зазначали, теоретичне обґрунтування природи політичної мобілізації дає у своїй статті Д. Гончаров, який стверджує, що остання суттєво змінюється залежно від соціокультурного контексту функціонування політичної системи. Отож вчений дає трактування мобілізації у її авторитарному та змагальному різновидах [62]. Мобілізація громадян у змагальних політичних системах відбувається на фоні чіткого поділу інститутів артикуляції та акумуляції суспільних інтересів. У них мобілізована політична активність не підмінюється автономною активністю громадян у сфері артикуляції інтересів. Вона обмежується діяльністю, яка має за мету адаптацію узагальненої «мови» національної політики для вираження групових та індивідуальних інтересів, а також узгодження персонального складу політичних еліт з суспільною думкою. Авторитарний стиль мобілізації ігнорує поділ зазначених вище функціональних завдань, підмінюючи акумуляцію суспільних інтересів роботою з «політичної просвіти мас», індоктринацією в їх свідомість пропагандистських кліше [62].

Політичну мобілізацію визначають як форсування підтримки тих чи інших політичних дій значними масами населення. Мобілізація передбачає високий рівень участі мас в політиці, їх політичне ангажування. Засоби та

технології їх політичного ангажування елітами можуть бути як «м'які», такі що переконують, орієнтуються на цілі й інтереси громадян, так і «жорсткі», примусові, які залучають маси до політичної участі, не звертаючи уваги на їх думки та погляди [214, с. 99].

Особливо важлива роль у формуванні політичної свідомості та мобілізації різних груп належить політичним партіям як інститутам політичної соціалізації, які регулюють цей процес за допомогою орієнтаційних та нормативних ціннісних механізмів. Професор паризького Інституту політичних наук Ж.–Л. Кермонн визначає партію як організовану політичну силу, яка об'єднує громадян однієї політичної тенденції задля мобілізації їх думок з певною метою, участі в органах влади або орієнтування влади на досягнення поставлених ними вимог [Цит. за: 143, с. 55].

Діяльність політичних партій спрямована не тільки на формування політичних цінностей, традицій, ідеалів у рамках суспільного дискурсу, але й на їх закріплення у свідомості своїх прихильників та відтворення ними при виконанні своїх соціальних ролей. Вплив партій на формування політичної свідомості в рамках соціалізації, на думку дослідників, передбачає прийняття їх прихильниками політичних програм і готовність до їх реалізації й поширення через курси публічної політики [64]. Як стверджує Ю. Шведа, змістом діяльності політичних партій є організація всього суспільства до участі в політичному житті [312, с. 193]. У такий спосіб партії, виражаючи інтереси певних верств і груп, творяться для боротьби за владу (або принаймні для впливу на неї), сприяють виникненню зв'язку виборців і представників влади через кандидатів і електоральний процес.

Сьогодні форма, у якій здійснюється влада в тій чи іншій державі, зазвичай, залежить від партій, які, взаємодіючи між собою, утворюють партійну підсистему політичної системи. Значною мірою вони, як суб'єкти владних відносин, визначають характер і напрям політичного процесу. Політичні партії, здійснюючи свої функції, забезпечують стабільність функціонування «державної машини», створюють найсприятливіші умови

для послідовної зміни складу уряду в умовах альтернативної багатопартійної системи. Саме з огляду на функціональне трактування місця партій у політичній системі, слід розглядати їх мобілізаційне значення при активізації політичної участі громадян. Окрім цього, потребують дослідження як змагальний, так і авторитарний виміри мобілізаційного потенціалу функціонування політичних партій, зокрема й у рамках виборчого процесу.

Отже, політичні партії, діючи в різноманітний спосіб (шляхом залучення громадян до виборів, зокрема й передвиборчу агітацію та пропаганду, масові акції тощо), сприяють політичній соціалізації та мобілізації громадян (як у якості суб'єкта, так й об'єкта цих процесів), формуванню в них якостей і навичок участі у владних відносинах, їх включенню в активне політичне життя. Як стверджує І. Халій, мобілізація партією своїх членів і залучення ширшого кола громадян до участі в політичному процесі, до дії й виступів з метою відстоювання своїх інтересів і вимог має наслідком формалізацію, каналізацію, інституціоналізацію такої участі. Її формалізація передбачає, що існує чітко обмежений перелік легітимних способів дії й форм їх організації. Каналізація передбачає, що політичні партії перебувають у рамках певних процедур, структур, на підставі конкретних політичних норм, у межах усталених політичних практик. Інституціоналізація позначає входження партій, як організацій, їх політичної активності в межі загальноприйнятих політичних структур і системи політичної діяльності, унаслідок чого вони сприймаються іншими агентами політики як легітимні визнані партнери [292].

Функціональна специфіка політичних партій особливо проявляється за умов різних політичних режимів. Зокрема, на думку Ю. Шведа, в умовах авторитаризму й тоталітаризму найважливішим їх завданням є політична мобілізація громадян. Така мобілізація передбачає забезпечення підтримки політичних цілей керівної еліти, керівництва держави з боку широких верств населення. Для цього твориться видимість громадського життя – проводяться ті чи інші, вигідні для органів влади, акції. Високий рівень участі мас у

політиці забезпечується шляхом ідеологічної обробки населення, маніпулювання суспільною свідомістю, контролю за засобами масової інформації та переслідуванням опозиційних лідерів. У державах, у яких існує однопартійна система, вибори набувають характеру мобілізації населення задля підтримки панівної еліти, аніж забезпечення справжньої політичної конкуренції й відбору кандидатів, а найважливішими є їх інтеграційна та мобілізаційна функції [312, с. 487]. До прикладу, своєрідною формою політичної мобілізації, наприклад, у СРСР було залучення в лави КПРС якомога більшої кількості членів шляхом створення умов, за яких неналежність до КПРС фактично позбавляла людину можливостей для кар'єрного зростання тощо [322, с. 328].

Як зазначає Н. Смелзер [256], за умов тоталітарного режиму вибори є фарсом, бездумною підтримкою масами наявної еліти, актом сліпої довіри до її обіцянок, тобто «виборами без вибору». У радянські часи виборці йшли голосувати, не маючи жодного уявлення про наміри та програми кандидатів, їхні особисті характеристики (окрім офіційної біографії). До виборів реальної еліти влади (партійних комітетів усіх рівнів, включаючи ЦК і Політбюро) основна маса виборців не допускалася. Це було внутрішньою справою обмеженої частини суспільства – комуністів. До того ж у самій партії КПРС панували принципи бюрократизму і «демократичного централізму», тобто також ішлося про вибори без вибору [56].

Змагальний вимір партійної політичної мобілізації проявляється в тому, що останні надають громадянам можливості (ресурси) для політичної участі, створюють політичну інфраструктуру взаємодії між громадянським суспільством і державними органами, політичними лідерами й пересічними громадянами [195]. Партії також висловлюють громадську думку, але, як стверджував творець сучасної теорії політичних партій М. Дюверже, не меншою мірою вони її утворюють (формують), водночас вони ж її й деформують [86].

Відтак, про мобілізаційну функцію політичних партій слід говорити, відштовхуючись, головню, від основного ресурсу партії – людського – окремої особи, яка поділяє ідеї партії, їх інтеріоризує у своїй свідомості, співвідносячи їх з власними потребами та інтересами. Саме тоді виникає основа для двосторонньої взаємодії з одного боку – громадянина, а з іншого – політичного інституту, ідеали та інтереси яких збігаються. У такий спосіб, залучаючи широкі верстви населення, партія розширює соціальну базу своїх прихильників, а з іншого боку – ідеали цієї організації закріплюються в політичній свідомості громадян. У цьому контексті вже не має визначального значення ідеологічна орієнтація партії. Відомо, що у випадку членства особи в певній політичній партії, вона голосуватиме, як правило, за її представника, щоб збільшити її вагу й вплив у житті суспільства, зокрема через парламент. Громадяни, тісно пов'язані з певною партією, зазвичай, беруть участь у виборах частіше, аніж безпартійні [195].

Водночас дослідники намагаються зрозуміти дію партійних інституціональних механізмів за різних суспільних обставин (стабільність, період невизначеності (транзиту)). У стабільному суспільстві політичні партії є важливими інститутами політичної соціалізації, оскільки забезпечують спадкоємність, передачу молодим поколінням накопичених політичних досвіду, знань, традицій, цінностей. В умовах нестабільності, невизначеності таке наслідування порушується в силу дисфункціональності його інституціональних механізмів. Інтерес політичних партій до певних груп населення набуває ситуативного характеру, а загальна активність громадян зменшується. Мобілізація людей у таких умовах буває короткочасною, пов'язаною переважно з їх участю в передвиборчих кампаніях [64]. Окрім цього, у періоди трансформацій політичної системи суспільства зростає ризик маніпулювання свідомістю людей, які мобілізуються та використовуються різними політичними силами у своїх вузькопартійних інтересах. Ідеться про те, що «мобілізаційні» партії надають більшого значення розвитку партійної організації, аніж держави. Як стверджує

Ю. Габермас, масова політична партія на сучасному етапі систематично використовує пропаганду заради збору голосів під час виборів [55, с. 255].

Мобілізаційну роль політичних партій можна аналізувати й з точки зору їх ідеологічної платформи загалом та кризи функціонування ідеологічних партій зокрема. Зокрема, О. Вишняк зазначає, що партійно-ідеологічно ідентифіковані виборці переважною більшістю голосують за партії й блоки, близькі їм за ідеологічними ідентифікаціями, однак значна частина (від третини до половини) виборців України не має жодних ідеологічних ідентифікацій та голосує ситуативно-економічно, залежно від свого соціально-економічного становища. Відтак, дослідник робить висновок, що не поступові зміни між виборами ідеологічних ідентифікацій зумовлюють зміни результатів вибору партій та блоків на наступних виборах, а, навпаки, передвиборча боротьба та результати виборів призводять до змін ідеологічних ідентифікацій і зниження рівня ідеологічної ідентифікованості виборців. Ідеться про те, що частка неідентифікованих ідеологічно виборців у 1995–1997 рр. становила 63,5 % – 64 % виборців, а після виборів 1998 р. за змішаною системою вона зменшилась до 49,0 %, однак згодом вона знову почала зростати. Отже, не міжвиборчі зміни ідеологічних переваг громадян зумовлюють динаміку голосувань виборців на наступних виборах, а навпаки, передвиборчі кампанії та результати парламентських виборів зумовлюють зміни в ідеологічних ідентифікаціях громадян [46].

Ідеологічна криза партій змушує змінювати їх внутрішню структуру та їх функціонування, у якому визначальну роль починають відігравати не ідентифікаційні (ідеологічні) механізми мобілізації, а мобілізаційна робота партійних активістів у громадянському суспільстві, артикуляція конкретних інтересів громадян, зокрема для їх залучення задля перемоги на виборах. Унаслідок цього з'являються нові форми організації, моделі політичних партій: всеохопні, електорально-професійні, харизматичні, медіа-партії, клієнтельні, картельні, партії-підприємства тощо [103].

Однак попри те, ідея, що лежить в основі функціонування певної політичної партії, має визначальне значення для мотивування її симпатиків до політичної участі. Як стверджує Л. Саністебан, політична дія без ідей, які її спрямовують, була б сліпою, а політичні ідеї без людей, які втілюють їх у життя, залишилися б марними. Зазвичай, для тих, хто бере участь у політичній діяльності, наріжним каменем виступає система ідей, яку часто називають «ідеологією». Отож політика – це дія, ідеологічно орієнтована [249, с. 45]. На думку окремих дослідників, ідеологія містить у собі й концепцію управління, і мобілізаційний міф. Ідеться про те, що ідеологічна скерованість діяльності політичних партій передусім передбачає її орієнтацію на захист інтересів привілейованих соціальних груп за допомогою конкретного політичного курсу та економічної лінії. Мобілізаційний компонент ідеології забезпечує формування у свідомості людей образу «влади ідеальної», стратегічна мета якої – задоволення потреб усього суспільства. Це дозволяє керівній еліті переорієнтувати (мобілізувати) політичну активність мас з реального об'єкта на ідеальний, тобто відповідати на питання «хто винен?» і «що робити?» у вигідному для себе аспекті, задаючи людям дозволений інтервал політичної участі. Своєю чергою, опозиційна еліта діє в протилежному напрямі – використовує ідеологію, намагаючись продемонструвати масам різницю між «реальною» й «ідеальною» елітами влади, перетворюється в контреліту й вдається до мобілізації населення для форсованої політичної активності, аж до руйнування наявного політичного режиму.

Отже, і панівна партія, і опозиційні, намагаючись розширити соціальну базу своєї (їх) політичної підтримки, вкорінюють у свідомість населення стійкі мобілізаційні міфи, наповнення яких залежить від ідеологічних стереотипів мас і необхідності в задоволенні їх конкретних базових потреб. У цьому випадку слід згадати твердження Д. Волкова, для якого сучасні опозиційні партії діють у логіці чинної політичної системи, у якій головними їх завданнями є захоплення, переділ і утримання влади. Альтернативою

формуванню міфів могла б стати кропітка робота зі збору, артикуляції та представлення інтересів різних соціальних груп, з якої починається публічна політика, і яка є основою функціонування класичних політичних партій. Отож неувага професійних політиків і політичних лідерів до групових інтересів обертається небажанням мас підтримувати непотрібні для них організаційні структури. Цим опозиціонери роблять свій внесок у підтримку чинної політичної системи, багато в чому заснованої на бездіяльності населення [51].

Згадану нами «ерозію» політичних партій дослідники безпосередньо пов'язують з розчаруванням громадян у «традиційних» політичних курсах та нездатністю елементів сучасних партійних систем відповісти на виклики постіндустріального суспільства, що проявляється у зниженні зацікавленості громадян роботою в партіях (скорочення числа їх членів та прихильників, осіб, які ідентифікують себе з ними), низьким рівнем участі в акціях, організованих опозиційними політичними партіями. Усе це зумовлено низьким рівнем довіри громадян України до політичних партій. Так, за результатами соціологічного опитування, проведеного фахівцями Центру О. Разумкова в березні 2013 р. політичним партіям повністю довіряли лише 3,2 % респондентів, скоріше довіряли 17,3 %, скоріше не довіряли 42,8 %, повністю не довіряли 27,3 %, вагалися з відповіддю 9,3 % громадян [303]. Традиційно ж політичним партіям найбільше довіряють у Данії, Нідерландах, Фінляндії, Швейцарії, Швеції [61], тобто в країнах, у яких державні структури забезпечують гідні умови життя своїм громадянам, а, відтак, влада є легітимною та ефективною.

Повертаючись до України слід згадати результати ще одного соціологічного опитування, яке характеризує виборчий антагонізм мешканців Заходу й Сходу. Ідеться про те, що на президентських виборах 2014 р. таке протистояння проявилось в основному в різниці між політично активним Заходом, що був зосереджений на одному кандидаті, і пасивним Сходом та Півднем, де значна частина громадян не бачили прийнятної для себе

кандидата взагалі. Відтак, небажання електорату цих регіонів іти на вибори пов'язане з тим, що вони не бачили за кого голосувати [19]. Підтверджують таке твердження відповіді на запитання, чи є в Україні політичні лідери та політичні партії, яким варто довірити владу (Табл. 4.1.1.) [19].

Таблиця 4.1.1.

**Регіональні відмінності у відповіді на запитання
«Чи в Україні серед політичних партій та рухів такі, яким можна
довірити владу?» (%)**

	Західний	Центральний	Південний	Східний	Донбас	Україна загалом
Ні	29,6	30,9	47,0	49,3	65,8	43,8
Так	36,2	22,4	25,9	9,4	7,5	21,2
Важко відповісти	34,2	37,7	27,0	41,4	26,7	35,0

Джерело: [19].

У цьому контексті ще більш категоричнішими є висловлювання О. Безрука, який стверджує, що за період з 2000 р. партії взагалі перестали виконувати функцію індикатора демократичних процесів. Лише період «помаранчевої революції» засвідчив певну партійну активність щодо мобілізації мас. Так соціологічні опитування 2009 р., які були проведені з ініціативи Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, свідчать, що переважна більшість респондентів (64,2 %) на той час вважала за доцільне існування в українському суспільстві тільки до п'яти партій, тобто ідею багатопартійності (від 20 об'єднань та більше) реально підтримувало тільки 1,9 % респондентів з усіх регіонів України [17].

Отже, на наш погляд, ідеться про основну дилему функціонування політичних партій: як вони можуть претендувати на народну підтримку, якщо до них належить (зокрема у них працює) менше 10 % (у гіршому випадку – 2 %) населення держави, коли із засобу мобілізації соціальних груп до політичної й громадянської активності партії перетворилися у своєрідні закриті акціонерні товариства з певним власником? Велика їх кількість, постійна реорганізація призвели до падіння їх авторитету серед населення,

низького рівня довіри та незначного в кількісному відношенні членства в них. Для більшості громадян є характерними відчуття неспроможності через політичну партію здійснити вплив на владу, до того ж їх можливості відреагувати на різні вимоги, задовольнити потреби населення також є обмеженими [22].

Дані аналізу виборчого процесу в Україні засвідчують, що переважна більшість політичних партій з моменту відновлення суверенної української державності не була активним його суб'єктом. Повноцінна участь політичних партій у парламентському електоральному процесі фактично розпочалась лише на виборах до Верховної Ради України 1994 р. Із 19-ти політичних партій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України на кінець 1994 р., до парламенту обрано представників 15 політичних партій, тобто майже 80 % зареєстрованих на той час політичних партій мали своїх представників у парламенті [237, с. 525].

Аналітики тлумачать ці дані в такий спосіб, що об'єктивно ці партії і не могли бути активними державотворцями, посилаючись на теорію З. Ноймана, за якою мобілізаційний потенціал мають тільки дисципліновані ідеологічні кадрові партії. Як приклад, дослідники наводять британських консерваторів у 1980 р. за М. Тетчер, які використали активну мобілізаційну стратегію – «політику переконання», у якій декларувались зменшення податків, підтримка підприємництва, скорочення ролі профспілок з акцентом на особисту відповідальність [294].

Сьогодні участь у виборчих кампаніях Президента України, депутатів Верховної Ради України слід визначити як основний, а де-факто – найголовніший напрям діяльності політичних партій. В історії незалежної України відбулося шість виборів Президента України та сім – українського парламенту. З них двічі відбувалися позачергові вибори глави держави (1994, 2014) і тричі Верховної Ради України (1994, 2007, 2014). Повну каденцію відпрацювала Верховна Рада України II-го скликання (1994–1998), III-го (1998–2002), IV (2007–2012) та VI скликань (2007–2012 рр.). Еволюція

вітчизняної партійної системи з 1991 р., а також постійне (безперервне) удосконалення виборчого законодавства зумовили поступове зростання значення політичних партій у виборах. Завдяки цьому значну роль почали відігравати й неідеологічні партії, метою яких передусім є суспільні перетворення, і які стають важливим механізмом політичної мобілізації мас на підтримку демократизації всіх сфер життя суспільства. Цей факт яскраво засвідчили події листопада–грудня 2004 р., під час яких демократичних змін вимагали насамперед партії, які належали до опозиційних блоків. Такі партії працюють і як інструмент мобілізації суспільної підтримки в конкурентній боротьбі за владу. Ця мобілізація відбувається на основі ототожнення елітами й масами змісту суспільних інтересів та партійних програм.

Така ситуація може бути пояснена й з точки зору згаданої нами соціологічної теорії М. Вебера, ідеї якого про традиційні, афективні, ціннісно-раціональні та цілераціональні дії в повній мірі накладаються на специфіку політичної культури українського населення та функціонування політичних партій в Україні. Погоджуємось із тезою, що Україна є значною мірою державою, де політична культура пострадянського типу, характеризується переважанням ціннісно-раціональної, традиційної та афективної складової мотивації соціальної дії. У поведінці людей часто переважають партікуляристські, патримоніальні стосунки, за яких зберігаються вертикальні зв'язки підпорядкування, на відміну від горизонтальних, побудованих на принципах рівності та взаємоповаги. Для українського соціуму притаманні симпатії та антипатії, почуття особистої відданості до «начальства», політичних лідерів, лояльність до «своїх» та вороже ставлення до «чужих» [32, с. 67].

Водночас суспільні зрушення в нашій державі, криза ідеологічних партій засвідчують про розширення практик цілераціональної поведінки індивідів, яка завжди орієнтована на певну мету. Ідеться про ясність та однозначність усвідомлення суб'єктом цієї мети, яка співвідноситься із раціонально усвідомленими засобами, що забезпечують її досягнення.

Відтак, у своїй політичній активності та поведінці український соціум наближається до зразків цілераціональної поведінки та дій індивідів у розвинутих правових демократичних державах.

Розуміємо, що діяльність політичних партій в Україні загалом має кон'юнктурний характер. Найчастіше сьогодні під час виборів політичні партії не формують суспільної думки, не активізують людей на виконання програми суспільного розвитку, а бажають «сподобатися» народу, спекулюючи його наболілими проблемами. У цьому випадку для опису особливостей їх функціонування застосовують поняття «політична машина», яке відображає забезпечення просування кандидата на політичному ринку за допомогою мобілізації електорату на його підтримку. Відтак, ці політичні інститути, зазвичай, «негативно» мобілізують населення, розколюють, а не консолідують суспільство. У цьому контексті слід говорити передусім про співвідношення «партії влади» та опозиційних «політичних/виборчих машин» у партійній системі, завданням яких є досягнення бажаного результату (більшості голосів) на виборах.

Згадану мобілізаційну специфіку функціонування політичних партій в Україні уточнює М. Кармазіна, яка розглядає феномен «електорату індустріального Донбасу» з його «індустріальними цінностями» й освоєними елітою технологіями постіндустріального – постінформаційного – постдемократичного управління, що дозволяють ефективно маніпулювати свідомістю такого виборця, який «застряг» у минулому, та сприяють «розмиванню» протестів проти нерівності, забезпечуючи незаслужену підтримку політиків. Це виявляється у прагненні народу прийти до «демократії», а політико–економічної еліти України (в умовах зниження економічного й політичного значення мас) – у спробі «оминути демократію» і скористатися ресурсами постдемократії [111]. Підтвердженням такого бачення вітчизняної дослідниці є динаміка електоральної підтримки політичних партій в Україні (табл. 4.1.2.) [105, с. 38].

Таблиця 4.1.2.

**Показники електоральної підтримки політичних організацій, які
подолали виборчий бар'єр на парламентських виборах
у період 1998–2014 рр.**

Назва політичної сили	Номер скликання і дата виборів					
	III (1998)	IV (2002)	V (2006)	VI (2007)	VII (2012)	VIII (2014)
ПР (На виборах – 2014 під назвою «Опозиційний блок»)			31,2	34,4	30	9,4
БЮТ		7,3	22,3	30,7	25,5	5,7
НУ (На виборах – 2007, як блок «Наша Україна» – «Народна самооборона»)		23,6	13,9	14,2		
КПУ	24,6	14,5	3,7	5,4	13,2	(3,9)
СПУ (На виборах – 1998 у складі блоку СПУ – СелПУ)	8,6	6,9	5,6			
За Єдину Україну		11,8				
СДПУ (о)	4,01	6,3				
НРУ	9,4					
ПЗУ	5,4					
Громада	4,7					
ПСПУ	4,04					
Блок Литвина				3,9	13,9	
УДАР					10,4	(4,7)
Свобода						
Народний фронт						22,1
БПП						21,8
Самопоміч						10,9
РПЛ						7,4

Джерело: [105, с. 38].

Разом з тим електоральний досвід 2013–2015 рр. засвідчує появу нових партій, створених новими лідерами, ентузіастами, на базі членів громадських організацій та рухів (формальних і неформальних), незорієнтованих на кошти олігархів, ресурси можновладців тощо, які найперше обстоюють свій образ як образ «борців за ідею» (програму) і відповідно шукають для підтримки не олігархів, а однодумців, які висловлюють незадоволення чинним станом справ у державі, у структурі влади, у суспільстві тощо. Такі партії в Україні лише в «зародковому стані», однак можуть у повній мірі реалізовувати технології змагальної політичної мобілізації [111]. Підтверджує позитивне сприйняття появи в представницьких органах громадських активістів та

формування ними нових політичних партій і соціологічне опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру О. Разумкова з 19 по 24 грудня 2014 р. (табл. 4.1.3.) [180].

Таблиця 4.1.3.

**Ставлення до проходження громадських активістів до парламенту
(за різними партійними списками)**

Позиція	Показник, %
Позитивно, вони зможуть внести позитивні зміни в діяльність Верховної Ради	39,6
Негативно, бо нічого вони не змінять, і краще б залишалися в громадському секторі	13,1
Позитивно, бо саме так, шляхом громадської активності, і має оновлюватися Верховна Рада	18,6
Негативно, бо певен, що й ці нові депутати скоро зіпсуються і стануть, як старі	9,8
Позитивно з іншої причини	0,9
Негативно з іншої причини	1,1
Ставлюся до цього байдуже	7,4
Я про них взагалі нічого не знаю	11,1
Важко сказати	9,7

Джерело: [180].

Отже, досвід парламентських виборів у нашій державі (1991–2014 рр.) засвідчує, що, попри партійну конкуренцію, їх результат значною мірою обумовлюється потенціалом авторитарної мобілізації мас керівними групами, систематичною нерівністю умов ведення передвиборчої кампанії для її учасників. Ідеться про те, що членська база більшості партій залишається фіктивною, а електоральна підтримка ґрунтується на особистій популярності лідерів партій, адміністративних засобах (у випадку, коли партія стає «партією влади»), а також на заграваннях з матеріально незабезпеченими верствами населення [141]. Підтвердженням мобілізаційного потенціалу особистостей політичних лідерів, а не програм партій є те, що більшість виборців продовжують голосувати не за партії, а за відоме прізвище лідера. Зокрема, директор соціологічної служби Центру О. Разумкова А. Биченко

зазначає, що про провідних українських політиків виборці знають достатньо. Тому ставлення до партії – це якесь викривлене ставлення до лідера політичної сили [282].

Дослідники стверджують, що електоральні «партійні машини» стають основним інструментом масової мобілізації в потрібному їм напрямку та політичного контролю, а не колишнього партійного панування, що, своєю чергою, підриває «громадянську» участь, підмінюючи її «простим» обміном різноманітними ресурсами між масами й елітами [58]. Н. Ротар говорить про електоральну модель політичної участі громадян України [240, с. 122–123], у межах якої переважають мобілізаційні форми активізації участі. У наслідку в суспільстві відтворюються патронатно–клієнтельні зв'язки між пересічними громадянами й владною елітою, широко використовується адміністративний ресурс. Це дає змогу місцевим партійним елітам визначати вектори електоральної участі громадян за умов пасивної згоди на це з боку останніх.

У контексті вищезазначеного особливої уваги потребує розгляд широкого спектру технологій, які застосовуються в сучасному виборчому процесі. До прикладу, залежно від сфери застосування, інструментарію та методології українські вчені виокремлюють п'ять типів виборчих технологій: конституційно–правові, організаційно–політичні, інформаційно–комунікативні, психолого–іміджмейкерські, соціологічні тощо [203; 315, с. 7]. Серед таких технологій значного поширення набувають саме мобілізаційні. Так політичну технологію визначають як систему процедур, операцій, прийомів, технік послідовного досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності [214, с. 93].

Мобілізуючі технології – це техніки спонукання населення до дії / бездіяльності, форсування підтримки / непідтримки певного політичного рішення масами населення. Такі технології передбачають діяльність з організації та координації дій соціальних суб'єктів, консолідації громадськості для досягнення політичної мети, що досягається в основному за допомогою соціальних мереж і розрахована на швидкі і максимальні

результати при наявних ресурсах. Дослідники зазначають, що характер мобілізаційних технологій може бути як конструктивний, гармонізуючи відносини еліт, органів влади і суспільства, активізуючи соціальні групи, гуртуючи народ, так і деструктивний, вносячи розлад у суспільні відносини, знижуючи рівень легітимної активності соціуму, дестабілізуючи його [100]. Такі технології поділяють на раціональні (м'які, що спираються на переконання, та жорсткі, в основі яких – примус); ірраціональні (маніпуляції, посилення на авторитет, на погляди більшості) [214, с. 94].

Під час жорстких мобілізаційних технологій діє додатковий чинник мотивації до виконання того чи іншого рішення – страх перед погрозою використання організованої негативної санкції. За допомогою технологій, що переконують, мобілізація досягається завдяки формуванню впевненості індивіда в тому, що ним прийняте рішення доцільне, тобто збігається з його особистою системою цінностей (оцінками, потребами). Крім того, ці технології ґрунтуються на доступному індивідові знанні про взаємозалежності між виконавцями певних дій і досягненням ними бажаного стану справ чи речей (раціональні мобілізуючі технології).

Окрім раціональних технологій мобілізації, у політичному житті використовують і нераціональні – маніпуляції – психологічний тиск, посилення на авторитет чи погляди більшості тощо. В арсеналі сучасних політиків є низка маніпулятивних мобілізаційних технологій, які вони успішно використовують у своїй професійній діяльності. Під маніпулятивними мобілізаційними технологіями ми розуміємо сукупність методів, прийомів та засобів маніпулятивного впливу, метою якого є спонукання людини до виконання заздалегідь визначеного алгоритму чи вирішення певного завдання.

Для окремих дослідників вибори, окрім перерозподілу влади, багатства або ресурсів, є й визначенням безпосередньо непомітного – історичної перспективи, тобто побудови того, що ще не існує. Отже, у цьому процесі особливого значення набувають інтерпретація й мобілізаційний заклик:

перемогти може той, хто краще «бачить» те, чого немає, і краще переконає інших у своєму баченні, у відчутті майбутнього, перспективи [56].

Розглядаючи сучасні виборчі кампанії, доходимо до висновку, що не існує для політичного вибору раціональних передумов, оскільки «ставки в політиці стали дуже високими», відтак почали використовуватись сумнівні прийоми впливу на електорат. Сьогодні саме мобілізаційні техніки та прийоми є чи не основним інструментом передвиборчої боротьби й повсякденної політичної діяльності як окремих політичних лідерів, так і цілих політичних партій. «Приємна» упаковка кандидата, створена політтехнологами, часто не відповідає його реальному морально–етичному та професійному «наповненню», і у наслідку виборець дезорієнтується в політичному просторі, боротьба за його симпатії відбувається лише між іміджами кандидатів, а не самими кандидатами. У цих умовах перемагає не більш достойний, а саме той політик, який зуміє завдяки власному іміджу незалежно від його особистих і ділових якостей, сподобатись виборцям. Відтак, у суспільстві можливі масові розчарування, кризи довіри та легітимності.

Однією з мобілізаційних технологій, які особливо часто використовуються у виборчих кампаніях в Україні, є підкуп виборців. Так прямий підкуп передбачає безпосередню передачу виборцям грошей, інших подарунків за умови їх голосування за певного кандидата, партію, рух чи блок. Метод прямого підкупу може застосовуватись до пенсіонерів, інвалідів, військовослужбовців та ін., тобто тих категорій населення, яких найлегше підкупити внаслідок дії певних соціо–економічних, психологічних та інших чинників. Прямий підкуп виборців є досить ненадійною технологією, оскільки для його ініціаторів можливості контролювати вибір певної особи після видачі їй коштів немає. Ця технологія також вимагає впорядкованої організації виборчого процесу кандидатом, у якій для нього існувала б можливість привести до виборчих урн значну кількість виборців достатню для перемоги, та проконтролювати зміст їх волевиявлення.

Технологія непрямого підкупу ефективніша, але ще менш неконтрольована її ініціатором. Вона може застосовуватися щодо широких верств населення, не підриваючи при цьому віри електорату в правову та моральну «чистоту» кандидата, даючи йому і його команді змогу уникати конфліктів із виборчими комісіями та правоохоронними органами різного рівня. Ця технологія передбачає, зокрема організацію різноманітних лотерей, електоральних вікторин, конкурсів. Сюди слід віднести й різного роду благочинну діяльність на користь певного кандидата (наприклад, безкоштовне надання юридичних чи консалтингових послуг). Боротьбу з цією технологією повинні здійснювати насамперед виборчі комісії та правоохоронні органи. У цьому випадку важливого значення також набуває максимальне використання опонентами кандидата засобів масової комунікації для викриття фактів непрямого підкупу.

До прикладу, аналізуючи виборчу кампанію до Верховної Ради України 2012 р. В. Небоженко, керівник соціологічної служби «Український барометр», зазначав про масову соціальну корупцію як один із найбільш важливих її показників. Ідеться про підкуп, «задобрення» або підготовку до правильного вибору виборця там, де він цього не хоче робити, ...тобто поєднання адміністративних методів із масовим, тотальним підкупом [310].

Окрім перелічених вище технологій мобілізації електорату, значний активізаційний потенціал містять у собі й технології, що пов'язані із експлуатацією можливостей, які надає скупчення людей у певному місці. До прикладу, найбільш масштабним виявом масового протесту стали акції: «Україна без Кучми», «Повстань, Україно», «Україна проти Януковича», «Вставай, Україно!» тощо [54]. Найбільш масовими акціями в історії України стали «Помаранчева революція» (2004 р.) та Революція Гідності (Євромайдан) (2013–2014 рр.).

Отже, збір людей сам по собі є наслідком мобілізації, однак факт тривалої присутності людей в одному місці передбачає значний мобілізаційний вплив. Так, ідеться про ефект повторення певних гасел, яке

(повторення) веде до стабільного засвоєння пропагованої інформації. Прикладом цього можуть бути мітинги «нон–стоп», на яких створюються передумови, що сприяють інтенсивному маніпулюванню їх учасників з боку організаторів. По–перше, виникає ефект прямої комунікації учасників мітингу та його організаторів, під час якого потрібна інформація транслюється й засвоюється без обмежень та набагато ефективніше. По–друге, маргінальна в суспільстві точка зору або ж заборонена стає публічною й набуває форми єдиноправильної. По–третє, на таких мітингах відбувається анонімізація індивідів, що дозволяє їм реалізацію моделей поведінки, не практикованих ними раніше через загрози персональних санкцій. По–четверте, під час застосування керівною елітою сили проти демонстрантів у них та їх прихильників виникає суб’єктивне відчуття «постраждалих за правду», що сприяє їх більшому згуртуванню. По–п’яте, стресова ситуація для її учасників та стан ейфорії для них дає змогу міцно запам’ятати подавану їм інформацію. По–шосте, інформація, що вводиться в рамках мітингів чи демонстрацій, ніколи не опротестовується та не заперечується їх учасниками.

Разом з тим мітинги та демонстрації є мирними та ненасильницькими формами протесту, у їх основі лежать різноманітні форми непослуху. Однак, такі форми непокори пов’язані насамперед із руйнуванням панівної в суспільстві системи цінностей, його (суспільства) потрясіннями, виведенням політичної системи зі стану рівноваги. Через це для його членів настає психологічна катастрофа, унаслідок якої зазнає краху їх система цінностей, які суспільство замінює на якісно нові. Однак ці зміни не відбуваються спонтанно, їм передуює(пере)усвідомлення суспільством своїх реальних, не нав’язаних йому ззовні інтересів і(або) трансформація свідомості мас унаслідок впливу на їхню психіку.

У виборчому процесі мобілізація можлива й за допомогою специфічного подання інформації засобами масової інформації. Як зазначає О. Колесников, в Україні саме з 1998 р. у виборчих кампаніях починають активно

використовуватися засоби масової інформації, зокрема телебачення, у якому політики побачили якісно новий засіб комунікації з виборцями [121]. У цьому контексті слід говорити про авторитарну мобілізацію, особливо у випадку, коли існує значний контроль влади за національним інформаційним простором, використовуються механізми владного впливу (адмінресурсу) по всій вертикалі виконавчої влади та різноманітні маніпулятивні технології у ЗМІ.

Зокрема завдяки ЗМІ, напередодні виборів транслюють рейтинги суб'єктів виборчого процесу, що мають значний маніпулятивний ефект щодо частини виборців, схильної до конформізму та підтримки найсильнішого. Саме тому публікація в ЗМІ рейтингів про загальний рівень підтримки виборцями певного кандидата може істотно впливати на настрої невпевнених у собі й своєму виборі або ж недостатньо поінформованих (некомпетентних) громадян. У такому випадку дослідники стверджують про застосування технології «спіралі замовчування» – посилення на сфабриковані опитування громадської думки, наслідком яких є переконання виборців у підтримці більшістю громадян вигідної політтехнологам електоральної позиції, у заздалегідь визначеній «перемозі» певного кандидата. Страх опинитися в соціально–психологічній ізоляції змушує конформістів не висловлювати свої глибинні думки (настрої) або ж змінювати їх. Воля меншості або окремої особи нав'язується некомпетентній маніпульованій більшості в завуальованій формі, оскільки політичні маніпуляції, на відміну від маніпуляцій міжособистісних, за своєю природою є безособовим впливом і передбачають вплив на маси. Зрештою й відсоток підтримки виборців, з яким переміг П. Порошенко в першому турі виборів Президента України в 2014 р. (59,48% за даними ЦВК України) [209], може служити достатнім цьому підтвердженням. Пересічному громадянину набагато важче відстояти власний політичний вибір за умови переважної підтримки виборцем іншого кандидата. Тому цілком обґрунтованим є твердження про те, що «рейтинги»

є не стільки відображенням громадської думки, скільки інструментом її маніпулювання та мобілізації.

На нашу думку, свідченням того, що авторитарна мобілізація приховано присутня в «автономній» участі, є організація та проведення виборів за пропорційною системою. Так голосування за партійними списками характеризується не лише автономністю, але й мобілізацією. «Розкручення» у ЗМІ першої п'ятірки партійного списку спричиняє те, що виборці, голосуючи за певну партію (блок), знають лише її лідерів, а не решту списку кандидатів. Відтак, відбувається авторитарна мобілізація людей на підтримку пропонованого списку.

Окрім цього дослідники згадують про мобілізаційну технологію, яка почала використовуватись у 2002 р. і полягала в персоніфікації міжпартійних об'єднань – блоків, тобто йшлося про назву блоку іменем лідера, навколо іміджу якого будувалась уся виборча кампанія, а увага виборців із партійних програм переносилась на політичні іміджі. До прикладу, у 2002 р. до парламенту потрапили виборчий блок Віктора Ющенка «Наша Україна», виборчий блок «За Єдину Україну!», блок Юлії Тимошенко, і лише 0,8 % голосів для подолання виборчого бар'єра не вистачило блоку Наталії Вітренко [121]. У подальшому у виборчому процесі також брали участь: Блок Лазаренка, Блок Литвина, партія Наталії Королевської «Україна – Вперед» та інші. Така технологія також використовувалась на парламентських виборах 2014 р. (партія «Блок Петра Порошенка», партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна», політична партія «Громадянська позиція» (Анатолій Гриценко), Радикальна Партія Олега Ляшка, політична партія «УДАР» (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка) та ін. [197].

На думку дослідників, небезпечною, однак стійкою (з 2004 р.) тенденцією в електоральному процесі України є активне використання міжрегіональних відмінностей у виборчих цілях. Ідея розпалювання міжрегіональних суперечностей набула поширення під час кампанії 2004 р., коли В. Ющенко намагалися позиціонувати як кандидата від Заходу, а

В. Януковича – від Сходу України. З того часу у всіх виборчих кампаніях спекують на антагоністичності регіонів, що проявляються у відмінності зовнішньополітичних орієнтацій, мови та культурно-історичних пріоритетів їх населення. Від того часу й донині кандидати продовжують мобілізувати власного виборця регіональною проблематикою. Відтак, на думку О. Колесникова, об'єктивний характер міжрегіональних відмінностей, а також відсутність в українських громадян чітко сформованих політичних інтересів, політизація відмінностей між різними регіонами стає зручним засобом для сегментації електорату, що проявилось у зростанні регіонального сепаратизму, посиленого зовнішніми чинниками, та створило загрозу для національної безпеки України [121].

Резумуючи аналіз мобілізаційних технологій у виборчому процесі, можемо погодитись із думкою дослідників, що виборчі кампанії останніх років остаточно розвіяли міф про те, що великі фінансові ресурси й застосування передових виборчих технологій дають змогу легко й швидко отримати результат на виборах [121]. Український виборець здатен відрізнити яскравий бренд із порожніми гаслами, відтак, високотехнологічні (у «брудному» чи «сірому» контекстах авторитарної мобілізації) виборчі кампанія виявляються невдалими за відсутності щоденної активної роботи з активізації виборця (змагальна мобілізація). Отже, зміни в політичній культурі населення ставлять на порядок денний питання про необхідність трансформації арсеналу виборчих технологій, «очищення» виборчого процесу.

Дистанціюючись у дослідженні від технологічного виміру політичної мобілізації у виборчому процесі, доцільно розглянути й позицію окремих дослідників, які стверджують про необхідність підвищення, зокрема й мобілізаційними засобами, загальної явки виборців, подолання явища абсентеїзму в Україні, який, на думку дослідників, є цілком раціональною поведінковою реакцією на дефіцит політичної конкуренції та фальсифікації виборів й оцінюється як елемент протестної поведінки [52].

Підтверджують таке сприйняття виборів й соціологічні опитування. Зокрема, за даними дослідження, проведеного соціологічною службою Центру О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 30 березня по 4 квітня 2012 р., на запитання «Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу?» лише третина респондентів відповіли ствердно (табл. 4.1.4.) [302].

Таблиця 4.1.4.

Показники розуміння громадянами України виборів як реального механізму впливу на владу (2012 р.)

Зовсім не згоден	В основному не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	В основному згоден	Повністю згоден
20.8	25.4	21.3	28.4	4.0

Джерело: [302].

До найважливіших факторів, що заважають виборам в Україні стати механізмом демократичної участі громадян у державних справах, респонденти віднесли: невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок, низька якість тих, з кого доводиться обирати на виборах, відсутність постійного громадського контролю за обраною владою, невимогливість громадян до своїх обранців, пасивність тощо (табл. 4.1.5.) [327].

Повертаючись до механізмів мобілізаційного збільшення явки виборців, слід відзначити, що, на думку М. Бучина, найрадикальнішим методом боротьби із абсентеїзмом є запровадження обов'язкового вотуму. За таких умов вибори трактуються владою як «суспільна функція», що поєднує в собі не лише право, але й обов'язок громадян голосувати [39]. Разом з тим, М. Бучин наголошує, що ефективність обов'язкового вотуму під час мобілізації виборців є неоднозначною, у повній мірі залежить від рівня правової культури та законослухняності громадян. Використання обов'язкового вотуму хоч і збільшує рівень участі громадян у виборах, але не ліквідує проблеми, що лежить в основі абсентеїзму: пасивність громадян не зникає, а лише маскується. Навіть більше, тотальну реалізацію виборчого

права, примус до участі у голосуванні можна вважати недемократичною та недоцільною процедурою, адже демократія передбачає, насамперед, усвідомлений вибір, у іншому ж випадку, ймовірною є ситуація, коли пасивний виборець або стає здобиччю політичної демагогії, або ж голосує навмання, без свідомого вибору [39].

Таблиця 4.1.5.

Фактори, що визначають неефективність виборів як механізму демократичної участі громадян у державних справах

Фактор	Показник, %
Невідповідність проведення виборів демократичним стандартам	30.1
Формування виконавчої влади не за результатами виборів	30.8
Невиконання тими, кого обрали, своїх виборчих обіцянок	59.0
Відсутність постійного громадського контролю за обраною владою	38.3
Неконкретність виборчих програм	22.7
Низька якість тих, з кого доводиться обирати на виборах – кого б не обрали, краще не буде	44.6
Невимогливість громадян до своїх обранців, пасивність	28.9
Інше	1.2
Ніщо не заважає, вибори в Україні є реальним механізмом участі населення у справах держави	2.4
Важко відповісти	7.5

Джерело: [327].

Підсумовуючи дискусійний розгляд технологій політичної мобілізації у виборчому процесі, відштовхуємось від тези, що з демократією несумісні як тотальне залучення всього населення до політики, так і повне усунення від неї широких народних мас [30, с.38]. Відтак, втілення принципу вільних виборів, що передбачає передусім добровільність участі громадян у виборах (незастосування імперативного вотуму), можливість громадян вільно формувати свою позицію та реалізувати акт волевиявлення, відсутність тиску на виборців під час виборчого процесу та в ході голосування тощо є тим індикатором, що характеризує демократичність виборів, існування змагальних, а не авторитарних електоральних практик, і свідчить про повноцінність та дієвість демократії в Україні [38].

Отже, в електоральній практиці громадян України все ще переважає емоційна домінанта вибору, задіювання якої неможливе без використання мобілізаційних технологій, зокрема маніпулятивних. З огляду на це оцінка типу мобілізації в Україні як авторитарного супроводжується її протиставленням змагальній мобілізації та заснованій на ціннісних традиціях, започаткованих у класичній ліберальній теорії демократії. На думку Д. Гончарова, ця традиція в якості найсуттєвішого компонента реалізації курсу демократичної політики сприймає автономного та раціонального індивіда, політична участь якого обумовлюється лише його природними здібностями до адекватного застосування власного розуму. У світлі такого бачення оцінка авторитарної політичної мобілізації, зокрема й політичними партіями та іншими суб'єктами виборчого процесу, однозначно негативна [62].

Зазначені способи авторитарної мобілізації у виборчому процесі часто не збігаються з чинним нормативним полем, зокрема правовим, що породжує ситуації, у яких громадяни неспроможні свідомо вибирати. З огляду на це міркування, доцільним є реальне втілення в електоральній практиці України моделі раціонального вибору, змагальної мобілізації, заснованих на особистому інтересі індивіда, який використовує голосування для досягнення власних цілей, є «проблемно мобілізованим» на вирішення конкретного політичного питання, а не партійну належність певного політичного діяча. Відтак, політичним партіям слід виробити нові засоби електоральної мобілізації, що стануть альтернативними персоналізму й адміністративному тиску. У такий спосіб застосування виборчих технологій розглядатиметься як школа політичного досвіду у його практичному вимірі крізь призму змагальної мобілізації, ітиметься про виховання громадян, формування в них певного рівня політичної свідомості та типу політичної культури, позитивної мотивації до участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування.

4.2. Мобілізаційний потенціал інститутів громадянського суспільства: втілення змагальної мобілізації в Україні

Суперечливість соціальних трансформацій, формування громадянського суспільства на пострадянському просторі (зокрема й в Україні) ставить перед дослідниками чимало питань та диктує необхідність детального й уважного вивчення всіх складових цього суспільства. Сьогодні саме громадянське суспільство в Україні є ареною, на якій унаслідок конкуренції її учасників виробляються демократичні переконання. Воно, за Дж. Коеном і Е. Арато, є сферою соціальної інтеракції, у якій існують зони найближчого спілкування (зокрема сім'ї), об'єднань (зокрема добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Сучасне громадянське суспільство утворюється за допомогою самоконституювання й самомобілізації певних їх форм. Воно інституалізується й генералізується шляхом прийняття законів і особливо суб'єктивних прав, які підтримують наявний рівень соціальної диференціації [127, с. 7].

Суспільні події в Україні після листопада 2013 р. засвідчили масштабну кризу політичної системи та міру її неефективності, зокрема державної влади як її основного елемента, а, відтак, у відповідь на це – значне поширення практик і навичок самоорганізації населення України. Тут ідеться про мобілізацію громадянського суспільства, представники якого вимагають (у інституціоналізованих та неінституціоналізованих формах) політичних змін у державі, зокрема трансформації державної «машини» задля досягнення здатності забезпечити масштабну реалізацію прав та свобод людини і громадянина. Сьогодні громадянське суспільство в Україні активізоване, а його сили (як окремих індивідів, так і груп, організацій) сконцентровані на виконанні завдань державного поступу, вирішення його політичних, соціальних, економічних, військових та інших завдань.

Громадянське суспільство визначають як спільноту вільних і відповідальних громадян, які прагнуть свідомо керувати справами держави й відповідально виконувати свої обов'язки [11, с. 13]. У цьому визначенні

наголошується на політичних складових громадянського суспільства. За умови розвитку демократії, останнє разом із нею творить «дві сторони однієї медалі», його виникнення й розвиток передбачає ефективну реалізацію права громадян об'єднуватися в політичні партії, інші суспільні організації задля захисту та реалізації своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних та інших інтересів, розвиток потенціалу впливу на посадовців та його ефективну реалізацію.

Відомо, що громадянське суспільство твориться індивідами, які володіють розвиненою громадянською самосвідомістю, відзначаються соціально–політичною та економічною активністю, наділені всією повнотою громадянських прав та свобод. Ці індивіди виконують свої громадянські обов'язки, здатні до творення соціальних структур на основі самоорганізації та творять їх на практиці [268]. У державах частка цієї активної частини населення різниться від 3 % до 10 %, але всі учасники здатні формувати механізми впливу на органи й еліту влади, мобілізувати іншу (більшу) частину суспільства, подаючи їй зразки дій [194, с. 121]. Відтак, громадянське суспільство є системою зв'язків, які забезпечують життєдіяльність суспільних інститутів, незалежних від держави та покликаних забезпечити умови для самореалізації індивіда [11, с. 56]. Умовою його існування є демократичний устрій держави, під час якого громадські організації та об'єднання контролюють діяльність органів державного управління, забезпечення виконання ними суспільних функцій щодо організації та розвитку держави, захисту законних інтересів її суб'єктів, активізації політичної участі громадян [70, с. 57].

Отже, громадянське суспільство – складається з людей, які мають мотивацію до творчої активності та здатні вчитися, постійно перетворюється завдяки безперервним їх діям. Для Б. Барбера [348] громадянське суспільство – це спільнота активних громадян, діяльність яких спрямована на творення цивілізованих норм співжиття та примноження загального добробуту. Ця здатність громадян до творчих перетворень, зміни власних кордонів,

подолання перешкод, самовдосконалення сама по собі є втіленням якості, яку можна назвати «прогресивність», а зникнення або обмеження такої здатності як стагнацію або регресивність. Суспільство, що володіє здатністю до самовдосконалення, прогресивне, може бути названо активним, а суспільство, у якому ця здатність втрачена або не розвинена, – пасивним [316]. Інші вчені вказують, що для цивілізованого суспільства саме здатність до самоорганізації та самодопомоги є політичною проблемою, від вирішення якої залежить доля демократії в ньому. Вироблення в громадян таких здатностей обумовлюється глибинним прагненням людей до спільної діяльності, яка виражається в створенні стійких, незалежних від приватних інтересів зв'язків та інституцій [11, с. 253].

Формування й розвиток громадянського суспільства, його інституювання через громадські організації є тривалим та поступовим, однак за будь-яких обставин такі процеси неможливі без активного залучення пересічних громадян до вирішення питань місцевого та державного рівнів. А це, на думку А. Турена, засвідчує їх прагнення бути дійовими особами [273].

Відомий теоретик громадянського суспільства, гарвардський політолог Р. Патнем виділив чотири чинники (інституціональні та неінституціональні), які дозволяють охарактеризувати рівень розвитку суспільства: 1. Громадянська активність. 2. Політична рівність. 3. Солідарність, довіра та толерантність. 4. Соціальні структури, орієнтовані на співробітництво [255, с. 226]. Взаємодія цих чинників дозволяє стверджувати про втілення принципів демократії та громадянського суспільства, поширення соціального партнерства, діалогу та співробітництва (які можна узагальнити поняттям «соціальний капітал»), що проявляється, зокрема у розвитку масових рухів, появі нових засобів мобілізації та комунікації. Згаданий нами Р. Патнем у своїй книзі «Як змусити демократію працювати» стверджує, що громадянське суспільство сприятиме розвитку конструктивних соціальних довіри та співпраці лише там, де його побудовано на «горизонтальних

зв'язках взаємної солідарності», а не на «вертикальних зв'язках залежності та експлуатації» [Цит. за: 21].

Отож розглядаючи активістське, діяльнісне трактування громадянського суспільства, слід підкреслювати його мобілізаційний потенціал, під яким розуміємо сукупність можливостей з активізації (збору сил і засобів, приведення до активного стану людей), які охоплюють як мережі громадської мобілізації (інформування, просвіта, пошук однодумців, співпраця тощо), так і соціо–психологічні чинники – формування активістського типу свідомості людини.

У досліджуваній нами проблематиці інституційний вимір громадянського суспільства в мобілізації до політичної участі вважаємо одним із визначальних, оскільки неурядові організації є основною формою організації громадянського суспільства, через які громадяни залучаються до вироблення курсів політики, прийняття політичних рішень, законотворення тощо. Як стверджує Г. Чепурко, сила цих добровільних організацій полягає у формуванні так званої інтер-медіарної сфери суспільства, яка є індикатором розвинутості громадянського суспільства й здатності частини або всього суспільства до самореалізації [299]. Такі організації, відображаючи інтереси громадян й формулюючи їх як вимоги до публічної політики, вступають у відносини з політичними інститутами в просторі публічної сфери, здійснюють функцію критики та контролю за прийнятими в їх рамках політичними рішеннями. Вони забезпечують доступ громадян до публічної сфери й стають «засобом участі для найслабших і найменш організованих інтересів», роблячи «представництво рівнішим» [367], що відповідає основному принципу демократії.

Громадські об'єднання на основі суспільного діалогу мають можливість зменшити показники «неучасті» пересічних громадян, надаючи їм необхідну інформацію та посилюючи їх зв'язки між собою. Відтак, мобілізаційний потенціал громадських об'єднань слід розглядати як у їх внутрішньому вимірі (внутрішньо–організаційна мобілізація), так і зовнішньому

(мобілізація широкого загалу). У вимірі діяльності організації йдеться про її вплив на окремих своїх членів шляхом прищеплення їм звичок співпраці, солідарності та «громадського духу», про «розширення почуття особистісного «я» учасників до рівня «ми». У зовнішньому вимірі мережа асоціацій підвищує міру артикуляції та агрегації інтересів і сприяє ефективній громадській співпраці [21].

Отже, нинішній, переломний етап суспільного розвитку в Україні характеризується зростанням різноманітності форм участі людей у політичному житті. Сфера політичної діяльності стала більш диверсифікованою і плюралістичною. Створені за останні роки організації та об'єднання розширили рамки соціальної творчості мас, додали їм нових параметрів, вимірів і масштабів. Зокрема, за даними соціологічного дослідження, роль громадських організацій трактується визначальною у таких сферах, як надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення, захист природного середовища, пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму, у сфері дозвілля громадян тощо. Більш стриманим є бачення ролі громадських об'єднань у політичній сфері та виборчих кампаніях, а особливо в контролі за владою та боротьбі з корупцією (Табл. 4.2.1.) [262, с. 125].

Водночас необхідно відзначити, що в західних суспільствах 80–90 % населення є членами якихось громадських організацій, а в Україні такі організації безсилі в розумінні соціальної енергетичності (за даними моніторингу Інституту соціології з 1992 р. по 2013 р. лише 13 % громадян є членами певних неформальних об'єднань, а переважна більшість (87 %) респондентів узагалі не беруть участі в жодних об'єднаннях та організаціях) (Табл. 4.2.2.) [248].

Таблиця 4.2.1.

Наскільки важливу роль можуть відігравати громадські організації в кожній з таких сфер українського суспільства, 2013 р. (%)

Сфера суспільного життя	Важлива	Важко сказати	Не важлива	Не знаю
Політика та виборчі кампанії	37,3	25,5	27,6	9,6
Контроль за владою та боротьба з корупцією	42,6	19,1	30,0	8,3
Надання допомоги бідним і соціально вразливим верствам населення	58,5	19,8	15,3	6,5
Захист природного середовища	61,3	20,3	12,8	5,6
Захист громадянських прав і свобод	54,5	21,3	17,2	6,9
Пропаганда здорового способу життя, профілактика наркоманії та алкоголізму	64,9	17,7	11,1	6,4
Дозвілля громадян – спорт, туризм, культурні ініціативи та клуби за інтересами	60,4	20,1	13,2	6,3
Благоустрій місць сумісного проживання, підтримка житлового фонду та помешкань, організація кондомініумів	54,7	23,0	13,3	8,9
Історична й культурна спадщина, просвіта й наука	54,5	23,5	12,7	9,3

Джерело: [262, с. 125]

В. Степаненко уточнює, що переважна більшість опитаних не належать до громадських організацій чи, як, наприклад, у випадку з часто формальним членством у традиційних професійних об'єднаннях (профспілках), не вважає своє членство в них значущим або своїм усвідомленим вибором [263]. При цьому найбільш висока (відносно) активність участі спостерігається в релігійних організаціях, церковній громаді (2,7 % респондентів). Членами професійних об'єднань є 1,8 % респондентів, членами клубу за інтересами – 1,6 %, членами політичних партій – 1,4 % і стільки ж є членами спортивних клубів, товариств. Разом з тим, незважаючи на те, що значна частина з них (39 %) визнають важливість ролі громадських організацій у житті українського суспільства, існує великий розрив між потенційними й реальними учасниками громадських об'єднань [299].

Таблиця 4.2.2.

Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014
Клуб за інтересами	2.0	1.6	1.3	2.5	1.2	1.7	1.8	1.7	2.2	1.1	1.0	1.8	1.6
Політична партія	0.7	0.5	0.9	0.8	2.2	1.9	2.5	4.6	2.8	3.0	1.4	2.2	1.4
Суспільно-політичний рух	0.4	0.4	0.4	0.2	0.7	0.6	0.4	0.8	0.7	0.4	0.3	0.3	0.9
Екологічний рух	1.3	0.9	1.5	1.1	2.0	1.3	1.1	0.9	0.7	1.1	0.9	1.1	0.6
Громадська організація, фонд, асоціація	0.9	0.6	0.6	0.8	0.7	0.7	0.7	0.9	1.3	1.2	0.7	0.6	1.1
Нетрадиційна профспілка	3.3	1.0	1.4	1.5	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2
Творча спілка	1.2	0.4	0.7	0.6	0.4	0.5	0.8	0.5	0.8	0.4	0.4	0.8	0.7
Спортивний клуб, товариство	3.2	2.7	2.7	2.8	2.0	2.1	1.9	1.8	2.4	3.0	1.4	2.5	1.4
Об'єднання за фахом	2.7	2.3	2.0	2.9	2.8	2.9	3.3	1.9	2.6	2.6	1.5	2.0	1.8
Студентське товариство, молодіжна організація	1.7	1.6	1.4	2.0	1.8	1.4	1.3	1.3	1.6	2.0	0.9	1.5	1.1
Релігійна організація, церковна громада	3.0	3.3	3.9	5.2	4.0	4.2	3.8	2.6	2.8	3.6	1.1	2.6	2.7
Об'єднання фермерів	0.7	0.2	0.3	0.7	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.4	0.3	0.6	0.2
Інша організація, об'єднання, рух	0.7	1.1	0.6	1.0	0.9	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7	1.1	0.8	1.2
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82.2	86.7	86.6	82.9	83.9	83.8	83.7	83.6	83.3	83.6	87.0	85.9	86.9
Не відповіли	0.9	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	3.6	0.1	0.2

Джерело: [248]

Зрештою, такі показники участі в громадських, політичних організаціях свідчить про неготовність громадян України брати участь у громадському житті, позначаються на можливостях таких інституцій мобілізувати населення. До прикладу, до основних причин, які насамперед заважають

участі людей у діяльності громадських організацій, респонденти відносять «байдужість, пасивність людей до суспільного життя» (48,7 %), «загальну зневіру у власних можливостях захистити свої права та інтереси» (30 %), «відсутність вільного часу» (27 %) і «недовіру до громадських організацій та об'єднань» (25,6 %). На думку соціологів, ці фактори свідчать про стійкий патерналістський комплекс та стан системної інституціональної недовіри, настроїв розчарування щодо наявних політичних, а, особливо, владних інститутів та політичних лідерів [263].

Зокрема, ключовим для діяльності громадських організацій є питання довіри. За даними моніторингу 2013 р., менш ніж п'ята частина респондентів довіряють діяльності благодійних фондів та громадських організацій, а понад 40% опитаних висловлюють щодо них недовіру (табл. 4.2.3.) [263]. Водночас В. Степаненко в цьому контексті виділяє такі тенденції: 1) рівень відносної довіри респондентів до громадських організацій зростає порівняно з 2006 р., 2) показник у 17,8 % довіри є доволі непоганим показником порівняно з рівнем довіри іншим інститутам, особливо владним (для порівняння: лише 3,6 % довіряють уряду, 8,1 % – Верховній Раді, близько 14 % – місцевим органам влади), а також щодо політичних партій – лише 6,7 % опитаних довіряють їм [263].

Таблиця 4.2.3.

**Рівень довіри благодійним фондам, громадським організаціям,
2006, 2013 рр. (%)**

Рівень довіри	2006 р.	2013 р.
Зовсім не довіряю	23,2	17,6
Переважно не довіряю	26,8	24,0
Важко сказати, довіряю чи ні	37,8	40,5
Переважно довіряю	10,3	16,4
Цілком довіряю	1,9	1,4

Джерело: [263].

Розуміючи різноманітність та комплексність завдань, які стоять перед громадськими організаціями (місцевий, регіональний та національний зрізи їх діяльності), слід брати до уваги і їх кількісний склад, який за сучасних

українських умов часто не переходить у їх «якісний» склад. Ідеться про те, що виникають, до прикладу, «кишенькові» організації, створені при органах державної влади, які нею фінансуються, утім на ділі нічого не роблять. Існує й феномен комерціалізованих неурядових організацій, які заробляють гроші на отриманні та «відпрацюванні» грантів. Серед громадських організацій є й чимало «мертвих душ», офіційно зареєстрованих, які на практиці жодної активності не здійснюють.

Таку ситуацію підтверджує й щорічна динаміка зростання зареєстрованих Міністерством юстиції України всеукраїнських громадських організацій. Так, на кінець 1990 р. в Україні було зареєстровано 19 таких організацій, у 1993 р. – 477, 1999 р. – 1079, 2004 р. – 1927, 2009 р. – 3024, а на кінець 2011 р. таких організацій налічувалось вже 3526 [123, с. 12]. Утім така кількість громадських організацій не завжди означає дієвість та ефективність їх функціонування, можливо, й навпаки, згадана «кількість» перешкоджає їх «якості» і в такий спосіб зміцненню інститутів громадянського суспільства.

Як зазначає І. Кондратенко, більшість громадських організацій безпосередньо пов'язані із замовниками їх послуг або взагалі ними створені, тому реальна, а не формальна відсутність громадянського суспільства в Україні завуальована ілюзією існування демократичних інститутів. Цілями таких організацій є «вкидання» у суспільну думку (за вказівкою «згори») потрібних у певний момент тез, ініціювання законопроектів, критика політичних опонентів замовників, підтримка необхідного «градусу» уваги та дискусії щодо тем, у яких останні зацікавлені [123, с. 15]. Водночас як зазначив посол Німеччини в Україні у 2000–2004 рр. Д. Штюдemanн, об'єднуватися в мережі громадянського суспільства необхідно, адже, коли об'єднуються люди за переконаннями, вони знають, як домогтися зміни своєї країни, і хочуть цього [318, с. 16].

Ідея німецького дипломата отримала своє втілення у світлі подій кінця 2013 – початку 2014 рр., коли відбулась фактична реалізація мобілізаційного потенціалу громадянського суспільства в Україні, виявилась його здатність

концентрувати сили й засоби для реалізації політичних вимог громадян. У той час почалось формування (яке триває й до сьогодні) нових громадських мереж, які об'єднують групи людей за переконаннями домогтися змін у своїй державі, прагненнями і знаннями, як це зробити. Український публіцист Б. Буткевич вважає, що сьогодні українці йдуть шляхом, яким 250 років тому йшли громадяни США: створення нової держави руками самих громадян, для якої зовнішня агресія стала необхідним подразником, без якого це будівництво може загальмуватись [37].

Політичну мобілізацію розглядають як перетворення певних груп населення на реальні політичні сили шляхом підвищення їхньої політичної свідомості, політичного ангажування [130]. Сьогодні можемо стверджувати, що це ангажування має ширший громадський контекст. Ідеться про те, що люди стояли на майданах різних міст України заради того, щоб їх держава стала повноцінною частиною Європи як політичного утворення. Майдан у столиці України для мітингувальників був міні-картою держави, на якій не був відображений розкол між населенням регіонів Заходу та Сходу, Півночі та Півдня країни. Особливо при цьому згадують про відчуття доброзичливого взаємного ставлення людей, їх взаємодопомогу, витримку та взаєморозуміння (тобто реалізацію потенціалу соціального капіталу – Авт.), усмішки, вільне висловлювання поглядів, наголос на тому, що на Майдані не стояли за гроші [148]. З іншого боку, усіх цих людей об'єднало та мобілізувало гостре відчуття несправедливості. За таких умов, як стверджують дослідники, люди «відкриваються», бажають висловитись, «сказати правду»(суб'єктивну) про своє життя чи життя спільноти. Відтак, ця мобілізація робить таку «правду публічною» [342].

Отож в Україні можемо спостерігати яскраві свідчення наявності мобілізаційного потенціалу громадянського (цивільного) суспільства змагального типу як здатності збирати, концентрувати сили та засоби для реалізації своїх політичних вимог. Такий потенціал доцільно досліджувати з точки зору таких компонентів: 1) мобілізаційний стан людини й

громадянина; 2) мобілізує знання; 3) готовність до мобілізації; 4) мобілізаційна дія.

По–перше, окремі дослідники *мобілізаційний стан* вважають необхідною передумовою розвитку особистості й формування нею соціального та культурного потенціалу. Те ж стосується й громадського співтовариства (групи, руху), до якого вона входить. Ідеться про його внутрішню мобілізацію, концентрацію, зосередженість на певній проблемі, яка сприяє досягненню ним соціально–значущого результату, забезпечення інновацій та модернізації. Інколи для пояснення цього феномена вживають слова «зосередженість», «цілеспрямованість».

Звичайно, у відносно «спокійні» періоди з низькою суспільною динамікою мобілізаційний потенціал громадянського суспільства є лише «здатністю до мобілізації». Відтак, через це часто в Україні декларується неефективність організацій громадянського суспільства, їх політична заангажованість та залежність тощо. Звичайно, від часу відновлення незалежності українські громадські об'єднання досі визначають цілі діяльності, розробляють свої програми дій, і лише інколи – мобілізують населення. За практичної відсутності каналів трансляції позицій громадськості та інститутів їх обліку владною елітою, вони щойно зараз змогли виробити ефективні механізми впливу на управлінські структури, що приймають рішення, досягати поставлених ними цілей. У їх арсеналі були як давно відомі й перевірені в дії легальні технології організації масових акцій (мітинги, демонстрації), збір підписів, заяви та звернення, переговори із регіональними елітами й органами влади, пошук і мобілізація прихильників з числа інших рухів, політичних партій, опора на експертну думку тощо. У цьому контексті можемо згадати такі приклади громадської мобілізації, як громадський рух «Збережи старий Київ» проти «незаконних», на думку активістів цього руху, забудов у місті Києві, акції на підтримку дублювання та(або) титрування іноземних фільмів українською мовою, різноманітні

просвітницькі акції серед населення, особливо щодо його політичної просвіти [106].

Зовсім інша ситуація характерна для періодів політичних криз та(або) катастроф; за умов революцій, при яких реалізація мобілізаційного потенціалу добровольців та громадських активістів залежить від рівня реального сприйняття суспільством демократичних цінностей, розвиненості, дієвості та ефективності його громадянських (цивільних) інститутів. У цьому випадку, як приклад громадської мобілізації, слід згадати численний волонтерський рух Євромайдану, що об'єднав лікарів, юристів, студентів, кухарів. На Євромайдані діяли пункти правової, медичної допомоги, обігріву, польові кухні й намети для збору внесків. Існували громадські ініціативи допомоги в будь-якому вигляді, починаючи від збору речей та інформації і закінчуючи такими ініціативами, як буккросинг Євромайдану, групи пошуку зниклих людей та речей, інтерактивні карти для його немісцевих учасників тощо [35].

По-друге, важливе *мобілізуюче знання*, до прикладу, про те, що особистість, окрема група чи все суспільство перебувають у зоні підвищеного ризику природного та (або) соціального характеру. В останньому випадку можливе й зіткнення представників суспільства (ідеологічне чи безпосереднє) з потенційним противником. Відтак, особливого значення набуває мобілізація його інтелектуальних сил і засобів (особистих і групових), їх націленість на вирішення можливого конфлікту, запобігання катастрофі. Мобілізуюче знання стосується й тих труднощів, які доведеться долати. У будь-якому випадку це знання дозволить людині прийняти усвідомлене рішення і часом стає мотивом до участі.

В Україні дія цього фактору проявилась зокрема у створенні інтернет-мереж, форумів, за допомогою яких інтелектуальний потенціал громадянських активістів перетворив розрізнену масу користувачів глобальної комп'ютерної мережі в колективного суб'єкта подальшої легальної мобілізаційної дії, узгодивши в режимі щоденного інформування

всю різноманітність думок та інтенцій користувачів, навчивши окремих особистостей користуватися різними інструментами мобілізації соціальних сил у своїх інтересах.

У контексті формування мобілізуючого знання слід згадати у функціонування різноманітних громадських ініціатив («ПОРА!» [216], «Ми – Європейці» [168], «Новий громадянин» [198], «Молодіжна варта» [69], «Не будь байдужим!» [184]), діяльність яких становить зразок відповідальної поведінки в громадянському суспільстві. Зокрема, слід наголосити на способах та наслідках діяльності громадської платформи «ЧЕСНО» [301], яка долучається до перевірки на відповідність громадським критеріям доброчесності кандидатів у депутати та чинних парламентарів, громадських мереж «ЗНАЮ!» [68] та «ОПОРА» [193], які моніторять перебіг виборчих кампаній, аналізуючи та доводячи до громадськості інформацію про порушення виборчого законодавства та інших громадських прав та свобод [48, с. 13].

По–третє, слід говорити про *готовність до мобілізації*. Ідеться про те, що за збігу певних обставин катастрофа (природна чи соціальна) стає неминучою чи вельми вірогідною, а її колективне інтуїтивне передчуття серед громадян загострюється. Відтак, можлива часткова або повна конструктивна мобілізація їх доступних ресурсів, актуалізація інформаційних зв'язків. Такий стан називають солідарною готовністю до дії.

Після подій кінця 2013 – початку 2014 рр. в умовах агресії Російської Федерації в Криму та на сході України, саботажу центральних і місцевих чиновників, що належали до «старих» владних еліт, поширення сепаратистських та (або) колабораціоністських настроїв у східних та південних областях держави можна було спостерігати, що готовність до мобілізації серед населення України зростала. Прикладом цього може служити безпрецедентна добровільна готовність військовозобов'язаних громадян України до служби в армії під час перших хвиль мобілізації та загалом підтримка суспільством армії в різний спосіб (від перерахунку

коштів до безпосередньої купівлі їжі, одягу, устаткування для військових частин тощо). Відтак, рівень патріотизму та самоорганізації населення залишається вражаючим.

Для підтвердження значного рівня готовності до мобілізації населення в Україні (із наголосом на корисності таких дій для суспільства чи під час безпекових загроз) можна використати й дані соціологічних опитувань, у яких робиться порівняння потреб в активній громадській діяльності у 2008 та 2013 рр. (Дослідження проведене соціологічною службою Центру О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва з 17 по 22 травня 2013 р.) (табл. 4.2.4.) [278].

Таблиця 4.2.4.

**Чинники, що визначають потребу в активній громадській діяльності
(динаміка, 2008–2013 рр.)**

Чинник	2008 р.	2013 р.
Якщо за це будуть платити гроші	21.9	17.2
Якщо така діяльність принесе конкретну користь мені або моїй сім'ї	37.1	37.4
Якщо така діяльність буде приносити конкретну користь суспільству	14.8	26.4
Якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут моїх близьких і така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози	29.2	33.2
Якщо така діяльність допоможе стати відомою людиною	3.9	2.3
Інше	5.7	7.3
Важко відповісти	14.5	20.3

Джерело: [278].

По-четверте, ідеться про *мобілізаційну дію* як таку, що передбачає комплекс зусиль для подолання катастрофи чи її наслідків. Цей компонент передбачає не тільки безпосереднє залучення людей, що перебувають у певному місці чи безпосередньо пов'язані із певною проблемою, що стала мобілізаційним рушієм, а й широку громадську мобілізацію, підтримку, добровільну участь громадян. Сьогодні ареал суб'єктів мобілізаційної дії в Україні різко розширився, зокрема й завдяки мережі інтернет. Остання поєднала, солідаризувала дії активістів на місцях і «віртуально мобілізованих» суб'єктів.

Аналізуючи мобілізаційну діяльність в Україні, окремої уваги потребує формування загонів самооборони Євромайдану, сформованих із колишніх військових, зокрема афганців та громадських активістів, для захисту периметру наметового містечка на Майдані Незалежності, недопущення провокацій на ньому під час акцій протесту [153; 274]. Сьогодні кадри більшості цих загонів стали частиною Національної гвардії України, що захищає її незалежність та територіальну цілісність в умовах агресії Росії [94]. Окрім цього, самоорганізовані громадяни самотужки патрулюють кордони на власних автомобілях, конях і гелікоптерах, намагаються контролювати свої райони, організовуючись із сусідами в народні дружини. Наводять приклади й інших громадських дій: бойкот російських товарів, Автомайдан, що діє на сході держави, «канцелярська сотня», яка відновлює документи, котрі нищила попередня владна еліта, допомога біженцям із Криму й Сходу, акції на підтримку соборності тощо [37].

Отже, попри свою стихійність, Євромайдан став зразком унікальної громадянської самоорганізації, на яку спроможна активна частина українського суспільства. Фіксуючи цю ситуацію, українські соціологи припускають, що такі протестні акції, як Євромайдан, стали «кузнею» неформальних лідерів, а легітимний мобілізаційний потенціал останніх також є важливим чинником для розвитку громадянського суспільства [16].

Враховуючи вищесказане, слід згадати міркування Ст. Бланка, старшого наукового співробітника Американської ради із зовнішньої політики (*Stephen Blank, American Foreign Policy Council*) щодо недооцінки елітами держав Заходу громадського потенціалу українського суспільства. Серед їх представників на Заході існує стереотип щодо того, що просування демократії в країнах колишнього СРСР «безглузде», оскільки люди «там» не поділяють демократичних цінностей. Україна ж, навпаки, демонструє, наскільки сильне в цих суспільствах прагнення кращих змін. І це – не прагнення до «путінізму», а, як показують події в Києві, «жага до демократії» [279].

Отже, громадянське суспільство є активною системою, у якій індивіди, малі групи та великі соціальні утворення проявляють високу міру самоорганізації, автономії, спроможність реконструювати навколишнє соціальне середовище відповідно до власних інтересів та потреб. Враховуючи такі його характеристики, слід говорити про втілення та ефективність на цьому рівні змагального типу політичної мобілізації, активний суб'єкт якої пристосовує до себе своє соціальне середовище, а не пристосовується до нього, конструює й продукує нові цінності, порядки, інститути, а не відображає й реєструє їх так, як це мало б місце під час авторитарної політичної мобілізації.

4.3. Мобілізаційні інформаційні технології та політмоб як новітні форми активізації політичної участі

Остання хвиля глобалізації та зростання швидкості інформаційних обмінів, повсюдне поширення інформаційно–комунікативних технологій, які її спричинили, змушують кожну людину шукати нові шляхи та форми адаптації до змін у її життєвому просторі, а у політичній сфері – розвивати принципово нові форми політичної участі та активності. Однією з форм адаптації людини до швидкозмінюваних реалій стає віртуальна реальність, у якій людина і її особистий світ можуть «сховатись» від інформаційного тиску зовнішнього оточення, невизначеності майбутнього тощо. З одного боку, більшість пересічних громадян задовольняється переглядом розважальних телепередач (ток–шоу, вікторин, серіалів), а з іншого боку, істотно зростає аудиторія Інтернет–ресурсів – блогів та інтерактивних багатокористувацьких веб–сайтів (соціальних мереж) [224]. Ці типи ресурсів дають змогу реалізувати потребу людей у соціалізації – спілкуванні та пошуку однодумців. До прикладу, інтернет–блоги та форуми стали поширеними засобами спілкування «одного з багатьма». Так, станом на осінь 2006 р. їх було 54 млн, у 2008 р. у глобальній мережі нараховувалося понад 100 млн.,

зростав їх вплив, а за даними Вільної енциклопедії «Вікіпедія», станом на 16 лютого 2011 р. уже існувало понад 156 мільйонів публічних блогів [350].

Отож сьогодні мережа інтернет перетворилась у загальне надбання людства, стала місцем як легальної, так і нелегальної політичної активності. На думку М. Діані, саме інтернет забезпечує сучасні соціальні рухи можливостями до активної мобілізації, перетворюючи будь-яку організацію на активний і згуртований колектив однодумців [357], посилюючи та інтегруючи їхню колективну ідентичність. До прикладу, П. Штомпка зазначає, що різноманітні соціальні рухи намагаються використовувати нові шанси поширення своїх ідей, які дає їм сучасна інтернет-технологія. Так коли в 1990-х рр. у провінції Чіапас у Мексиці спалахнуло народне повстання, його ватажок субкоманданте Маркос негайно сповістив про це весь світ, розіславши через інтернет маніфест «Руху пригноблених», прагнучи забезпечити в такий спосіб підтримку своїх вимог і виправдання використовуваних ним методів збройної боротьби [317].

Новітні інформаційно-комунікаційні технології, зокрема соціальні мережі (*Twitter i Facebook*), активно використовувались для активізації участі в протестах, громадянських повстаннях під збірною назвою «Арабська весна», які, починаючи з 2011 р., з різною мірою інтенсивності тривали в Єгипті, Тунісі, Лівії, Ємені, Алжирі, Іраку, Йорданії, Кувейті, Марокко, Омані, Лівані, Саудівській Аравії, Судані та Західній Сахарі [261]. У всіх згаданих випадках визначальну роль відіграли дешеві й глобальні електронні медіа – інтернет-сервіси, які сприяли швидкому перекидуванню революційних настроїв з країни в країну [176].

Отже, сьогодні глобальна інформаційна мережа дозволяє не лише пасивне споживання представленого контенту індивідом, але і його політичну дію у формі обговорення, яке виступає способом комбінування інформації з різних джерел, збільшення для актора діапазону аргументів, необхідних для формування за його бажанням об'єктивного сприйняття політичної дійсності. Відтак, комп'ютеризовані соціальні мережі є не тільки

формою політичної комунікації, а й інструментом стимулювання політичних процесів у суспільстві. Таке стимулювання інформованих громадян до політичної дії відбувається за рахунок зменшення бар'єрів до політичної участі, пов'язаних з вартістю комунікації завдяки практично необмеженому доступу до інформаційних ресурсів, необхідних для прийняття зважених рішень [186].

Однією з форм участі, яка активізується за допомогою інтернет–медіа та є проявом прагнення громадян виражати свої потреби та інтереси, пов'язані з докорінними змінами умов їх життя, та безпосередньо впливати на впровадження відповідних змін, є флешмоб (також флеш моб, флеш–моб або просто моб, від англ. *flash* – спалах, мить; *mob* – натовп, букв. «спалах натовпу», «юрба, що спалахує») та його політичний різновид. Політичні флешмоб–акції перетворюються на новий механізм політичної участі особистості, а розвиток сучасних інформаційних технологій дозволяє приваблювати маси населення в усьому світі, адже користувачам віртуальної комп'ютерної мережі легше об'єднуватися в соціальні групи, які існують поза контролем центральної влади, як у середині держави, так і поза національними кордонами, незалежно від їх фізичної близькості, швидко встановлювати потрібні контакти й зв'язки між собою. За допомогою таких новітніх засобів масової комунікації можлива «кристалізація» громадської думки, зміцнення відчуття спільності, яка виходить за локальні межі.

На думку А. Сіленко, інфокомунікаційні технології сприяють збільшенню відкритості й прозорості політичних інститутів і політики в цілому; дозволяють розширювати права громадян шляхом надання їм доступу до різноманітної інформації; збільшити ступінь їх участі в прийнятті політичних рішень та контролі за діяльністю державної влади; активно творити інформацію, а не тільки її споживати; забезпечувати захист приватного життя тощо [253].

Відтак, ідеться про те, що електронні засоби масової комунікації стають засобами, які інтегрують та гомогенізують індивідів, підвищують рівень їх

політичних знань, компетентності, інтересу, досвіду та активності, становлять яскравий приклад «змагальної» (горизонтальної) політичної мобілізації, яка стає необхідною в тому випадку, коли вирішення певної проблеми є найважливішою потребою, котра усвідомлюється усіма членами суспільства чи їх переважною більшістю [128, с. 63]. Такий тип мобілізації особливо дієвий у політичних системах, заснованих не на вертикальних, ієрархічних, а на горизонтальних соціальних комунікаціях. На сучасному етапі трансформації механізмів суспільної організації це відбиває, як стверджує російський дослідник І. Ейдман, поступове утворення «суспільства–мережі» [328]. У трактуванні українського дослідника І. Воронова, це ніщо інше, як постіндустріальне суспільство, засноване на «грі між людьми», у якій на тлі машинних технологій зростає значення технології інтелекту, заснованої на інформації. Постіндустріальне суспільство є комунікативним, у якому соціальною одиницею є радше спільнота, аніж індивід, і метою якого стає досягнення «соціального рішення», зміст якого відрізняється від «простої суми» індивідуальних рішень [53, с. 147].

Аналіз флешмобу (зокрема його політичного різновиду) став можливим у рамках досліджень он–лайн (віртуальної) спільноти – співтовариства, яке виникло внаслідок розвитку Інтернету, функціонує в електронному «просторі» та є об'єднанням користувачів глобальної мережі в групи за спільними інтересами для роботи в електронному просторі, використовуючи при цьому Інтернет–технології. Для інших політмоб – це різновид флешмобу як соціальної рухливості неформальних груп міського населення (передусім молоді). За визначенням дослідників, ці неформальні групи не мають юридично фіксованого статусу, виникають на основі односпрямованої психологічної мотивації – симпатії, зближення поглядів, переконань, визнання авторитетності, компетентності окремих осіб у конкретних видах діяльності, захоплень у вільний час тощо [260, с. 300–301].

У таких умовах за допомогою електронних медіа в містах з розвинутою інформаційною інфраструктурою формується суспільство прямої демократії, у якому громадяни активно використовують нові комунікаційні технології для власної громадської самоорганізації, висловлення політичних позицій, поширення політичних цінностей та установок. Зрештою, існує трактування, згідно з яким саме інтернет надає можливості для активної мобілізації, перетворюючи будь-яку організацію, соціально та політично активну групу із розрізнених учасників віртуальної групи в згуртований, активний колектив однодумців [357] і в такий спосіб посилюючи та інтегруючи їхню колективну ідентичність. Подібно окремі дослідники пояснюють й зміни в глобальному співтоваристві. Зокрема, відзначають важливість масової співпраці, яка реалізується шляхом застосування інфокомунікаційних технологій, для досягнення глобальної демократії – горизонтальної співпраці населення всієї планети, яка замінить вертикальне управління сучасних урядів [390, р. 243]. В основі діяльності таких урядів лежатимуть принципи демократичного доступу до інформації, соціальних мереж та відкритого коду.

Отже, політмоб як явище міське, зокрема мегаполісів, є породженням інформаційного суспільства, а його проведення робить можливим сервіс коротких повідомлень мобільних операторів та віртуальні соціальні мережі, які із засобу обміну інформацією та способу відпочинку перетворюються на інструмент політичної участі. Відтак, учасники інтернет-мереж можуть у будь-який момент перейти від обговорень у віртуальній мережі до конкретних дій у політичній сфері суспільства. У такий спосіб свій найкращий вияв набуває інформаційна демократія (за М. Рокаром), базована на загальному виборчому праві та вільній інформації за умови застосування обох складових без політичних маніпуляцій. Інформація за таких умов стає гарантом демократичних дій громадян [Цит. за: 140].

Отже, особливістю віртуальних спільнот є їх побудова на принципах децентралізованої ієрархії й часткового лідерства, широкої спеціалізації її членів і стимулювання особистих, неформальних відносин між ними.

Особливістю віртуальної спільноти можна назвати й тривання дискусії – постійний обмін її членів інформацією, думками, почуттями [196].

Одним із перших, хто описував сучасний етап комунікаційних трансформацій у суспільстві загалом та явище флешмобу зокрема, був Г. Рейнгольд («*Smart Mobs: The Next Social Revolution*» / «Розумні натовпи: наступна соціальна революція» (2002)) [236], який стверджував про існування «розумних натовпів», які для досягнення своїх цілей за допомогою технічної бази, організовують флешмоби. Ідеться про те, що за допомогою нових комунікаційних технологій (інтернет, мобільні телефони) підвищується рівень самоорганізації індивідів, зокрема й термінової.

Слід підкреслити, що дослідження юрби існували впродовж ХХ–ХХІ ст. (Х. Ортега–і–Гассет, А. Дж. Тойнбі). Однак, як стверджує Г. Хазагеров, мобільність, готовність швидко збиратись у натовп і швидко розбігатись – предмет дослідження нашого часу [291]. Отже, однією з форм взаємодії людей у новому віртуальному просторі і як наслідок організації у ньому масових дій стають флешмоби, які дозволяють упродовж короткого часу мобілізувати значну кількість осіб для виконання певних, спланованих заходів шляхом залучення інтернет–ресурсів [152, с. 162].

Звичайно, така активність не порівнювана з іншими формами колективної участі (легальної та нелегальної), зокрема інституціоналізованої (у рамках політичних партій, громадських організацій), та неінституціоналізованої (у формі зборів, мітингів, демонстрацій та пікетувань). На відміну від цих типів політичної участі, у випадку флешмобу йдеться про інші принципи його формування – мережевість, горизонтальність, а не вертикальність (ієрархічність) зв'язків між людьми, довіру людей до рівних собі, а не підлеглих до керівника, що робить їх спільні рішення більш ефективними. Окрім цього, до рис політичного флешмобу як форми об'єднання громадян відносять спосіб організації – через засоби масової комунікації; анонімність, яка забезпечує свободу вираження своєї позиції; швидкість зібрання; короткотривалість; раптовість;

стихійність; синхронність; відсутність централізованого керівництва, зокрема організаторів та відповідальних осіб; автономність; повну демократію; абсурдність дії; відмову від будь-яких форм комерціалізованих відносин у його рамках; декларовану свідому відмову від висвітлення заходу в ЗМІ [134]. Окремою вимогою щодо таких акцій є точний вибір відповідної ідеї, яскравого мобілізуючого образу, поширення якого викликає масову реакцію. Відтак, відбувається мобілізація (у традиційній радянській термінології – «підйом мас на боротьбу в ім'я ідеї») мінімальними засобами й за мінімальний відрізок часу [252].

Отже, флешмоб як форма суспільного волевиявлення індивідів з власної ініціативи в різних сферах набуває дедалі більшої популярності серед осіб, охоплених сучасними електронними комунікаційними мережами, інтегруючи в собі як політичний, так і соціокультурний складники їх діяльності. Проте на відміну від класичного флешмобу, учасники якого дотримуються принципу «флешмоб поза релігією, поза політикою, поза економікою», висловлення певної суспільно-значущої позиції – основна мета політичного флешмобу. Шляхом участі в ньому активісти прагнуть продемонструвати власне критичне ставлення до політичного устрою суспільства, правил і стереотипів, що склалися в ньому, намагаються вплинути на вдосконалення встановленого в суспільстві порядку або ж надати йому нових акцентів. Проте флешмоб не має ознак соціального руху чи організації в прямому значенні цих слів, адже його учасників та прихильників не можна звести в певну цілісність. Його називають «соціальною рухливістю», тобто тимчасовим зрушенням соціальних свідомості та поведінки [134].

Ця «рухливість», мобілізація – позаінституційна, тимчасова (деякі дослідники її називають спорадичною та епізодичною [130]), адже вона миттєво «спалахує» і стрімко зникає, залишаючи в пам'яті її свідків, осіб, що перебувають у віртуальному просторі й ЗМІ, лише спогади про оригінальний акцент на певній соціально-історичній події. Саме тому флешмобу як формі соціального руху, на думку дослідників, не вистачає тривалості в часі

ідейності, конвенціональності, відповідності соціальним нормам і цінностям. Утім, саме їх він використовує як підґрунтя і орієнтири для об'єднання прихильників публічної акції, намагається «приборкати» соціальний порядок або ж надати йому «родзинки».

Рівність учасників, відсутність офіційних керівників, принцип консенсусу під час прийняття відповідальних рішень дозволяють флешмобберам відчувати себе значущими елементами такої організаційної одиниці. Флешмоб апелює до непідготовленої публіки, «моментального суспільства» з комунікативними й аналітичними навичками [200]. Головним завданням будь-якого флешмобу є прагнення викликати «спалах» цікавості в його глядачів, а їх бажання дізнатись, що відбувається, є його ефектом. Водночас його завданням є й уникнення юридичної відповідальності учасників (втім, флешмоб – це, зазвичай, акція, яка досі не має точного юридичного визначення й опису в праві більшості держав). Саме тому таку форму масової політичної мобілізації громадян у деяких державах СНД групами людей, незадоволених керівною елітою чи її діями, трактують як єдиний спосіб висловлення свого соціального протесту без загрози притягнення до кримінальної відповідальності [313, с. 172].

На основі умовної класифікації політмобів [108] можна навести такі приклади їх реалізації в політичній практиці пострадянських суспільств та впливу на неї:

1. *Проти конкретних політиків чи керівного політичного режиму.* Прикладом такого політмобу є «мовчазні» флешмоби в Мінську, що були організовані через інтернет. Люди, попередньо домовившись у соціальних мережах про зустріч, виходили на площі й мовчки аплодували. Схожі «мовчазні» політмоб–акції пройшли в Бресті, Гомелі, Гродно, Могильові, Молодечно, Барановічах, Солігорську, Бобруйську, Мозирі, Борисові та Жодіно. У відповідь президент Білорусі О. Лукашенко підписав поправки до закону «Про масові заходи» та інших законів, які стосуються діяльності політичних партій і громадських організацій, що заборонили, зокрема

несанкціоновані флешмоби [147]. Прикладами таких флешмобів були й акції представників опозиційних сил Російської Федерації напередодні виборів до Державної думи 2011 р. та до і після президентських виборів 2012 р.

В Україні подібні флешмоби часто мають об'єктом чинних Президента України та міністрів [151; 204], захист опозиційних лідерів [288]. До прикладу у 2010 р. у Львові відбувся флешмоб «Спалення в ім'я освіти», організований Молодіжним націоналістичним конгресом біля Національного університету ім. І. Франка на знак протесту проти призначення міністром освіти та науки Д. Табачника. Було організовано збір підписів, а також відкрито «Пункт прийому радянської літератури». Праці В. Леніна, К. Маркса, матеріали з'їздів КПРС, радянський підручник російської мови та «Історію Великої Вітчизняної війни» планувалося здати на переробку [264, с. 4]. Окрім цього, студенти неодноразово проводили флеш-моб-акції проти освітніх ініціатив цього міністра. Також доволі успішними виявилися протести студентів проти запровадження у вищих навчальних закладах нового переліку платних послуг.

Флешмоби такого типу в Україні часто організовують журналісти недержавних ЗМІ, які не тільки вимагають припинення практики цензури з боку органів державної влади та місцевого самоврядування різного рівня, але й викликають посадовців на публічні заходи, зокрема дебати та інтерв'ю [93]. Зрештою, початок Євромайдану пов'язують із закликem журналіста Мустафи Найєма в мережі *Facebook* вийти на Майдан Незалежності, до якого дослухались тисячі людей [89]. Далі була акція, про яку учасники Євромайдану повідомили в соцмережах, що полягала в поширенні інформації про збір підписів під петицією до Президента США Б. Обами з вимогою ввести санкції проти В. Януковича та членів уряду [89].

2. *Спрямовані на захист громадянських прав і свобод.* У такий спосіб інтернет-користувачі Польщі, Естонії, Болгарії на початку 2012 р. протестували проти приєднання їх держав до Торговельної угоди про боротьбу з контрафактною продукцією, яка, на їх думку, обмежує свободу

слова в інтернеті [108]. Проти спроб сучасної російської влади цензурувати інтернет, обмежити можливості росіян користуватися Skype та кримінально переслідувати політично–активних блогерів виступали учасники флешмобів 30 вересня 2009 р. на московській Манежній площі, а також флешмобу «Біла площа» на Красній площі, учасники якого за допомогою білих стрічок намагались вибілити її на один день. Ця акція відбувалась у рамках кампанії «За чесні вибори» [276]. В Україні журналісти влаштували акцію протесту проти ухвалення законопроекту про наклеп, формулювання якого спрямовані на обмеження прав журналістів і запровадження цензури в їх діяльності [275]. Також упродовж 2010-2012 рр. тривала громадська акція «Займіться ділом, а не язиком», яка стосувалась недопущення прийняття низки законопроектів, які присвячені державній мовній політиці в Україні [96]. Слід згадати й кампанію «Ні поліцейській державі» проти міліцейського свавілля, яка була спровокована загибеллю 20-літнього студента Ігоря Індилла в Шевченківському районному відділенні МВС м. Києва. Кампанія ставила за мету належне розслідування причин смерті студента, покарання винних у справі та в інших резонансних справах [187].

До цієї групи слід віднести флеш-моби, метою яких є привернення уваги до виборчого процесу та захисту виборчих прав громадян. Так активісти львівського осередку Українська народна молодь у 2006 р. провели флешмоб «Не голосуй сліпо». У той день близько 100 молодих людей із зав'язаними очима вишикувалися в чергу до виборчої урни, щоб наосліп отримати бюлетень, «проголосувати» і вкинути його в урну. За словами організаторів акції, її мета – формування відповідального ставлення до виборів і голосування не за лідера, а за програми та ідеологію [175, с. 35].

3. *Зовнішньополітичного спрямування.* Прикладом такого різновиду політмобу дослідники називають флешмоб з метою підтримки «дружби та єдності» невизнаної Придністровської Молдавської Республіки та Російської Федерації, що в 2008 р. був організований молодіжною організацією «Прорив!» [259]. В Україні проблематика флешмобів часто стосувалась її

євроінтеграційних прагнень, зокрема підтримки підписання Угоди «Про асоціацію» України з Європейським Союзом [146]. Під час Євромайдану акції солідарності з українцями відбулись у багатьох країнах (Канада, США, Німеччина, Польща, Великобританія, Італія, Франція та ін.) [89].

4. *Акції, спрямовані на зміну внутрішньо-економічної ситуації.* У вересні 2000 р. у Сполученому Королівстві його громадяни, обурені раптовим стрибком цін на бензин, використали мобільні телефони, SMS-повідомлення, електронну пошту для узгодження дій груп, що блокували продаж палива на окремих АЗС на знак протесту [108]. Протести студентів у Чилі у 2011–2012 рр. у відповідь на підвищення цін за навчання у вищих навчальних закладах держави також стали яскравим прикладом такого виду політмобу [108]. Під час Євромайдану, до прикладу, громадська організація «Економічний спротив» в соціальній мережі розгорнула кампанію бойкоту бізнесу, що належить членам Партії регіонів. Метою акції було «зменшити кошти, що прямо або непрямо йдуть на утримання «Беркуту» і тітушок, змусити членів Партії регіонів вийти з цієї злочинної партії». Організатори закликали максимально уникати співпраці з владою та членами Партії регіонів; не сплачувати або затримувати сплату податків; зняти депозити й закрити рахунки в банках сім'ї Януковича, членів Партії регіонів; не купувати товарів виробників, які належать регіоналам тощо [89].

5. *Багатоцільові флешмоби.* Таким мобом була, зокрема, акція громадянського протесту в Нью-Йорку «Захопи Уолл-Стріт», котра почалась 17 вересня 2011 р. Протестувальників із різними політичними вподобаннями (ліберальними, анархічними, соціалістичними та ін.) об'єднала ідея протесту проти впливу ТНК на прийняття рішень у демократичних державах, зростання нерівності фінансового становища їх громадян та відсутності будь-яких політичних і правових наслідків для ініціаторів глобальної фінансової кризи. В акціях протесту брали участь представники різних релігійних конфесій, зокрема й мусульмани, юдеї і християни. Відтак, мотиви їх участі дуже різнилися: когось приваблювало

видовище, хтось приходив заради безкоштовної їжі, прихистку та медичного обслуговування; дехто з'являвся задля участі в політичних дискусіях [311]. Ці акції поширилися й на інші міста США і за кордон – в Іспанію, Канаду, Ізраїль, Португалію, Грецію, Австралію, Великобританію та інші держави.

В Україні до флешмобів такого типу доцільно віднести акції, які стосуються вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–33 рр. Так, наприклад, у Луцьку провели флешмоб «1933 рік в одній хвилині», у якому взяло участь біля 100 людей. Учасники акції розташувалися по периметру площі і впали на землю та лежали хвилину під символічний звук дзвонів. У такий спосіб молоді активісти намагалися відтворити картину масової загибелі людей від голоду [179]. Схожу акцію із назвою «33 хвилини» провели представники молодіжних громадських організацій. Молодь упродовж 33 хвилин виголошували імена та прізвища загиблих у 1932–1933 рр., а також свідчення очевидців цієї трагедії [50, с. 290].

Чимало таких акцій відбулось у рамках проведення Євро–2012. У Харкові учасники флешмобу встановили рекорд України на «наймасовіший флешмоб груп підтримки, присвячений Євро–2012». Для цього вони вишикувалися, зобразивши назву турніру («Євро 2012») і прапори України та Польщі [277].

У більшості випадків флешмоби в Україні мають ідеологічний – державницький характер. Так, в Одесі близько сотні активістів влаштували на Дерибасівський патріотичний флешмоб. Під звуки бандури молоді люди взяли за руки й створили живий ланцюг. Потім учасники акції розбились на три групи. Одна з них утворила літеру «Я», друга – «серце», третя – розгорнула Державний Прапор України [332]. У Черкасах відбувся флешмоб, учасники якого із своїх тіл утворили синьо–жовту мапу, а також Державний Герб, Державний Прапор та інші асоційовані з символами України образи [92]. У День Незалежності в Україні повсюдно організовуються Вишиванкові флешмоби.

Засвідчують неспинне й активне поширення інформаційно-комунікаційних технологій в Україні й дані соціологічних опитувань. Зокрема, Н. Бойко зазначає, що станом на 2014 р. уже близько 60 % населення активно користуються мережею інтернет. Особливо дослідник відзначає зростання інтернет-користувачів у сільській місцевості (45 % у 2014 р. порівняно з 26,9 % у 2013 р.) [26]. Визначальною була й роль інтернет-мереж під час подій в Україні на межі 2013–2014 рр., під час яких засоби інтернету перестали бути «простим» каналом інформування, а стали засобами мобілізації та координації, загалом одними із найпотужніших політичних інструментів трансформації політичного режиму в державі. У той період поширенню та коментуванню підлагали не тільки заяви політиків та новини про події в Україні і світі, а передусім аматорське відео на політичну тематику, яке, миттєво поширюючись серед користувачів, ставало одним із чинників мотивації та мобілізації активних дій громадян [99].

Накладаючи висновки окремих дослідників щодо подій, ходу і підсумків «арабської весни» на події в Україні у 2013–2015 рр., можна виявити характерні особливості застосування різноманітних мобілізаційних технологій у протестному русі:

- мобілізаційні технології є інформаційно-політичним зняряддям еліт влади й опозиції;
- електронні медіа в протестному русі виконують роль засобу самоорганізації, а також координації громадянського суспільства;
- комп'ютерні медіа виконують технічну роль в організації протестного руху, а не є його причиною;
- причиною протестного руху є інші – соціальні, зокрема економічні та політичні чинники;
- протестний рух може реалізовуватися без інтернет-медіа;
- вимоги маніфестантів виражаються в гаслах, як правило, спрямованих на повалення керівної еліти, режиму, соціальні та економічні перетворення;

- важливу роль у протестному русі відіграє символіка, яка демонструє єдність протестувальників. Мітингувальники наносять відмітки на обличчя, одяг, транспаранти, площі, стіни будівель тощо;
- інтернет–медіа в протестному русі виконують роль засобу самоорганізації громадянського суспільства, а також його мобілізації та координації [100].

Отже, використання інформаційних технологій та часті політмоб–акції надають нового виміру відносинам (комунікації) активних груп громадянського суспільства з владними структурами, підштовхують їх трансформуватися відповідно до вимог сучасності. Ідеться про можливість формування нової системи неформальних зв'язків і політичної комунікації між елементами демократичної політичної системи під час налагодження й підтримки консенсусу. На думку окремих дослідників, завдяки цим технологіям взагалі втілюється нова парадигма демократії, що поєднуватиме представницьку її модель з елементами прямої демократії, спираючись на інформаційні технології [140].

Однак поряд з позитивним сприйняттям політичної мобілізації завдяки електронним мережам існує й протилежна точка зору, яка зводиться до того, що свідоме сприйняття політичної інформації як основи для раціонального вибору часто стає неможливим, легко мобілізовані шляхом застосування цих засобів користувачі мережі можуть бути ефективно «використані» лише для вирішення кон'юнктурних політичних завдань певних еліт (субеліт), така політична мобілізація має епізодичний, спорадичний характер. Відтак, у цьому контексті дослідники згадують і про такі наслідки політичної мобілізації через електронні медіа, як слактивізм, політизовану псевдо–активність індивідів, відволікання протестного потенціалу громадян від участі в реальних акціях протесту, їх десоціалізацію шляхом занурення у віртуальну дійсність [375].

Підсумовуючи, слід зазначити, що флешмоб сьогодні набуває рис особливої акції, яка має символізувати абсолютну спонтанність

волевиявлення. На думку окремих дослідників, навіть політичну націю сьогодення можна сприймати як «безперервний флешмоб», з допомогою якого започатковується низова мобілізація та внутрішня самоорганізація суспільства, без яких нація не може відбутися [10].

Відтак, сьогодні політичний флешмоб перетворюється на інструмент політичного впливу активних громадян на органи й еліти влади шляхом оволодіння новими формами політичної участі. Йдеться про те, що учасників флешмобу об'єднують відчуття приналежності до певного суспільного утворення, згода з певними політичними цінностями, вираз симпатій до цього угруповання й надання йому підтримки тощо. Відтак, у ньому формується відчуття групової згуртованості, заснованої на їх відданості колективним політичним цінностям, ідеологічним орієнтаціям та/або володінні певним статусом. На думку дослідників, функція посередника між суспільством і державою поступово переходить від інституційних до неінституційних організацій громадянського суспільства, а флешмоб стає альтернативним засобом спілкування між «пересічними» громадянами та владною елітою, що реалізується завдяки багатоманітним можливостям інтернету та мобільного зв'язку.

4.4. Феномен Євромайдану як чинник політичної мобілізації громадян

Після Вільнюського саміту держав «Східного партнерства» (і невідписання угоди «Про асоціацію» між Україною та ЄС, силового розгону першого Євромайдану в ніч на 30 листопада 2013 р.) розпочалась небачена досі в українській історії хвиля громадської мобілізації, яка вже була зумовлена не тільки проблемами геополітичного вибору керівної української еліти, але і якістю внутрішньополітичного режиму, такими його характеристиками, як міра реалізації прав та свобод людини і громадянина, ставлення (ігнорування, страх, ізоляція, застосування сили) еліти й органів влади до тих чи інших форм громадського спротиву. Сплеск політичної

активності населення України був зумовлений сукупністю взаємопов'язаних проблем економічного, соціального, духовного характеру й виявом на їх тлі об'єктивних закономірностей розвитку суспільств (національного та глобального), специфікою функціонування органів державного управління та місцевого самоврядування, реалізованими владною елітою принципами політичної діяльності та «якістю» побудованого нею у 2010–2014 рр. політичного режиму. Події «української революції» відлунюються на планеті дедалі більше, що пов'язано як із російською окупацією Криму, так й військовими діями на сході нашої держави.

Враховуючи загальні зміни, які відбуваються у мисленні, житті та поведінці основних груп населення нашої держави, що набувають досвіду існування в рамках сучасних моделей індивідуального та колективного життя актуалізується дослідження передумов та наслідків політичної мобілізації в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. Ідеться про передумови (зокрема й мобілізаційні), дія яких спричинила зміну політичної поведінки громадян України, створила можливості для появи нових форм соціалізації, структур, соціальних ролей тощо, а також сприяла усвідомленню наслідків, які тягне за собою активізація участі людини у сфері політики. Найвиразніше вони проглядаються у формуванні таких властивостей людини, які характеризують її як вільного й рівноправного громадянина, громадського діяча. За таких обставин можливе втілення формули президента ФРН у 1969–1974 рр. Г. Хайнемана: «Держава – це ми всі й кожен з нас зокрема». У такій державі особи не просто володіють офіційним юридичним статусом громадянина, але перш за все їх реальна політична поведінка вирізняється «високою пробою» – громадянськістю. Отже, громадянин вступає у сферу політики й діє в ній оскільки чітко усвідомлює: без його відповідних дій, особистих зусиль не виникнуть і не зміцняться демократичні інститути публічної влади, не встановиться правовий порядок, люди не отримають можливості реалізувати й захищати свої права й свободи в належному обсязі [160].

Відтак, досліджуючи феномен політичної мобілізації населення України, слід з'ясувати роль тих чинників, які спричинились до мобілізації як елементу партикулярного політичного процесу в Україні, наголосивши на визначальній ролі об'єктивних умов громадської активізації особистості та враховуючи значення суб'єктивного чинника для активізації політичної участі окремих індивідів. Ідеться про з'ясування екзо– та ендогенних передумов масової політичної мобілізації в Україні на межі 2013–2014 рр. та дослідження наслідків цих подій для суспільних трансформацій у ній.

У цьому контексті вважаємо за необхідне зупинитись на детальнішому розгляді масової політичної мобілізації в Україні, що розпочалася з підтримки студентами та громадськими активістами встановлення відносин асоціації України та ЄС, поширення європейських цінностей в Україні.

Тривалу проєвропейську мобілізацію українського суспільства слід трактувати як невід'ємну частину підготовки до підписання угоди «Про асоціацію» України та ЄС, а також як індикатор виконання передвиборчих обіцянок більшості українських парламентських політичних партій. Сьогодні, коли ця угода вже підписана новим керівництвом держави, доцільно прослідкувати динаміку підтримки/непідтримки з боку громадян України та її політичного, економічного істеблішменту такої форми відносин з вищезгаданим європейським інтеграційним об'єднанням.

Посилаючись на соціологічне опитування «Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?», проведене соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва з 17 по 22 травня 2013 р., та враховуючи динаміку цих показників у 2011–2012 рр., слід зазначити відсутність змін у зовнішньополітичних настроях мешканців України в той період (табл. 4.4.1.) [333].

Відповіді респондентів на запитання «Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу» загалом засвідчували, що на той час серед її громадян переважало позитивне ставлення до гіпотетичного вступу України до ЄС (46 % опитаних – підтримували євроінтеграцію України проти 36 % тих, які

не підтримували (табл. 4.4.2.) [90]. Уже у 2014 р. частка позитивно налаштованих щодо європейської інтеграції зросла на 10 %, сягнула половини опитаних і удвічі переважає частку негативно налаштованих щодо цього цивілізаційного вибору [231].

Таблиця 4.4.1.

Динаміка вибору інтеграційного вектора України (2011–2013 рр.)

Яким інтеграційним напрямом має йти Україна?	Жовтень 2011 р.	Грудень 2012 р.	Травень 2013 р.
Вступ до ЄС	43.7	42.4	41.7
Вступ до Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану	30.5	32.1	31
Неприєднання ані до ЄС, ані до Митного союзу з РФ	9.3	10.5	13.5
Важко відповісти	16.4	15	13.7

Джерело: [333].

Отже, соціологічні дослідження засвідчують, що кількість прихильників західного вектора зовнішньої політики України, євроінтеграції залишається на високому рівні. Так, зокрема, за даними опитування, проведеного компанією GfK Ukraine з 2 по 15 жовтня 2013 р. (опитано 1000 респондентів. Максимальна похибка склала 3,1 %) 45 % українців вважали, що Україна має підписати Угоду «Про асоціацію» з ЄС, і лише 14 % з них серед варіантів інтеграції України обирали вступ до Митного союзу, 15 % опитаних відстоювали позицію, за якою Україна не має входити в жодні союзи [281].

Таблиця 4.4.2.

Динаміка підтримки вступу України до ЄС

Чи потрібно Україні вступати до ЄС?	Серпень 2012 р.	Грудень 2012 р.	Квітень 2013 р.
Так	42.1	48.4	45.8
Ні	38.6	29.2	35.8
Важко відповісти	19.3	22.4	18.4

Джерело: [90].

Серед тих респондентів, які мали однозначну позицію щодо вибору європейського вектора України, 54 % були впевнені в тому, що Україна повинна підписати Угоду «Про асоціацію» з Європейським Союзом, а в

майбутньому стати повноцінним членом ЄС, і ще 8% – підписати Угоду, але не вступати до ЄС.

Таке зростання проєвропейських настроїв, проєвропейську мобілізацію громадян України пояснювали декількома факторами. Так заступник директора Інституту соціології НАН України Є. Головаха зазначав, що визначальним був, по–перше, сигнал владної еліти її прибічникам, що вони тепер – європейці [88].

По–друге, особливу, мобілізуючу роль відіграла реакція Москви на заяви України про підготовку асоціації з ЄС. Зокрема, вчений згадував про російський шантаж, який для багатьох виборців став пересторогою: «якщо приєднаємось до Митного союзу, будь–який самостійний крок (України – авт.) викликатиме подібну реакцію» [117].

Схожу позицію займав і заступник директора *GfK Ukraine* Г. Вишлінський, який стверджував, що агресивна реакція Росії на намір України підписати Угоду «Про асоціацію» з ЄС спричинила швидку зворотну реакцію українців, яка проявилась у суттєвому зростанні частки прихильників євроінтеграції впродовж кількох останніх місяців 2013 р. [281]. Відтак, змагально змобілізовані активісти стверджували, що стояли на майданах України заради того, щоб вона «стала повноцінною частиною Європи», як це «завжди й було»; доводили, що «Європа фактично з нас починалася, а влада вкотре думала – вступати чи ні» [148].

Отже, позитивні очікування громадян України щодо підписання Угоди «Про асоціацію» з ЄС перетворились у вимоги політично змобілізованого населення до внутрішньополітичних змін у державі. Відтак, під час Майдану можемо спостерігати феномен політичної мобілізації в різних її проявах, зокрема, змагальному та авторитарному. Водночас розуміємо те, що всі сучасні демократичні політичні системи передбачають поєднання в певній пропорції автономної та мобілізованої участі, змагальної та авторитарної мобілізації. Так, до прикладу, для О. Кривицької виборчі кампанії 2004 і 2006 рр. стали свідченням безпрецедентної політичної мобілізації виборців

на основі актуалізації їх регіональних ідентичностей, під час яких головну роль відігравали не стільки інтереси, скільки символи та ідентичності [132]. Це підтверджує гіпотезу про авторитарний тип політичної мобілізації, що застосовується, головню, політичними партіями та структурами державної влади. Яскравим цьому підтвердженням, на наш погляд, є «Антимайдан» та акції на підтримку керівної партії та В. Януковича. Ішлося про мобілізацію прихильників Партії регіонів для захисту органів влади від протестувальників, організації безперешкодної роботи конституційно–створених органів влади, забезпечення необхідних умов для стабільного функціонування систем життєзабезпечення держави і її окремих територій [230].

Отож підтримуємо позицію аналітиків, які стверджували, що саме еліта влади, наказавши жорстоко розігнати нечисленних прихильників євроінтеграції на Майдані Незалежності, найбільше зробила для того, щоб на акції протесту вийшли маси людей. Утім, як відомо, опанування центру Києва та встановлення наметового містечка на Майдані не змусили її до переговорів та поступок. Відтак, перед українською опозицією стояло завдання утримати та мобілізувати людей до подальших дій, щоб акція протесту тривала. Для цього потрібен від очільників опозиції та/чи громадських лідерів чіткий подальший план дій [326].

Враховуючи вищезгадані передумови значної громадської активізації на межі 2013–2014 рр., вважаємо за доцільне для аналізу політичної мобілізації в Україні використати виділені російським дослідником М. Сабітовим групи чинників, що визначають масову політичну мобілізацію. Окрім цього, враховуємо й позицію А. Міскевича про сукупність об'єктивних та суб'єктивних факторів, які визначають політичну активність особи, зокрема й мобілізованого її типу. Своєю чергою, М. Сабітов усю сукупність чинників протесту поділяє на дві основні групи: екзогенні та ендогенні [246].

Роль екзогенних факторів пов'язана із розумінням сучасної політичної активності як результату впливу зовнішніх детермінант. Ідеться про те, що

масові політичні протести на пострадянському просторі трактуються як частина глобальних процесів, що мають загальні причини, властиві й для інших регіонів планети й не володіють жодними специфічними характеристиками. Екзогенні фактори дослідник поділяє на два різновиди: економічні й політичні.

Економічні екзогенні чинники протесту дослідник трактує як елемент планетарного тренду із збірною назвою «*Occupy Wall-street*». Детермінантами політичного протесту в цьому випадку бачаться негативні наслідки глобальної економічної кризи, а сам протест оцінюється як дещо запізніла реакція громадян, постраждалих унаслідок глобальної економічної кризи 2008–2011 рр. на її причини й наслідки. З точки зору прихильників цієї позиції, акції протесту в пострадянських державах – це частина реакції незадоволених політикою владної еліти регіону, яка здійснює антикризові заходи в інтересах місцевих і глобальних олігархічних угруповань за рахунок широких верств населення.

Також не слід відкидати і ймовірність впливу іноземних спецслужб на розвиток подій на Євромайдані. Зокрема, Генеральна прокуратура України у 2014 р. надала інформацію про можливу причетність працівників іноземних спецслужб до злочинів проти активістів. Ідеться про те, що на території України були присутні представники російських спецслужб під час подій, пов'язаних із придушенням мирних акцій протесту. Також припускають, що Федеральна служба безпеки Росії причетна до розробки плану з розгону активістів Євромайдану в центрі Києва. Однак станом на початок 2015 р. у звіті Комітету із запобігання тортур Ради Європи щодо можливої присутності іноземних правоохоронців серед українських сил, що були задіяні (для протидії протестам) у Києві, зазначено про існування «сірих зон», які є перепорою для повного розуміння ситуації в цьому питанні [84; 188; 225].

Другу групу пояснювальних схем масового політичного протесту складають ендогенні підходи, у рамках яких дослідники намагаються

віднайти внутрішні, специфічні для держави, витоки масової політичної мобілізації.

По–перше, вирішальне значення має *економічне* підґрунтя політичної мобілізації в Україні. Ідеться про те, що політичні протести на пострадянському просторі є наслідком соціальних трансформацій 2000–х рр., що супроводжувалась економічним зростанням, споживчим бумом і розширенням середнього класу. Останній, усвідомлюючи свої соціальні інтереси, набув досвіду висловлення своїх політичних вимог у формі протестних акцій.

Зрештою, слід згадати, що однією із головних парадигм при вивченні політичної активності є підкреслення соціоекономічного статусу особи як основної детермінанти її участі в політиці. Ідеться про те, що чим вищим є такий статус особи, тим більш імовірною є її участь у політиці. Цей статус дослідники конкретизують через три типи ресурсів – здібності, час, гроші, неволодіння якими призводить до того, що особа менш здатна брати на себе витрати, необхідні для забезпечення її політичної діяльності [369].

Відтак, економічні кризи можуть сприяти протестній мобілізації або виконувати функцію її «спускового механізму» на фоні серйозних політичної нестабільності та невизначеності. Окрім цього, Дж. Девіс наголошує, що ймовірність соціального вибуху найбільша не тоді, коли становище широких мас населення постійно погіршується, а лише тоді, коли тривалий час їх становище поліпшувалось і раптом зазнало різкого погіршення [Цит. за: 162].

Пітвердженням такого трактування можуть служити й дані соціологічного опитування, згідно з яким головними причинами, які можуть спонукати людей виходити на вулиці, є такі: 1) різке погіршення рівня життя (34,5 %); 2) не виплата заробітних плат, пенсій, стипендій (32 %); 3) прийняття владою рішення, яке буде погіршувати становище певної соціальної групи (24 %); 4) різке підвищення цін (21 %); 5) зростання безробіття (19 %) тощо. При цьому слід відзначити, що для 34 % громадян

України не існує жодних чинників, які можуть підштовхнути їх брати участь в акціях протесту [126, с. 16].

У контексті вищесказаного, слід брати до уваги, що під час Євромайдану мобілізувались люди, котрі в той чи інший спосіб «відбулися» в житті; котрим є що втратити. Український публіцист О. Михельсон стверджував, що чимало учасників подій 2013–2014 рр. були «вчорашніми студентами» Помаранчевої революції 2004 р., і не виключено, що стояли на Майдані. Відтак, є всі підстави вважати, що Майдан–2013, до певної міри, – творіння тих, хто був на ньому в грудні 2004–го. Тоді ці люди були його «масовкою», набули досвіду й розчарування, винесли свої уроки, а у 2013–2014 рр. стали організаторами, натхненниками, логістами, спонсорами [172]. За цих умов реалізувалась класична концепція *past activism* – ті, хто були активістами в минулому, ті, ймовірно, будуть активістами і сьогодні [342].

По–друге, у рамках *соціокультурного* підходу акцент робиться на появі в особи нових культурних цінностей постмодерністського типу, які зумовлюють мобілізацію. Ідеться передусім про вплив фактора «зміни покоління». Відтак, на думку прихильників цього підходу, чинниками, що визначають політичну активність, стають не рівень матеріального добробуту всіх (частини) громадян, а ідеології, норми й цінності молодого покоління, які входять у суперечність з наявними політичними реаліями та соціально–економічними порядками. Таке трактування накладається й на вживання понять дослідниками, які в аналітичних роботах використовують поняття «креативний клас», намагаючись відобразити ціннісно–нормативні, а не матеріальні запити активістів. Так А. Михайлова цитує американського дослідника, доктора філософських наук і професора Річарда Флоріду, який у праці «Креативний клас: люди, які змінюють майбутнє» (2005) стверджував, що радикальна відмінність між креативним класом та іншими класами (робітниками та тими, хто обслуговує) полягає в тому, що представникам останніх, головню, оплачують виконану згідно з планом роботу, тоді як представники креативного класу проектують та творять щось нове, із

значною мірою автономії та гнучкості. Із зростанням кількості представників цього класу дослідник пов'язує глибокі та значні зміни у звичках та методах роботи мас людей, їх цінностях та прагненнях, у самій структурі повсякденного життя [171].

Дійсно, в українському випадку йдеться про феномен «сучасного покоління», яке виросло уже після відновлення незалежності. Однак учасникам Євромайдану в середньому було більше за 30 років. За даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом ім. І. Кучеріва та Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2013 р., у соціально-демографічній структурі учасників Майдану переважали чоловіки (56 %) над жінками (44 %), вона була «молодша», аніж населення країни загалом: середній вік учасника Майдану складав 36 років (38 % віком від 15 до 29 років, 49 % – 30–54 роки, 13 % – 55 років і старше) [154].

Окрім цього, понад дві третини майданівців (2013 р.) мали вищу освіту (64 %), 22 % – середню та середню спеціальну, 13 % – незакінчену вищу, неповною середньою – менше 1 %), більш ніж третина з них розмовляла в побуті російською (дещо більше половини учасників Майдану вдома спілкувалося українською мовою, 27 % були російськомовні, 18 % – спілкувалися й українською, і російською, 1 % – іншомовні) [172]. Як і у випадку подій 2004 р., так і у 2013–2014 рр. значну частину протестувальників на майданах країни становили успішні люди – менеджери, бізнесмени, творчі «професіонали», за висловом Р. Флоріди. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40 % – становили фахівці з вищою освітою, 12 % – студенти, 9 % – підприємці, 9 % – пенсіонери, 8 % – керівники, 7 % – робітники [154].

Підсумовуючи, слід погодитись із твердженням соціологів, які вважають, що двічі за десять років певна соціальна спільнота з означеними соціально-демографічними характеристиками, чітко артикульованими зовнішньополітичними та етнокультурними інтересами й потребами повстає й зміщає політичний режим. Ідеться про те, що чинний на тоді соціально-

політичний порядок (система функціонування влади, соціальне забезпечення, шлях розвитку країни, етнополітика), був нестерпний для цієї спільноти [233].

У цьому контексті слід згадати й дослідження цінностей учасників Євромайдану, для їх більшості основним бажанням передусім було покращення рівня й умов життя в країні загалом, а не особистого. Задля цього вони були згодні йти на незручності й втрати. Найбільшими пріоритетами для євромайданівців були універсалізм і доброзичливість, а також самостійність і безпека. Найменш важливими для них виявилися особисті влада/багатство, конформізм і гедонізм. За своїми ціннісними показниками протестувальники були ближчими до показників населення ЄС, аніж до середніх ціннісних показників по Україні. На мапі загальних цінностей євромайданівці були найближчі до населення Норвегії й Фінляндії. Тоді як ціннісний профіль населення України загалом у середньому схожий на профілі Болгарії і Словаччини. Близькість євромайданівців до європейців проявляється передусім у їх переконаності у важливості змін. Безпека, незалежність у думках і діях, традиції – за важливістю таких цінностей для індивідів, протестувальники були більше схожі на мешканців європейських країн. Підсумовуючи, дослідники відзначили те, що на євромайданах країни перебувала велика питома вага груп, котрі всіма експертами вважаються «локомотивами розвитку» [314].

Ціннісне сприйняття активних громадської діяльності знайшло своє відображення й у післяреволюційний період. Ідеться про мобілізаційний потенціал громадськості, який проявився не лише в зростанні обороноздатності українського війська, а й у масовій підтримці його громадянами, відвазі добровольців і волонтерів. Для дослідників така мобілізація характеризується не тільки зовнішніми, візуальними свідченнями, вона також має приховані, ментальні, ціннісні параметри, які виступають стандартами чи критеріями вибору із наявних альтернатив, що притаманні будь-якій ситуації людської життєдіяльності [245].

Зокрема, соціологи, аналізуючи цінності населення України за період 2012–2014 рр., групують ціннісні пріоритети за критерієм функціональної однорідності в чотири синдроми: «безпека» охоплює вітальні цінності (здоров'я, сім'я, діти, добробут); «соціальний комфорт» – різноманітні просоціальні (інтеракційні, егалітарні, традиційні, релігійні) цінності, які покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації своїх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникання конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо (морально–психологічний стан суспільства, рівні можливості для всіх, соціальна рівність, «національно–культурне відродження», участь у релігійному житті; «самореалізація» охоплює самореалізаційні цінності (цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність); «демократія» охоплює політико–громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті). Їх функціональне призначення – забезпечити участь громадян у політико–громадянському житті соціуму (табл. 4.4.3.) [245].

Таблиця 4.4.3.

Динаміка ціннісних синдромів за період 2012–2014 рр.

Ціннісні синдроми	2012 р.	2014 р.
Безпека (вітальні цінності)	4,67	4,68
«Самореалізація» (самореалізаційні цінності)	3,88	4,02
«Соціальний комфорт» (просоціальні цінності)	3,78	3,93
«Демократія» (політико–громадянські цінності)	3,53	3,81

Джерело: [245].

Дані цього дослідження засвідчують, що в ієрархічному порядку ціннісних синдромів переважають вітальні цінності (синдром «Безпека»). Разом з тим у динаміці за вказаний період статистично значуще підвищують індекси своєї важливості для людей інші синдроми, особливо індекс демократії, під час надзвичайних подій у країні. Відтак, такі показники

свідчить про зростання в ментальності українського соціуму (під час надзвичайних подій) значущості патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, солідаризації, культурної компетентності, а також певних традиційних, історичних та релігійних цінностей [245]. На думку інших дослідників, київський та інші майдани виявились масовими соціальними практиками конструювання нових інститутів та цінностей, що вже не є по суті пострадянськими. Ідеться про первинні форми демократії, що нормативно зорієнтовані (принаймні декларативно) на верховенство права, дотримання індивідуальних прав та свобод, акцентують повагу щодо людської гідності, апелюють до справедливості тощо. У суспільно-політичному значенні українська Революція Гідності стала масовим публічним досвідом пошуку нових форм як прямої, так і репрезентативної демократії [263].

По-третє, вирішальне значення для масової політичної мобілізації мають *комунікаційно-технологічні* чинники. Відтак, дослідники обґрунтовують визначальне значення інтернет-мереж у політичній мобілізації населення (у цьому контексті згадують і події «арабської весни» – «*twitter*-революції» – і протестні акції в Росії, Білорусі, Молдові тощо). Окрім цього, багато аналітиків вживають поняття «мережева революція» на позначення тих технологічних і соціальних чинників, які дозволили інтегрувати й трансформувати традиційно пасивні в минулому форми політичного невдоволення владною елітою та її діями в активні форми політичного протесту [246].

Дійсно, події 2013–2014 рр. в Україні називають «революцією соцмереж», оскільки серед її учасників обмін інформацією (як і дезінформацією) стали значно швидшими. Беззаперечним є й те, що у 2013–2014 рр. керівна еліта, як і владні еліти, які прийшли після неї, невідворотно втратили монополію на Слово [172]. Подібно до дій у віртуальних соціальних мережах люди на Майдані, діючи незалежно одне від одного, об'єднувались, коли розуміли, що мають таку необхідність.

Використання інформаційно–комунікаційних технологій у 2014–2015 рр. продовжує невпинне та активне зростання. Сьогодні, за даними соціологічних опитувань, уже близько 60% населення активно користуються Інтернетом, а загальною основною тенденцією реалізації інтернет–активності користувачів є збільшення потреби в отриманні новинної інформації онлайн та зменшення реалізації рекреаційно–розважальної активності [26].

По–четверте, політичну мобілізацію пояснюють через дію *політико–стратегічних* чинників («структури політичних можливостей») [192]. Ідеться про стратегії політичних акторів – владної й опозиційної еліт та субеліт, їх ресурси й можливості для політичної мобілізації населення в ході протиборства між ними. Відтак, у подібних випадках основними детермінантами масового протесту є специфічні характеристики політичного режиму, стратегічні прорахунки керівної еліти та бюрократії, нові стратегії опозиційної еліти та її прихильників, які змогли вдало використовувати помилки панівних еліт і на фоні можливостей, що відкрилися, значною мірою стимулювати політичну мобілізацію населення [59].

Е. Вільсон зазначав, що режим В. Януковича не належав до класичних авторитарних, оскільки намагався враховувати зовнішню та внутрішню реакцію на свої дії щодо обмеження прав і свобод громадян, приховувати власну репресивну природу. Частково й тому, що парламент як вищий орган влади не був цілком нелегітимний в очах суспільства й закордону. Однак сутички з органами правопорядку все одно виникли, оскільки уряд відмовився від суспільного компромісу щодо євроінтеграційного напрямку зовнішньополітичного курсу держави [47]. А далі – були жорсткі розгони мирних протестантів, які ще більше мобілізували більшість української громадськості. За даними члена Міжнародного кримінального трибуналу з колишньої Югославії (2001–2005 рр.) В. Василенка, під час силового придушення мирних акцій протесту в період з 21 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. від «злочинів проти людяності», скоєних представниками режиму В. Януковича, постраждали понад 2 тис. громадян України та

іноземців. Найбільш резонансним серед цих злочинів член Міжнародного кримінального трибуналу назвав вбивства снайперами з «каральних» підрозділів понад 100 осіб, скоєні в період з 18 по 20 лютого 2014 р., які слід розглядати як «масові вбивства» [219].

Визначальними політико–стратегічними чинниками політичної мобілізації на межі 2013–2014 рр., на думку Ю. Мацієвського, стали й відсутність єдності та організованості опозиції. Дослідник відзначив, що у 2004 р. опозиційна еліта діяла більш злагоджено, мала єдиного лідера, що виступав опонентом еліти влади, тоді як у 2013 р. опозиція була неефективною (не мала ані планів виходу з кризи, ані плану дій зміщення В. Януковича від влади), тобто не налагодила альтернативної координації планів і дій. Була представлена трьома лідерами, кожен з яких планував брати участь у виборах президента [163].

Отже, навіть серйозний спад в економіці держави, у якій немає внутрішніх політичних криз, а уряд користується хоча б середнім рівнем довіри й підтримки населення, автоматично не призводить до масової мобілізації пересічних людей. Водночас мобілізація може набути масового характеру завдяки дії окремих соціально–політичних чинників, що посилюються неефективністю діяльності нових/недостатньо стабільних політичних інститутів, частими політичними конфліктами еліт, підвищеним рівнем недовіри до окремих їх представників і політичних інститутів. Для дослідників поєднання згаданих соціо–економічних та соціополітичних факторів визначає можливість посилення соціальної напруги та загального негативного ставлення до еліт (як керівних, так і опозиційних), а відтак, і розгортання масштабної громадянської мобілізації. Такі характеристики, на думку О. Онук, застосовні для таких держав ЦСЄ, як Латвія, Молдова, Грузія та Україна [192].

Згадані закономірності підтверджуються даними соціологічних опитувань. Зокрема, І. Венгерчук зазначає, що майже половина опитаних українців (48 %) вважають масові протести на Майдані народним повстанням

проти влади, кожен п'ятий (22 %) – революцією, 15 % – політичним протестом, 13 % – незаконним захопленням влади. На відкрите запитання «Якими, на Вашу думку, були основні чинники політичної активності громадян у період масових протестів на Майдані в грудні 2013 – лютому 2014 рр.?», відповіді респондентів соціологи об'єднали в групи (Табл. 4.4.4.) [43], серед яких переважає чинник незадоволеності діями влади, беззаконня, диктатури режиму.

Таблиця 4.4.4.

**Чинники політичної активності громадян у період
Євромайдану (%)**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	У цілому по Україні
Незадоволення владою, режимом, беззаконня, диктатура	42	40	31	33	20	36
Низький рівень життя, бідність, безробіття	12	13	13	14	4	12
Корупція	12	13	12	14	5	12
Непідписання угоди з ЄС	13	9	14	8	4	10
Політичний переворот, перерозподіл, захоплення влади	-	2	5	8	38	7

Джерело: [43].

По-п'яте, для аналізу передумов політичного протесту в Росії М. Сабітов застосовує *принципи сучасної теорії «суспільного договору»*, послідовником якої є російський економіст, професор МДУ ім. М. Ломоносова А. Аузан. Ідеться про те, що протестні акції в Росії стали наслідком руйнування негласного «суспільного договору», укладеного між російською владною елітою й суспільством на початку 2000–х рр., який зводився до такого короткого формулювання: «політичні свободи в обмін на економічну стабільність» та появи нових соціальних запитів, що суспільство надає владі [9]. В умовах глобальної економічної кризи такий договір вичерпав себе, оскільки стабільність у РФ стало складно підтримувати з об'єктивних причин.

В українському ж випадку формування подібного суспільного договору на різних етапах незалежності також було пов'язане із підтриманням стабільності та забезпеченням економічного розвитку, зростанням рівня соціальних стандартів, які пропонувала владна еліта, з одного боку, та дотриманням порядку, послуху, підконтрольності суспільства еліті – з іншого. Однак конституційний договір, що склався після зміни Конституції України 2004 р. і формально доповнював неформальний суспільний, у 2010 р. було зруйновано, а передбачуваність траєкторії розвитку такого правопорядку ставала малоімовірною. В Україні ситуація була ідентичною до російської. Окрім цього, слід згадати інтенсивність євроінтеграційної підготовки України з 2010 р., на фоні якого рішення уряду М. Азарова призупинити підготовку до підписання Угоди «Про Асоціацію з ЄС» напередодні Вільнюського саміту Східного партнерства в листопаді 2013 р. стало несподіваним. Як наслідок ці обставини стали «останньою краплею», яка спричинила масову політичну мобілізацію та сформувала нові запити на новий суспільний договір – уже з іншими політичними елітами.

У цьому контексті слід говорити й про спонтанність цієї політичної мобілізації, адже, якби владна еліта не використала силу спецпідрозділів МВС у ніч на 30 листопада і 1 грудня 2013 р., не відомо, чи мобілізувалась би така кількість людей. Отже, на думку дослідників, масова мобілізація 2013 р. була зумовлена нематеріальними чинниками і не «вкраденими» виборами (як у 2004 р.), а стала наслідком «вкрадених очікувань», тобто впливу постматеріальних чинників, свідченням якісних змін у суспільстві, що змушує переглянути деякі усталені погляди на причини масової мобілізації [163–164].

Аналіз подій в Україні можливий і з позиції американського вченого Е. Обершалла, для якого політичний конфлікт є реакцією на невдоволення наявною системою. Дослідник виділяє кілька його причин: по–перше, невдоволення може виникнути в соціальних групах, які перебувають під зовнішнім, найчастіше іноземним правлінням, або як результат зменшення

владних повноважень місцевих (регіональних) еліт (груп) внаслідок реалізації керівною елітою курсу державної політики на уніфікацію та централізацію. По суті ідеться про конфлікт еліт різного рівня. «Пересічне» населення, зазвичай, підтримує в подібних рухах опору «старі» еліти, оскільки не знає, чого очікувати від «нових» [380, р. 45]. По-друге, причиною політичного невдоволення може стати вимога від раніше позавладних соціальних груп (суб'єктів) щодо отримання значних владних повноважень, прав та визнання з боку владної еліти. У цьому випадку й виникають рухи колективного протесту та опозиція. По-третє, протест виникає, коли владні повноваження є у нелегітимної керівної групи, яка намагається утримати владні повноваження неправомірними способами (до прикладу, шляхом фальсифікації виборів). По-четверте, коли чинний політичний режим був встановлений у нелегітимний у цьому суспільстві спосіб і його керівна еліта утримує владні повноваження силовими методами. При тоталітарному ж режимі офіційно забороненій опозиції не залишається нічого іншого, окрім як вийти зі своїми вимогами на вулиці. Нарешті, політичне невдоволення може викликати й неефективна владна еліта, нездатна забезпечити вирішення найважливіших суспільних завдань, наприклад, захистити єдність території та національні інтереси від домагань іноземних спільнот [380, р. 48].

Враховуючи виділені Е. Обершаллом причини мобілізації, пов'язані з «якістю» політичного режиму, все ж слід погодитись із думкою інших дослідників про те, що лише окремі зазначені ними причини можуть стати ресурсами, тобто можуть бути використані для мобілізації [398, р. 340]. Такими характеристиками є міра відкритості політичної системи, стабільність розстановки політичних сил, наявність у них союзників у межах політичної системи [393]. Саме закритість політичного режиму В. Януковича для вимог «знизу», відсутність його відповіді на них, дефекти механізму формування політичних компромісів і консенсусу призвели до загальної мобілізації, оскільки в іншому випадку відкритості політичної система, її

чутливості до вимог громадянського суспільства, інтереси останнього були б реалізовані. За цих обставин відбулась значна диференціація суспільства: стало очевидним, хто сприяв виникненню критичної ситуації або був винен у ній безпосередньо, хто за різної мотивації ухилявся від вирішення суспільно–значимої проблеми, а хто намагався перейти від слів до справи, залагодити її, викрити причини виникнення.

Окрім цього, іншою проблемою українського суспільства у 2013–2014 рр. стала неконсолідованість мас громадян, нездатних (зокрема й через розпорошеність і (чи) слабкість організацій громадянського суспільства) до чіткого визначення своїх потреб та інтересів, їх формулювання й перетворення в політичні вимоги та трансляції їх політичній еліті. Однак за умов, що склались на межі 2013–2014 рр., маси включились до політичного життя шляхом різних форм участі, навіть із ризиком для власного життя. Відтак, активізувався мобілізаційний потенціал громадян, які зрозуміли, що об'єднавшись, вони можуть змінити характер і вектор політичної системи. Наслідком досліджуваної значної громадської мобілізації стала не тільки зміна облич у владній еліті, але й поширення імпульсу до такої мобілізації у всі куточки країни, що проявилось у творенні нових форм самоорганізації громадян (наприклад, створено сайти та інтернет–форуми, у рамках яких зацікавлені особи мають можливість організовувати для конкретної діяльності чи організації акцій протесту), започаткуванні нових громадських організацій, посиленні діалогу щодо вірогідних сценаріїв розвитку нашої держави тощо.

Отже, сьогодні в громадян України відроджується віра в працездатність політичних механізмів впливу (шляхом різноманітних форм політичної участі) на органи публічної влади, державного апарату й місцевого самоврядування, прийняття соціально–значимих рішень, а отже, і розуміння поділу відповідальності за своє майбутнє між масами та керівною і опозиційною елітами. Масова протестна активність та Революція Гідності 2013–2014 рр. стали по суті третьою (після проголошення незалежності 1991

р. та Помаранчевої революції 2004–2005 рр.) історичною спробою «перезавантаження» держави, її демократичного та модернізаційного оновлення [263].

Висновки до розділу 4

Формування політичної свідомості особи та її мобілізацію до активної політичної участі відбувається під впливом наявних у будь-якому суспільстві інститутів та інституцій, що формують основу формального та неформального регулювання різних сфер діяльності людини. На інституціональному рівні політична мобілізація можлива за допомогою технологій, що використовуються політичними партіями в ході виборчого процесу; організаціями громадянського суспільства, суспільними рухами; ЗМК та інтернет–мережами, що перетворюються в новітні форми горизонтальної та вертикальної комунікації; органами державної влади та місцевого самоврядування з метою забезпечення участі громадян в урядуванні, формальних процесах управління.

Сьогодні не існує суспільних інститутів, які могли б успішніше справитися з проблемами мирної передачі влади між різними угрупованнями еліти, політичної мобілізації мас, легітимації політичних режимів та керівних еліт, аніж політичні партії. Політичні партії, відіграючи важливу роль у житті сучасного суспільства, забезпечують інституціоналізацію політичної участі громадян, зменшують міру стихійності соціальної активності в політиці, мобілізують маси на виконання запропонованих програм суспільного розвитку, формуючи у такий спосіб необхідні для цього навички та якості як в окремих членів суспільства, так і в цілих його груп. З огляду на поглиблення цього процесу, електоральна поведінка виборців часто визначається їх «проблемною мобілізацією» – передачею ними своїх голосів певній партії залежно від її спрямованості на вирішення важливих для виборців питань. З іншого боку, функціонуючи за електорально–професійним принципом, українські політичні партії переважно приділяють більше уваги організаційно–технічним аспектам виборчих кампаній, перемозі

у виборах (застосовуючи мобілізаційні виборчі технології різного ґатунку, що допомагають вирішувати, головню, проблеми керівної еліти, її фракцій, шляхом «використання» пересічних виборців як політичних об'єктів), аніж артикуляції та агрегації інтересів пересічних громадян, а відтак, такий досвід авторитарного мобілізаційного функціонування сприяє негативному до них ставленню громадян України. Отже, в умовах трансформації політичної системи України визначальною є позитивна мобілізаційна роль політичних партій, які пропонують бачення альтернатив розвитку суспільства та дотримуються курсу на перетворення, демократизацію всіх сфер суспільства, враховуючи різноманітність регіональних ідентифікацій виборців України. Визначальним є формування політичною силою такої програми, яка б охоплювала пріоритети і завдання, спільні для всіх регіонів України.

Згадану змагальну мобілізаційну роль у повній мірі можуть реалізувати організації громадянського суспільства. У цьому контексті йдеться про комплекс феноменів, пов'язаних із мобілізаційним станом людини, її зосередженістю на певній проблемі, що потребує вирішення; із знаннями, які стосуються проблеми та способів її вирішення; із готовністю до мобілізації та мобілізаційною діяльністю. Усі ці компоненти (втілення кожного з яких можемо спостерігати під час подій на зламі 2013–2014 рр.) є взаємопов'язаними, складають систему громадської мобілізації, без якої неможливий громадський поступ та демократизація держави.

Альтернативним каналом взаємодії учасників політичного процесу, їх громадської залученості, мобілізації до участі в діяльності локальних, національних і глобальних спільнот, широкого обговорення проблем громадянського суспільства стають й новітні засоби комунікації, політичний активізм у рамках мережі інтернет. У такому середовищі істотно розширюються можливості для спілкування, об'єднання людей, яким раніше було складно знайти один одного з метою вирішення спільних проблем, поширення обміну інформації, зокрема досвіду, реалізації різноманітних стратегій та форм артикуляції й внесення до суспільного порядку денного

проблем чи подій як на державному, так і на міжнародному рівнях. Однією з новітніх форм політичного активізму стає політмоб як позаінституційна реакція на певний курс внутрішньої та зовнішньої політики керівних політичних еліт, їх дій, спрямованих на обмеження демократичних свобод, впровадження політичної цензури тощо. Однак поряд з тим, таку форму мобілізації можуть використати не лише помірковані політичні опозиціонери чи прихильники влади, але й внутрішні та зовнішні екстремістські сили – провладні чи опозиційні (зокрема для поширення ксенофобії, повалення керівної еліти чи зміни характеру політичного режиму тощо).

Явище флешмобу є досить новим у суспільній практиці, утім у перспективі він може стати ефективним і зручним (але водночас, на наш погляд, неоднозначним) методом політичної мобілізації громадян, націлених на різноманітні та різновекторні перетворення в політичному середовищі. Відтак, завдяки їм творитиметься суспільство прямої демократії, його політично активна частина об'єднуватиметься на принципах персональної взаємовигідної взаємодії, соціальної та творчої самореалізації, можливості вільно спілкуватись між собою, не відчуваючи жодних обмежень з боку політичної системи, налагодження й підтримання консенсусних відносин у рамках демократичного політичного устрою.

Підсумовуючи, слід зазначити, що сучасна політична мобілізація населення України може бути охарактеризована (за К. Дойчем) як процес, у рамках якого «основні вузли колишніх соціальних, економічних і психологічних зобов'язань піддаються ерозії або руйнуються і люди стають підготовленими для нових зразків соціалізації та поведінки» [356]. Передумовами останнього є зміни як суб'єктивного, так й об'єктивного характеру. Зокрема, суб'єктивні трансформації зводяться до пошуку нових моделей соціалізації та зразків особистої ідентичності. Такі зміни передбачають зрушення в політичній поведінці особистості, її трансформацію. З іншого боку, існує сукупність об'єктивних передумов для виникнення потреби та факту масової мобілізації, пов'язаних із періодами

подолання населенням тривалих криз чи затяжних економічних труднощів на тлі значного зростання добробуту української обмеженої групи людей, яка складає владну еліту, формування авторитарного політичного режиму, що є основною загрозою для розвитку поліархії, реальною відсутністю дієвих інститутів та інституцій громадянського суспільства тощо. Така ситуація вимагала термінового широкого суспільного діалогу, декомпресії політичного режиму, чого керівна еліта в Україні не бажала. Відтак, відбулось повернення до творення й проекції форм реальної прямої демократії, «розморожування» масових партикулярних політичних процесів і громадянських ініціатив.

Результатом змагальної мобілізації в Україні на межі 2013–2014 рр. стають соціальні зміни – в інституційній та інших сферах. Окрім цього, слід зважати на те, що зростає мобілізаційний потенціал громадських організацій, окремих активістів, які підштовхуватимуть пересічних індивідів та соціальні групи до критичного осмислення та практичної зміни наявного стану речей у державі. Така мобілізація в Україні, попри значну кількість жертв та постраждалих у 2013–2015 рр., повинна принести успіх. Ідеться про зміцнення віри людей у власні сили, зокрема й щодо захисту своїх конституційних прав і свобод, про зростання їх почуття відповідальності за свою Батьківщину.

Результати 4 розділу дисертації апробовано у двох наукових статтях у фахових виданнях України [339–340] та одній статті в закордонному науковому журналі [336], частині колективної монографії, опублікованої за кордоном, і збірниках десяти конференцій.

ВИСНОВКИ

Виконання дослідження, аналіз та підсумування отриманих результатів дали змогу зробити низку висновків і теоретичних узагальнень.

1. Розкриття змісту дискусій щодо необхідності активізації політичної участі громадян, зокрема й засобами політичної мобілізації, привело до висновку, що в сучасній політичній науці існує чимало обґрунтувань контраверсійних тез як щодо необхідності підвищення, так і зниження рівня залученості громадян у політичні процеси. Ідеться про прихильників елітарних або партиципаторних концепцій демократії. Стверджується, що слід вести мову про оптимізацію політичної участі, яку здійснюють відповідальні громадяни держави, її інституціоналізацію, посилення конструктивного мобілізаційного потенціалу держави, політичних партій, організацій громадянського суспільства, які сприятимуть вирішенню проблеми демократизації суспільства.

2. На основі аналізу концептуальних моделей політичної участі встановлено, що процесуальний і діяльнісний виміри всіх сучасних політичних систем передбачають поєднання автономної та мобілізованої участі громадян у пропорції, що зумовлена специфікою соціуму, його політичною культурою тощо. Стверджується, що автономна політична участь громадян більшою мірою відповідає класичним ліберальним уявленням про демократію, аніж активність мобілізована.

Політичну мобілізацію в широкому розумінні слід вважати як відносини в суспільній сфері, що передбачають заклик з боку політичних суб'єктів до громадян з приводу спільної справи (насамперед їх впливу на наявний розподіл владних повноважень) та на цій основі – об'єднання всієї енергії мас для її здійснення.

Проаналізовані підходи до проблем активізації політичної участі визначили рівні, на яких у дисертації досліджено проблему політичної мобілізації, а саме:

- політико-культурний, на якому політична мобілізація розглядається крізь призму формування активістського типу політичної культури громадян;
- інституційний, на якому береться до уваги мобілізаційний потенціал формальних політичних інститутів – партій, органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій тощо.

3. У ході дослідження політико-культурних чинників, які визначають спрямованість та форми мобілізаційних дій у процесі активізації політичної участі громадян, враховано, що, окрім самого «факту» участі людини в політиці, значення має і її позитивне ціннісне ставлення до нього, що визначається рівнем політичної свідомості та типом політичної культури особи. Фіксація цих двох індикаторів-показників, узятих разом, засвідчує або про самодіяльність людини – її власну активність (за умов змагальної мобілізації), або про вимушену зовнішніми обставинами діяльність (за умов авторитарної мобілізації). Для українського суспільства визначальною є необхідність подальшої трансформації глибинних основ посттоталітарної політичної культури та розвиток культури громадянської участі із домінуванням таких цінностей, як самостійність, ініціативність, громадська відповідальність, вільний вибір тощо. Така трансформація можлива в результаті посилення міжособистісного спілкування (налагодження системи горизонтальних зв'язків) й ресоціалізації в напрямку використання активістських моделей політичної участі та спілкування.

Доведено, що політична мобілізація на межі 2013–2014 рр. засвідчила формування в значній частини населення України політичної культури активістського типу на тлі загального підвищення рівня політичної свідомості, що проявилось у феномені еволюції «уважної» публіки до рівня «мобілізованої» (за Дж. Розенау). Відтак, ідеться про такий етап суспільного розвитку України, за якого «уважність» публіки вже не є достатньою умовою для її впливу на партикулярні політичні процеси, а якість наявного гібридного політичного режиму «мобілізувала» цей тип публіки до такої міри, що її (мобілізації) наслідки спричинили кардинальні зміни у владній

еліті, появу прошарку «уважних» змобілізованих громадян, які активно включаються в управління державними та місцевими справами.

4. Обґрунтовано, що політичні партії забезпечують інституціоналізацію політичної участі громадян, мобілізують маси на виконання запропонованої ними програми суспільного розвитку. З огляду на кризу ідеологічних політичних партій в Україні доведено, що підтримку тих чи інших партій зумовлено «проблемною мобілізацією» громадян, тобто спрямованістю діяльності певної партії на вирішення важливого для конкретного виборця питання.

Переважання у функціонуванні політичних партій в Україні авторитарної мобілізації пов'язано з тим, що вони приділяють більшу увагу організаційно–технічним аспектам виборчих кампаній, перемозі у виборах, аніж артикуляції та агрегації інтересів своїх симпатиків і членів. В умовах трансформації політичної системи України визначальною має стати позитивна (змагальна) мобілізація з боку політичних партій, які пропонуватимуть нові шляхи розвитку суспільства та дотримуватимуться курсу на його демократизацію.

Рішення громадян на виборах часто зумовлене дією мобілізаційних технологій авторитарного типу. Отже, вибори крізь призму авторитарної мобілізації визначено як ієрархічну комунікацію, призначену для маніпуляції поведінкою електорату. Зазначено необхідність реального втілення в електоральній практиці України змагальної мобілізації, заснованої на особистому інтересі індивіда, який використовує голосування, як правило, раціонально.

5. Аналіз мобілізаційного потенціалу громадянського суспільства в Україні на межі 2013–2014 рр. дозволяє стверджувати про ефективність втілення на цьому етапі змагального типу політичної мобілізації завдяки новим громадським ініціативам і практикам, метою яких є захист прав та свобод громадян, охорона довкілля, забезпечення правопорядку, боротьба із свавіллям чиновників, моніторинг перебігу виборчих кампаній, аналіз та

доведення до громадськості інформації про порушення виборчого законодавства тощо.

Виокремлено комплекс чинників, які визначають мобілізаційний потенціал громадянського суспільства як у внутрішньо–організаційному вимірі, так і щодо мобілізації широкого загалу громадян. Стверджено, що саме в рамках громадських організацій та ініціатив найяскравіше проявляються такі компоненти політичної мобілізації, як мобілізований стан людини, її зосередженість на певній проблемі, що потребує вирішення; знання, які стосуються проблеми та способів її вирішення; готовність до мобілізації та мобілізаційна діяльність. Утілення кожного з цих факторів простежено під час подій на межі 2013–2014 рр. Наголошено на необхідності посилення мобілізаційного потенціалу громадських організацій та окремих активістів, що можливе із урахуванням позитивного досвіду з політичної мобілізації громадських організацій, діяльність яких становить зразок відповідальної поведінки в громадянському суспільстві та мобілізує громадян на захист їх громадських прав та свобод.

6. Новітні засоби комунікації, політичний активізм у рамках мережі інтернет стали альтернативними каналами взаємодії учасників політичного процесу, громадської залученості, мобілізації до участі в діяльності локальних, національних і глобальних спільнот, широкого обговорення проблем громадянського суспільства. З'ясовано, що за сучасних умов політмоб перетворюється в простіший, оперативніший і безпечніший спосіб безпосереднього вираження думки окремих груп суспільства чи привернення ними уваги до певних суспільних, зокрема політичних проблем. Така новітня форма політичного активізму часто є реакцією на курси внутрішньої та зовнішньої політики керівних політичних еліт, їх окремі дії, спрямовані на обмеження демократичних свобод, зокрема впровадження політичної цензури тощо. З іншого боку, таку активність можуть використати екстремістські сили – внутрішні та зовнішні, провладні чи опозиційні (зادля поширення ксенофобії, повалення керівної еліти чи зміни характеру

політичного режиму тощо). Відтак, політмоб уявляється як нове в суспільній практиці явище, утім у перспективі така активність може стати ефективним і зручним (однак неоднозначним) методом політичної мобілізації громадян, оскільки на практиці люди прагнуть різноманітних та різновекторних перетворень політичного середовища.

7. Мобілізація населення України під час подій кінця 2013 – початку 2014 рр. пов'язана із сукупністю екзогенних та ендогенних (інституційні, економічні, культурні, комунікаційно-технологічні та ін.) умов та чинників, що визначили міру такої значної активності населення. Явище масової мобілізації громадян у той період пов'язане з періодами існування більшості населення в умовах перманентної політичної кризи та економічних негараздів на тлі значного майнового розшарування, формуванням авторитарного політичного режиму, відсутністю дієвих інститутів громадянського суспільства тощо. Сучасну політичну мобілізацію населення України можна визначити як процес, у рамках якого відбувався перехід до сприйняття нових зразків соціалізації, що й було реалізовано під час масових акцій протесту.

Наголошено, що форми та динаміка протестних акцій (Майдан – Антимайдан) визначались передусім поліідентичністю (за М. Шульгою) українського суспільства, різноманітністю регіональних ідентифікацій у політичній культурі українців, а відтак, вимагали застосування відмінних мобілізаційних технологій (змагального та авторитарного типу відповідно). Розглянута динаміка цінностей, які є головними для населення України, дає змогу висновувати про розколотість суспільної свідомості українців щодо різноманітних проблем економічного, політичного, соціального та духовного життя, а також про трансформацію проявів ціннісно-раціональної активності (за М. Вебером), що проявляється в кризі ідеологічних партій з одночасним посиленням орієнтацій на різні цивілізаційні та культурні ідеали (по лінії розмежування європейські – азіатські).

Водночас наголошено, що досліджені суспільні зрушення в нашій державі засвідчили розширення практик цілераціональної поведінки індивідів (за М. Вебером) з чітким усвідомленням суб'єктом своєї мети, яка співвідноситься із раціонально усвідомленими засобами, що забезпечують її досягнення. Таке зростання кількості практик цілераціональної поведінки індивідів наближає Україну до розвинутих правових демократичних держав.

Рекомендаціями щодо активізації політичної участі громадян України засобами змагальної мобілізації є оптимізація «інституційного» виміру політичної активності, що полягає у створенні нових (реально діючих) інститутів, що забезпечують політико-правові умови для розгортання активності населення; проведення комплексної просвітницької діяльності з метою підвищення рівня політичної компетентності громадян, формування їх активістської політичної культури та ціннісної мотивації до демократичної політичної участі; розвиток інститутів самодіяльної громадянської участі, що застосовуватимуть комплекс засобів змагальної мобілізації для активізації конструктивної участі громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. – Казань : [б. в.], 1997. – 420 с.
2. Абрам'юк І. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою / Ігор Абрам'юк, Анатолій Ткачук. – К. : Легальний статус, 2011. – 64 с.
3. Автомайдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.automaidan.org.ua/>
4. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. А. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – 1992. – № 4. – С. 122–134. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/A/1992-4-Almond_Verba_Grazhdanskaja_kultura_i_stabilnost_demokratii.pdf.
5. Алмонд Г. Гражданская культура. Политические установки и демократии пяти наций / Г. Алмонд // Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах. – Т. 2. – М. : Мысль, 1997. – С. 593–600.
6. Арістотель. Політика // Арістотель / Переклав з давньогрецької Олександр Кислюк. – К. : [б. в.], 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
7. Арнштейн Ш. Р. Лестница гражданского участия / Шерри Р. Арнштейн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lithgow-schmidt.dk/sherry-arnstein/ru/ladder-of-citizen-participation_ru.html.
8. Асмолов Г. Эффективность горизонталей: от сетевой мобилизации к сетевым институтам / Григорий Асмолов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://te-st.ru/2012/07/17/coordinating-horizontal-networks/>
9. Аузан А. Мы так не договаривались / Александр Аузан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://esquire.ru/auzan>.

10. Ашкеров А. Нация – это постоянный флэш–моб...» / А. Ашкеров [Электронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/Mirovaya-rovostka/Naciya-eto-postoyannyj-flesh-mob>.
11. Бабинов Ю. О. Гражданское общество и демократия участия / Ю. А. Бабинов, А. А. Чемшит, В. Ф. Шрейдер – Севастополь : Изд-во СевГТУ, 2006. – 418 с.
12. Балабаєва З. В. Суб'єкти демократичного врядування: регіональний рівень / З. В. Балабаєва // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: Мат. щорічної міжнар. наук.–практ. конф. (31 жовтня 2007 р.). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – Т. 1. – С. 264–266.
13. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу / Бенджамен Барбер // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 254–262.
14. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Бенджамен Барбер // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: [б. в.], 1972. – С. 235–247.
15. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі. (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби) / В. М. Бебик. – К. : Абрис, 1993. – 126 с.
16. Безп'ятчук Ж. Волонтери Єврореволюції – взірець самоорганізації людей / Жанна Безп'ятчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25190206.html>.
17. Безрук О. О. Особливості функціонування політичних партій як каналу політичної мобільності / О. О. Безрук // Сучасне суспільство. – 2012. – Вип. 2. – С. 39–45. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2012_2_8.
18. Бейко О. В. Механізми вдосконалення управління на місцевому рівні та наближення його до європейських стандартів [Електронний ресурс] / О. В. Бейко // Державне управління: теорія і практика. – 2005. – №1. – Режим доступу до джерела: <http://www.academy.gov.ua/ej1/txts/Beyko.htm>.

19. Бекешкіна І. Рік 2014-й: від президентських виборів до парламентських. До єдності чи роз'єднаності? / І. Бекешкіна // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 85–94. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__10).

20. Берегой Т. А. Роль агентства регіонального розвитку у процесі демократичного врядування / Т. А. Берегой // Європейський Союз : 50 років після Римських Договорів. Євроінтеграційні перспективи України: нові моделі: Зб. ст. наук.–практ. семінару (12 трав. 2007 р.). – Одеса : Фенікс, 2007. – С. 160–165.

21. Берман Ш. Громадянське суспільство та інституціалізація / Шері Берман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=1197562970>.

22. Білецька Т. В. Політична еліта і політичні партії як суб'єкти соціально–політичних конфліктів в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Т. В. Білецька // Політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 143–153. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpps_2013_3_17.

23. Білоус І. М. «Ставленнєва» модель політичної участі / І. М. Білоус // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2008. – Вип. 19 (22). – С. 251–261.

24. Богданович М. Л. Основні детермінанти діяльності груп інтересів / М. Л. Богданович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/04-BOGDANOVICH.pdf>

25. Бодуен Ж. Вступ до політології / Жан Бодуен / Пер. з фр. – К. : Основи, 1995.– 174 с.

26. Бойко Н. Інтернет–активність користувачів в умовах соціально–політичної деструкції [Електронний ресурс] / Н. Бойко //Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 163–172. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__18](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__18).

27. Бойко О. Д. Анатомія політичного маніпулювання: Навч. посібн. / Олександр Бойко. – Ніжин : ДС «Міланік», 2007. – 223 с.

28. Бортніков В. І. Громадські об'єднання як канали політичної участі / В. І. Бортніков // Історико–політ. пробл. сучас. світу: Зб. наук. ст. – Чернівці : Рута, 2006. – Т. 14. – С. 104–109.
29. Бортніков В. І. Деякі аспекти підвищення соціальної ролі політичних партій / В. І. Бортніков // Політолог. вісн. : Зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2007. – Вип. 25. – С. 145–155.
30. Бортніков В. І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії / В. І. Бортніков // Політ. менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 38–50.
31. Бортніков В. І. Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації / В. І. Бортніков // Віче. – 2007. – Спецвипуск № 12. – С. 13–14.
32. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Моногр. / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун–ту ім. Лесі Українки, 2007.– 524 с.
33. Бортніков В. І. Політична участь у контексті соціологічної теорії М. Вебера / В. І. Бортніков // Наук. вісн. Одес. держ. економ. ун–т. Всеукраїн. асоціація молодих науковців. – 2006. – №11. – С. 126–136.
34. Бортніков В. І. Соціокультурний вимір політичної участі в умовах демократичної трансформації / В. І. Бортніков // Політ. менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 28–40.
35. Будні Євромайдану [Електронний ресурс] // Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/photo/budni-ievromaydanu>.
36. Буров І. Про деякі соціальні показники впливу на національну безпеку / І. Буров // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 393–401. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__39](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__39).
37. Буткевич Б. Self-made країна. Самоорганізація українців випереджає дії влади / Богдан Буткевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/108343>.

38. Бучин М. Індикатори демократичних виборів [Електронний ресурс] / М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 55–59. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2013_25_12.

39. Бучин М. А. Механізми активізації електоральної участі громадян [Електронний ресурс] / М. А. Бучин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 5. – С. 91–95. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2013_5_25.

40. В Чили разогнали многотысячную демонстрацию студентов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/main/2012/05/17/982127.html> 16.

41. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Избр. пр. / Пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 602–643.

42. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

43. Венгерчук І. Актуальні події року: сприйняття і оцінки громадян / І. Венгерчук // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 410–416. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__41](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__41).

44. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння / Сідней Верба // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 943–982.

45. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / За заг. ред. Радченка Є. В. – К. : Факт, 2003. – 258 с.

46. Вишняк О. Динаміка структури електорального поля України на президентських та парламентських виборах (1994–2013 рр.) / О. Вишняк // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 228–249. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__24](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__24).

47. Вілсон Е. Захід зреагував на узурпацію влади Януковичем неадекватно / Ендрю Вілсон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/103414>.
48. Влада, суспільство, громадяни, проблеми взаємодії в сучасній Україні: аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. – К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 64 с.
49. Владико О. Готовність населення України до соціального протесту / О. Владико // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 151–161.
50. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. моногр. / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін. ; за заг. ред. В. І. Бортнікова. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 656 с.
51. Волков Д. Гражданская и националистическая мобилизация в России / Денис Волков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.levada.ru/14-07-2011/grazhdanskaya-i-natsionalisticheskaya-mobilizatsiya-v-rossii>.
52. Воробйова Т. Л. Багатовимірність категорії політичного протесту [Електронний ресурс]/ Т. Л. Воробйова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – 2014. – Т. 22. – Вип. 24 (2). – С. 213–220. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2014_22_24\(2\)_36](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2014_22_24(2)_36).
53. Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи українського суспільства: Моногр. / І. Воронов. – К. : Генеза, 2007. – 400 с.
54. Вставай, Україно [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Вставай,_Україно!
55. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас; пер. з нім. А. Онишко. – Львів : Літопис, 2000. – 319 с.

56. Гавриленко И. Выборы как общественно–историческая ситуация: теоретические модели избирательного процесса / Иван Гавриленко, Анатолий Литвин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://i-soc.com.ua/journal/N3_2000r_9.pdf.
57. Гелд Д. Моделі демократії / Гелд Д. // Демократія : Антол. / Упоряд. О. Проценко.– К. : Смолоскип, 2005.– С. 155–175.
58. Гельман В. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / Владимир Гельман [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/749/350/1218/005gELXMAN.pdf>.
59. Гельман В. Трещины в стене / Владимир Гельман // Pro et Contra. – 2012. – Январь–апрель. – С.94–115. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_54_94-115.pdf.
60. Гозман Л. Я. Политическая психология / Гозман Л. Я., Шестопал Е. Б. – Ростов–на–Дону : Феникс, 1996. – 448 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/belin/38.php.
61. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Ін–т соціології НАН України, 2008. – 133 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://i-soc.com.ua/files/E/European_Social_Survey_57_ua.pdf.
62. Гончаров Д. В. Политическая мобилизация / Д. В. Гончаров // Полис (Политические исследования) – 1995. – № 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.polisportal.ru/index.php?page_id=51&id=392.
63. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. : Юристъ, 1997. – 208 с.
64. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико–методологічний аналіз: Моногр. / Лілія Гонюкова; за наук. ред. д. політ. н. Л. Є. Шкляра. – К. : НАДУ, 2009. – 392 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nbuv.gov.ua/books/2009/09glpp.pdf>.

65. Гошко А. Кардинальний шлях справжньої демократизації самоврядування в Україні / Гошко А. // Вісник УАДУ. – 1998. – №2. – С. 194–203.
66. Гришин О. Е. Блогосфера как инструмент современной политики: активность и культура молодежи / О. Е. Гришин // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6 (1). – С. 67–71. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6\(1\)__15.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/filipol_2013_6(1)__15.pdf).
67. Грозицька Т. Ю. Теорії демократії в сучасній американській політичній науці : Автореф. дис. канд. політ. наук. / Грозицька Т. Ю. – О. : [б. в.], 2000. – 16 с.
68. Громадська ініціатива «Знаю» звернулася з відкритим листом до голови ЦВК Я. Давидовича з вимогою надавати суспільству більше інформації про кандидатів у депутати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.telekritika.ua/news/2006-03-02/27332>.
69. Громадська кампанія «Молодіжна варта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvarata.org.ua/>
70. Громадські організації та органи державного управління: питання взаємовідносин / [За заг. ред. Нижник Н. Р. та Олуйко В. М.]. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2007. – 236 с.
71. Гудков Л. Российские выборы: время «серых» / Лев Гудков, Борис Дубин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/rossiyskie-vybory-vremya-seryh>.
72. Гудков Л. Б. Феномен негативной мобилизации / Л. Б. Гудков // Общественные науки и современность. – 2005. – № 6. – С. 46–57.
73. Гудков Л. Б. Человек в реформирующемся обществе. Феномен негативной мобилизации / Л. Б. Гудков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/16/1214863269/Gudkov.pdf>.
74. Гусейнова М. Социальная мобилизация среди молодежи как фактор социального–общественного развития страны / Мавлюда Гусейнова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.academia.edu/716052/COMPARATIVE_STUDENT_LIFE_STYLE_ANALYSIS_OF_INTERNATIONAL_ATAURK_ALATOO_UNIVERSITY.

75. Дай Т. Р. Демократия для элиты: введение в американскую политику / Томас Р. Дай, Л. Х. Зиглер. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.

76. Даль Р. О демократии / Пер. с англ. / Даль Р. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 204 с.

77. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Даль Р. // Вопр. филос. – 1994. – № 3. – С. 37–48.

78. Даль Р. Проблемы компетентности граждан / Даль Р. // Демократия. Теория и практика. – М. : Изд-во ун-та Джона Хопкинса, 1996. – С. 22–43.

79. Дальтон Р. Демократична система та її громадяни: моделі політичних змін / Расселл Дальтон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1197562970>.

80. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії / Річард Деггер // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 304–326.

81. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження та операціональні параметри / Олег Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 99–111.

82. Децентралізація та ефективне місцеве самоврядування: Навч. посібн. для посадовців місцевих та регіональних органів влади та фахівців з розвитку місцевого самоврядування. – К. : ПРООН/МПВСР. – 2007. – 269 с.

83. Джери Д. Большой толковый социологический словарь / Джери Д., Джери Дж. / В 2-х томах: Пер. с англ. Н. Н. Марчук. – М. : Вече, АСТ, 1999.

84. До злочинів проти Майдану могли бути причетні російські спецслужби – ГПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/124019>.

85. Древаль Ю. Д. Пряма, безпосередня і представницька демократія як форми втілення ідеї народовладдя / Ю. Д. Древаль [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу:
<http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/1813/1/politic.50.2003.55–63.pdf>.
86. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Duverg/
87. Дятлов А. В. Социальные ресурсы в контексте «динамического поля» / Дятлов Александр Викторович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-resursy-v-kontekste-dinamicheskogo-polya>.
88. Євроінтеграція від Януковича: що регіонали скажуть землякам-виборцям? [Електронний ресурс] // Тиждень: Політика. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/89391>.
89. Євромайдан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Євромайдан>.
90. Європейський Союз чи Митний союз: громадська думка // Національна безпека та оборона. – 2013. – №4–5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/files/category_journal/NSD_141–142_ukr.pdf.
91. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро / Пер. с пол. – Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2006. – 428 с.
92. Жителі Черкас своїми тілами викладуть карту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/life/158271-zhiteli-cherkas-svoimi-tilami.html>.
93. Журналісти закликали мера Сімферополя не бути рибою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/17323>.
94. З Самооборони Майдану укомплектовано два батальйони Нацгвардії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/107066>.
95. Задорин И. Мобилизация: провести нельзя отклонить / Задорин И. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.liberty.ru/groups/experts/Mobilizaciya-provesti-nel-zya-otklonit>.

96. Займіться ділом, а не язиком [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Займіться_ділом,_а_не_язиком!
97. Залучення громадян до участі у місцевому самоврядуванні: Навч.–методичн. посібн. / А. О. Чемерис, М. Д. Лесечко, П. М. Рудніцька, А. О. Каляєв, Р. Л. Брусак / [За заг. ред. А. О. Чемериса]. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 96 с.
98. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма / А. Зиновьев. – М. : Центрполиграф, 1995. – 460 с.
99. Зуйковська А. А. Соціальні мережі як середовище політичної комунікації / Зуйковська А. А. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 1 (69). – С.272-280.
100. Ильичева Ю. А. Мобилизационные технологии: сущность, предпосылки возникновения, основные инструменты и средства / Ильичева Юлия Александровна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediascope.ru/node/1335>.
101. Инглихарт Р. Культура и демократия / Р. Инглихарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона; пер. с англ. А. Захарова. – М. : Московская школа политических исследований, 2002. – С. 106–128.
102. Истлер Дж. Возможность осуществления рациональной политики / Дж. Истлер // Современная политическая теория. – М. : NOTABENE, 2001. – 287 с.
103. Ишияма Дж. Т. Партии – преемницы коммунистических и организационное развитие партий в посткоммунистической политике / Дж. Т. Ишияма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/I/1999-4-12-Ishiyama_Partii_preemnici_kommunisticheskix.pdf.
104. Ігри патріотів. Янукович хоче повторити успіх Кучми у 1999–му [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/90691>.

105. Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь / за ред. д. політ. н., проф. Г. І. Зеленько. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 164 с.

106. Інтернет–мобілізація. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Інтернет–мобілізація>.

107. Іовчу Г. М. Політична участь громадян країн ЄС та України: порівняльний аналіз: автореферат дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ганна Михайлівна Іовчу; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса: [б. в.], 2011. – 16 с.

108. Ісакова Т. О. Політичний флешмоб як форма реалізації нових ідентичностей в інформаційному суспільстві / Т. О. Ісакова // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №2 (24). – С.144–152.

109. Казаков В. Україна, Євромайдан 2013–2014: революція?[Електронний ресурс] / В. Казаков // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 57–63. – Режим доступу:[http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__7).

110. Казмиренко В. П. Социальная психология организации: Моногр. / В. П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.

111. Кармазіна М. С. Українські політичні партії: 2013 рік [Електронний ресурс] / М. С. Кармазіна // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]. – 2014. – Вип. 1. – С. 127–184. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2014_1_1.

112. Кирилюк Н. А. Базові напрямки проявів політичної активності громадян в умовах демократизації / Н. А. Кирилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=28>.

113. Кирилюк Н. А. Політична активність громадян як чинник демократизації сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Н. А. Кирилюк. – К. : [б. в.], 2010. – 20 с.

114. Кирилюк Н. А. Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості / Н. А. Кирилюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_SND_2008/Politologia/26700.doc.htm.

115. Клейнер Г. Б. Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М. : Наука, 2004. – 240 с.

116. Климов И. А. Социальная мобилизация: к истории понятия / И. А. Климов // Человек. Сообщество. Управление. – 2004. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2004_1/2004-1_Klimov.pdf.

117. Кличко не викликає огиди у будь-якому регіоні. Українці мають три мрії // Газета по-українськи. – 2013. – 15 листопада. – №97 (1639). – С. 10.

118. Клюенко Э. Политическое участие: теория, методология и измерение с применением метода шкалограммирования по Гуттману / Э. Клюенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 46–73.

119. Ключев О. Електоральний протест в Україні в контексті політичної участі [Електронний ресурс] / О. Ключев. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1420/>

120. Ковлер А. И. Демократия и участие в политике. Критические очерки истории и теории / Ковлер А. И., Смирнов В. А. – М. : Наука, 1986. – 192 с.

121. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні [Електронний ресурс] / Олексій Колесников // Вісник Центральної виборчої Комісії. – 2011. – № 2. – С. 56–64. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2011_2/visnik_st_13.pdf.

122. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / Антоніна Колодій // Агора. –

Вип. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/publications/Agora1.pdf>.

123. Кондратенко І. Громадянське суспільство та його вороги / Ігор Кондратенко // Український тиждень. – №13 (230). – 30 березня – 5 квітня 2012 р. – С. 12–15.

124. Коростелева Н. Н. Ретроспективний аналіз соціальної мобілізації як інструмента подолання бідності в Киргизській республіці / Н. Н. Коростелева, Н. А. Багдасарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/KRSUKOROSTELEVAN.N.2012-3.pdf>.

125. Костюшев В. В. Соціальний протест в полі політики: потенціал, репертуар, дискурс (опит теоретическої інтерпретації і емпірическої верифікації) / В. В. Костюшев [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.politstudies.ru/files/File/2011/4/12.pdf>.

126. Кочубей Л. «Мовчазний спротив» проти влади: особиста відповідальність українців за стан справ в суспільстві / Лариса Кочубей // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2013. – № 4. – С. 14–25.

127. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Э. Арато. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.

128. Краплич Р. Основи життєздатності неприбуткових організацій і мобілізація громади: Посібн. для осередків громадської активності / Руслан Краплич. – Рівне : ПП ДМ, 2008. – 128 с.

129. Краплич Р. Р. Соціальні проблеми вирішуємо разом (16 дій місцевої активності) / Р. Р. Краплич / Фондація імені князів-благодійників Острозьких. – Рівне : ПП Нестеров, 2006. – 72 с.

130. Кремень Т. Політична мобілізація за допомогою використання соціальних медіа: приклад Партії піратів / Т. Кремень // Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. – Вип. 136/2012. Серія: Політологія. – Севастополь, 2012.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/5800/1/136_36.pdf.

131. Кремень Т. В. Емоційна складова політичної мобілізації через соціальні медіа / Т. В. Кремень // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. – 2012. – Т. 204, Вип. 192. – С. 72–74. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Npchdupol_2012_204_192_17.pdf.

132. Кривицька О. Міжрегіональний «розкол» України: чинники поглиблення / Олена Кривицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=638&chapter=1>.

133. Крупник А. С. Громадський контроль: сутність та механізми здійснення / Крупник А. С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gromko.org/gromadskij-kontrol-sutnist-ta-mexanizmi-zdijsnennya/>

134. Купрій Т. Г. Флешмоб як соціальне явище і технологія інформаційної комунікації / Купрій Т. Г., Головка М. Ю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Grani/2012_7/17.pdf.

135. Кучеренко А. А. Політична поведінка як критерій сформованості політичної культури офіцера–прикордонника / А. А. Кучеренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.nubip.edu.ua/7389/1/Lukin3.pdf>.

136. Кучинський В. Належне врядування та етика в третьому секторі України [Електронний ресурс] / Віталій Кучинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/nalezhne-vriaduvannia-ta-etika-v-tretomu-sektori-ukraini/lang/tab02>.

137. Кучма Л. О. Політична культура як основний обмежуючий чинник маніпулювання у політичному процесі / Кучма Л. О. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2007. – Вип. 5–6. – С. 49–53.

138. Лазор О. Д. Інституціоналізація публічної самоврядної влади в Україні: Моногр. / О. Д. Лазор. – Львів : ЛРІДУ НАЛУ, 2009. – 440 с.

139. Латигіна Н. А. Демократія: реалії versus утопії / Латигіна Н. А. – К. : Київськ. націон. торг.–екон. ун–т., 2008. – 400 с.

140. Лебединська Г. О. Політична участь як головний критерій розбудови громадянського суспільства / Г. О. Лебединська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuu.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/11351/99%20-%20Lebedinska.pdf?sequence=1>.

141. Лебедюк В. Політичні партії в посткомуністичних країнах на шляху до Європейського Союзу: організаційні тенденції [Електронний ресурс] / В. Лебедюк // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Політичні науки. – 2010. – Вип. 4. – С. 301–310. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoar_2010_4_30.

142. Липсет С. М. Политический человек. Социальные основы политики / Сеймур Мартин Липсет // Политическая наука. – 2011. – №3. – С. 195–245.

143. Литвин В. Партія як форма політичної організації суспільства / Литвин В. // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 52–59.

144. Лісовець О. В. Соціально–педагогічний аналіз сучасного організованого неформального руху української молоді / О. В. Лісовець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2011_84/Lisov.pdf.

145. Лосев І. Національний резерв. Як мобілізувати українську більшість у південно–східних областях / Ігор Лосев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/67603>.

146. Луганськ влаштує флешмоб на підтримку євроінтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/politics/166607-lugansk-vlashtuie-fleshmob-na.html>.

147. Лукашенко заборонив флешмоби, щоб не витратити кулі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/world/164424-lukashenko-zaboroniv-fleshmobi.html>.

148. Лучик Ю. Учасники Євромайдану – про те, що буде далі: Наша місія – вистояти до кінця / Юлія Лучик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/den-ukrayini/nasha-misiya-vistoyati-do-kincyua>.

149. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства: Моногр. / П. М. Любченко. – Х. : Одісей, 2006. – 352 с.

150. Любченко П. М. Політична активність громадян – один із основних факторів розвитку місцевого самоврядування / П. М. Любченко // Правничий часопис Донецького університету. – 2005. – №1 (13). – С. 18–23.

151. Львів'яни відзначили річницю влади Януковича грою у наперстки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/17469>.

152. Магда Є. В. Інформаційно-психологічна безпека: аспекти трансформації / Є. В. Магда, Л. Є. Смола // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т.110. – Вип. 97. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 161–164.

153. Майдан формує з колишніх військових та «афганців» батальйони самооборони [Електронний ресурс] // Тиждень: Новини. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/95692>.

154. Майдан–2013: соціальна структура, мотиви, вимоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/anons_1890195.

155. Макаров Ю. Українська революція: західний погляд, західний вплив, західний внесок / Юрій Макаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/103416>.

156. Макеев С. Сучасна Україна: громадська свідомість і політична участь населення / С. Макеев // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 10–16.

157. Максакова Р. М. Поняття і види місцевих виборів в Україні / Р. М. Максакова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 6. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Спілка юристів України; Видавничий Дім «Юридична книга», 2000. – С. 80–87.

158. Малькевич А. А. Технология управления политическим поведением / А. А. Малькевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aspvestnik.com/2010_1-2/articles/45_malkevich.pdf.

159. Мамонова В. Залучення громадськості до участі в управлінні місцевими справами / В. Мамонова // Аспекти самоврядування. – 2004. – №5(26). – С. 15–18.

160. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л. С. Мамут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/335/573/1217/007Mamut.pdf>.

161. Манхейм К. Человек и общество в эпоху преобразования // Карл Манхейм // Диагноз нашего времени / Пер. с нем. и англ. – М. : Юрист, 1994. – 693 с.

162. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень / Юрій Мацієвський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://postua.info/Macijevski2005_2.htm.

163. Мацієвський Ю. Чому Янукович встояв, а Кучма ні: криза 2004 і 2013 року у порівняльному контексті [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Портал Захід. нет: Новини. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?chomu_yanukovich_vstoyav_a_kuchma_ni_kriza_2004_i_2013_roku_u_porivnyalnomu_konteksti&objectId=1300000.

164. Мацієвський Ю. В. Сила народу чи сила влади: порівняння кризи 2004–го та 2014 років в Україні / Ю. В. Мацієвський // Економічний часопис–XXI. – 2014. – 1–2(1). – С. 15–18. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ecchado_2014_1-2\(1\)__5.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ecchado_2014_1-2(1)__5.pdf).

165. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Полит. процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов. – М. : Изд. Дом «ИНФРА–М»; Изд–во «Весь Мир», 2001. – С. 152–171.

166. Мельвиль А. Ю. Категории политической науки: Учебн. / А. Ю. Мельвиль. – М. : РОССПЭН, 2002. – 656 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alleng.ru/d/polit/pol044.htm>.

167. Мертон Р. К. Явные и латентные функции / Роберт К. Мертон // Американская социологическая мысль: Тексты. – М. : Изд–во Междунар. ун–та бизнеса и управления, 1996. – С. 393 – 461.

168. Ми – Європейці. Громадський рух на підтримку європейської інтеграції України [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ukraine-europe.eu/>

169. Мирошниченко И. В. Модели политического поведения социально–профессиональных групп / И. В. Мирошниченко // Человек. Сообщество. Управление. – 2005. – № 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://chsu.kubsu.ru/arhiv/2005_2/2005–2_Miroshnichenko.pdf.

170. Мискевич А. Б. Общественно–политическая активность: Сущность, проблемы развития / А. Б. Мискевич / Под ред. С. А. Шавеля. – Мн. : Навука і тэхніка, 1991. – 183 с.

171. Михайлова А. Революция «креативного класса». Кто эти люди и почему они вышли на Болотную площадь? / Антонина Михайлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/money/30234>.

172. Михельсон О. Революція досвідченої молоді / Олександр Михельсон [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tyzhden.ua/Society/96562>.

173. Мобилизация. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мобилизация>.

174. Мобілізація. Вікіпедія – вільна енциклопедія [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Мобілізація>.

175. Моніторинг виборчого процесу у Львівській області // Виборчий процес – 2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / укл. А. С. Романюк, Л. С. Скочиляс. – Л. : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 26–49.

176. Морозов Е. Пользователи протеста. Возможны ли сегодня революции без Twitter и Facebook / Евгений Морозов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1597287>.

177. Морозов Н. М. Мобилизационный тип развития российской цивилизации / Н. М. Морозов // Научная библиотека КиберЛенинка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/mobilizatsionnyy-tip-razvitiya-rossiyskoj-tsivilizatsii#ixzz2aQW2FMFX>.

178. Мухаев Р. Т. Политология: Учебн. для студентов юридических и гуманитарных факультетов / Мухаев Р. Т. – М. : Издательство «Приор», 2000. – 400 с.

179. На Харківщині роздавали благодійні обіди, а в Луцьку провели флеш-моб «1933 рік в одній хвилині» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/65849>.

180. На цих парламентських виборах до Верховної Ради зайшла (за різними списками) група громадських активістів. Як Ви до цього ставитеся? Соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=1012.

181. Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації як чинник конфліктогенності / Л. Нагорна // Етнополітичні та міжетнічні конфлікти в пострадянському просторі : уроки для України. – К. : 1999. – С. 65–78.

182. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

183. Надолішній П. І. Концепція демократичного урядування: сутність і проблеми формування та реалізації / П. І. Надолішній // Актуальні проблеми

державного управління: Зб. наук. праць. – Вип. 2 (30). – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2007. – С. 46–56.

184. Не будь байдужим! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Не_будь_байдужим!

185. Невзлин Л. Б. Паблик Рилейшнз. Кому это нужно? / Л. Б. Невзлин. – М. : Экономика, 1992. – 222 с.

186. Нестеренок Ю. И. Блоги – элементы политического поля / Нестеренок Ю. И. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.org/index.php/sisp/article/download/10201344/pdf_564.

187. Ні поліцейській державі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ні_поліцейській_державі.

188. Оглядач The Daily Beast: снайперів СБУ навчали інструктори з Росії, а Київ був територією ФСБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/106433>.

189. Окунев И. Ю. Стэнфордская модель кризиса развития / И. Ю. Окунев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/files/File/2009/3/13.pdf>.

190. Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Мансур Олсон. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.

191. Омеличкин О. В. Гражданская культура: теоретико–методологические проблемы / Омеличкин О. В. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 1996. – 226 с.

192. Онук О. Кризис и социальная мобилизация в государствах переходного периода / Ольга Онук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://issuu.com/undp_in_europe_cis/docs/transition/1.

193. ОПОРА. Громадська мережа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.opora.ua/>

194. Організаційні засади функціонування місцевого самоврядування в Україні: [Моногр.] / Ю. О. Куц, С. В. Болдирєв, А. Є. Тамм; За заг. ред. доц. Ю. О. Куца. – Х. : Вид–во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2004. – 180 с.

195. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К. : Вид-во «Ай Бі», 2004. – 668 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=20>.

196. Остапенко М. С. Суб'єкти політичної комунікації в інформаційному суспільстві / М. С. Остапенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/P6_doc.pdf.

197. Партії у виборчому процесі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp501?PT001F01=910>.

198. Партнерство «Новий громадянин» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newcitizen.org.ua/about>.

199. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Роберт Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001 – 302 с.

200. Пахомова Л. Культурная толпа / Л. Пахомова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.proza.ru/2003/11/19-123>.

201. Перегудов С. П. Гражданское общество как субъект публичной политики / С. П. Перегудов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politstudies.ru/article/3692>.

202. Перспективи модернізації в Україні і тенденції змін суспільної свідомості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/perspekizacnoi-svidomosti.htm>.

203. Петров О. Социологические избирательные технологии / О. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 164 с., с. 123–128.

204. Під вікнами Азарова пройде флешмоб чистих плакатів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/life/164167-pid-viknami-azarova-proyde.html>.

205. Піддубний В. Регулятивна функціональність соціального капіталу / В. Піддубний // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 304–313. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__30](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__30).

206. Пінчук С. А. Соціальна мобілізація як фактор забезпечення сталого розвитку громад / Пінчук С. А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://refdb.ru/look/2252880-p41.html>.

207. Побережников И. В. Мобилизационные механизмы в контексте модернизации (теоретические аспекты) / Побережников И. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.csu.ru/Shared%20Documents/%D0%9C%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C%20%D1%8D%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20I.pdf>.

208. Поживанов М. О. Українські вектори місцевого самоврядування / М. О. Поживанов. – К. : Альтерпрес, 2004. – 368 с.

209. Позачергові вибори президента України. Хід голосування по регіонах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>.

210. Покальчук О. 2004 рік був для України, як перший поцілунок, а 2013 – як перший секс [Електронний ресурс] / Олег Покальчук // Портал І–Пресс: статті. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/oleg_pokalchuk_2004_rik_buv_dlya_ukrainy_yak_pershyu_potsilunok_a_2013__yak_pershyu_seks_35460.html.

211. Политическое консультирование. – М. : Центр Политического консультирования «Никколо М», 1999. – 471 с.

212. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: Аналітичний звіт / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов; Ін–т громадянської освіти НаУКМА. – К. : Тандем, 2004. – 79 с.

213. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.
214. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. друга: Держава і політика / [А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко]. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка–Центр, 2003. – 664 с.
215. Політологія: Навч. посібн. / [За заг. ред. М. П. Гетьманчука]. – Львів: [б. в.], 2010. – 232 с.
216. ПОРА! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/ПОРА!>
217. Посібник з розвитку громад: Практ. порадник для небайдужих / Кол. авт.: Л. О. Єльчева, І. М. Ібрагімова [та ін.]. – К. : ЛАТ & К, 2007. – 458 с.
218. Почепцов Г. Г. Революция.com. Основы протестной инженерии / Г. Г. Почепцов. – М. : Европа, 2005. – 532 с.
219. Правознавець: від злочинів режиму Януковича постраждали більше 2 тис. людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/107366>.
220. Прибиткова І. Україна в регіонально–громадянському та національно–мовному вимірі за доби змін / І. Прибиткова // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). Т. 1. – К. : Ін–т соціології НАН України, 2014. – С. 196–210.
221. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
222. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2013 р. – К. : Центр дослідження суспільства, 2014. – 43 с.
223. Пугачев В. П. Введение в политологию / Пугачев В. П., Соловьев А. И. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Pugach/index.php.

224. Пупыкин Р. А. Технологии использования социальных сетей в избирательных кампаниях / Пупыкин Р. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.cegr.ru/downloads/journal_1_2013.pdf.

225. Рада Європи: присутність закордонних спецслужб на Майдані досі під питанням [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/01/13/7029578/>

226. Рада і депутат: робота в ім'я громади. Залучення громадськості до підготовки та ухвалення рішень органами місцевого самоврядування та розвитку громад / А. Ткачук, Є. Фишко, Ю. Ганущак та ін. – К. : Ін-т громадянського суспільства, ІКЦ «Леста», 2005. – 228 с.

227. Радзієвський І. А. Феномен глобалізації і державне управління [Електронний ресурс] / І. А. Радзієвський // Державне управління: теорія і практика. – 2006. – №1. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTS/2006-1/txts/FILOSOFIYA/06riagdu.pdf>.

228. Радул В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект): Моногр. / В. В. Радул. – Кіровоград : Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2011. – 256 с.

229. Райт Г. Економічний розвиток місцевих самоврядувань / Г. Райт. – К. : ІДУС, 1994. – 56 с.

230. Регіонали мобілізують прихильників для захисту органів влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://world.pravda.com.ua/news/2013/12/4/7004692/?attempt=1>.

231. Резнік В. Підвалини соціального порядку в суспільстві: уподобання громадян України [Електронний ресурс] / В. Резнік // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 24–36. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_4).

232. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / Резнік О. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 336 с.

233. Резнік О. Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та Революції гідності [Електронний ресурс] / О. Резнік // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 64–74. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__8).

234. Резнік О. С. Пояснювальні можливості теоретичних підходів до вивчення чинників громадянських практик / О. С. Резнік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/OReznik2009N4UkrSocium.pdf>.

235. Результати національних моніторингових опитувань 1992–2014 років [Електронний ресурс] // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(2). – С. 13–151. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(2\)__4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(2)__4).

236. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция: Пер. с англ. / Г. Рейнгольд. – М. : ФАИР–ПРЕСС, 2006. – 416 с.

237. Романюк А. Виборча система України / Анатолій Романюк // Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти; за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – Вроцлав : [б. в.], 2010. – С. 523–534.

238. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

239. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 75–92. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/8756>.

240. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: Моногр. / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 315 с.

241. Ротар Н. Ю. Методологічні проблеми дослідження політичної участі в період постбіхевіоризму / Н. Ю. Ротар // Вісник Львівського

університету: Сер.: Філософсько–політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 149–158.

242. Ротар Н. Ю. Теорія політичної участі: Навч. посібн. / Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Чернівецький нац. ун–т, 2010. – 168 с.

243. Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах: Навч. посібн. / Н. Ю. Ротар. – Чернівці : Рута, 2004. – 78 с.

244. Рубцов В. П. Індикатори та моніторинг у муніципальному управлінні. Наук.–теорет. посібн. / В. П. Рубцов. – К. : Гнозис, 2002. – 148 с.

245. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. [Електронний ресурс] / А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 117–124. – Режим доступу:[http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__13).

246. Сабитов М. Р. Объясняя российский протест: детерминанты массовой политической мобилизации / М. Р. Сабитов // В мире научных открытий. – 2012. – №11.5 (35) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nkras.ru/vmno/en/issues/2012/11.5/11.5.pdf#page=200>.

247. Сабитов М. Р. Современные детерминанты массовой протестной активности в России / Сабитов Марат Ринатович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vak2.ed.gov.ru/idcUploadAutoref/renderFile/118094>.

248. Саєнко Ю. Експертні оцінки соціального капіталу / Ю. Саєнко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 314–319. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__31).

249. Санистебан Л. С. Основы политической науки / Л. С. Санистебан. – М. : МП «Владан», 1992. – 123 с.

250. Сафронов В. В. Потенциал протеста и демократическая перспектива. Постановка проблемы / Сафронов В. В. // Журнал социологии и социальной антропологии.– 1998.– Т. 1.– Вип. 4. – С. 117–130. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.old.jourssa.ru/1998/4/safr.html>.

251. Саханенко С. Є. Політичне управління містом в умовах самоврядування / С. Є. Саханенко. – Одеса : ОФ УАДУ, 2001. – 380 с.

252. Сети + образы = мобилизация [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.computerra.ru/offline/2005/607/230350/>

253. Сіленко А. Соціально–політичні наслідки інформаційної революції / Алла Сіленко // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 09/2005. – №5. – С.61–74.

254. Скакунов Э. И. Политическая оппозиция в период модернизации в России / Э. И. Скакунов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/066/092/1217/002_skakunovPoliticheskaya_sotsiologiya.pdf.

255. Скрипнюк О. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / Олександр Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 366 с.

256. Смелзер Н. Социология / Нейл Смелзер / Перевод с англ. – Научн. ред. издания на русском языке проф. В. А. Ядов. – М. : ФЕНИКС, 1994. – 688 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://socioline.ru/files/5/39/smelzer_sociologiya_1994.pdf.

257. Смелзер Н. Дж. О компаративном анализе, междисциплинарности и интернационализации в социологии / Н. Дж. Смелзер // Социологические исследования. – 2004. – № 11. – С. 3–12.

258. Смирнов С. Д. Образ мира: проблема активности психического отражения / С. Д. Смирнов. – М., 1985. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psychlib.ru/mgppu/Spo-001/Spo-001.htm>.

259. Солнечный Дозор: Россия и Приднестровье ВМЕСТЕ! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tiras.ru/tema-dnja/366-solnechnyj-dozor-rossija-i.html15>.

260. Соціальна педагогіка: Словник–довідник / [За заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко]. – Вінниця : Планер. – 2009. – 542 с.

261. Стегний П. В. «Ближний Восток»: по–версальски или по–вестфальски? Смыслы, подтексты и повестка дня «арабской весны» / П. В. Стегний [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.globalaffairs.ru/number/Blizhnii-Vostok-po-versalski-ili-po-vestfalski-15785>.

262. Степаненко В. Громадські організації в патерналістському суспільстві / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 120–127.

263. Степаненко В. Громадянське суспільство і деінституціоналізація у постмайданній Україні [Електронний ресурс] / В. Степаненко // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 75–84. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)_9](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)_9).

264. Студенти сказали Дмитру Табачнику «Геть!» // Високий замок. – 2010. – 16 березня. – С. 4.

265. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 448 с.

266. Сюдюков І. Світло в кінці тунелю / Ігор Сюдюков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/svitlo-v-kinci-tunelyu>.

267. Талалай Д. В. Поняття мобілізації: загальнотеоретичний аналіз / Д. В. Талалай // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 864–867. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_2_140.pdf.

268. Толочко А. В. Инновационные механизмы социально-политического взаимодействия государства и институтов гражданского общества в современной России / А. В. Толочко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnye-mehanizmy-sotsialno-politicheskogo-vzaimodeystviya-gosudarstva-i-institutov-grazhdanskogo-obschestva-v-sovremennoy#ixzz2aQmaQ3Tl>.

269. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toffler/_Index.php/

270. Троценко В. В. Регіональні особливості політичної участі громадян України в умовах переходу до демократії : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Троценко Валерій Володимирович; Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – 191 с.

271. Трубицын Д. В. «Модернизация» и «негативная мобилизация». Конструкты и сущность / Д. В. Трубицын // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 3–13.

272. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. / Пер. с англ. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2006. – 656 с.

273. Турен А. Способны ли мы жить вместе? Равные или различные // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Ален Турен / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1465.html.

274. У загоні для оборони Майдану – вже 2800 людей [Електронний ресурс] // Українська правда: Новини. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/12/4/7004717/>.

275. У Криму журналісти влаштували флешмоб проти «наклепу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/life/184521-u-krimu-zhurnalisti-vlashtuvali.html>.

276. У Москві жарти опозиції припиняють арештами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/politics/172877-u-moskvi-zharti-opozitsii.html>.

277. У Харкові зі школярів зробили Євро-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/life/173844-u-harkovi-zi-shkolyariv-zrobili.html>.

278. У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? (динаміка, 2008–2013) Соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=369.

279. Украина и евразийские мечты Путина [Електронний ресурс] // Голос Америки: Политика. – Режим доступу: <http://www.golos-ameriki.ru/content/russia-ukraine-maidan-politics/1805577.html>.

280. Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. Вип. 1 (15). – Т. 2. Таблиці і графіки – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 412 с.

281. Українці обирають Євросоюз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/011218/index.ua.html.

282. Українці продовжують голосувати не за партії, а за відомі прізвища лідерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=5027.

283. Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави – 3 / Національний фонд підтримки демократії (США); Фонд «Європа ХХІ» / І. Підлуська (наук. ред.), Г. Усатенко (упоряд.), О. Боронь (упоряд.). – К. : Агентство «Україна», 2005. – 350 с.

284. Участь громадськості у забезпеченні сталого розвитку територіальної громади: Моногр. / Кол. авт. В. С. Загорський, П. І. Шевчук, А. Й. Серант та ін.; За заг. ред. чл.–кор. НАН України В. С. Загорського. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 328 с.

285. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Нормативно–правові акти, що регулюють відносини у сфері інформації, комунікацій влади та громадськості / Український незалежний центр політичних досліджень: Упорядники Н. В. Окша, Д. В. Войтенко, Т. О. Бабенко. – К.: [б. в.], 2006. – 172 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/broshura-uchast-gromadian-u-priiniatti->

derzhavnikh-rishen-normativno-pravovi-akti-shcho-reguluiut-vidnosini-u-sferi-informatcii-komunikacii-vladi-ta-gromadskosti-2006-r.

286. Участь громадян у прийнятті державних рішень. Партнерська взаємодія влади і громадських інститутів в Україні: загальна методологія запровадження, міжнародний досвід / Український незалежний центр політичних досліджень; За заг. ред. І. Попова. – К.: [б. в.], 2006. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/broshura-uchast-gromadian-u-priiniatti-derzhavnikh-rishen-partnerska-vzaemodiia-vladi-i-gromadskikh-institutiv-v-ukraini-zagalna-metodologiiia-zaprovadzhennia-mizhnarodnii-dosvid-2006-r>.

287. Ушакова С. Н. Социальная мобилизация как системная характеристика советского общества / С. Н. Ушакова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.nsc.ru/website/history-institute/var/custom/File/2RNMK/028_Ushakova.pdf.

288. Фани Тимошенко відзначать 100 днів її арешту флешмобом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.comments.ua/politics/164392-fani-timoshenko-vidznachat-100.html>.

289. Федонюк С. В. Мережні комунікативні технології у виборчих проектах / С. В. Федонюк, І. З. Цюпа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/1233/3/Fedonyuk2009_11.pdf.

290. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Мишель Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ru/CULTURE/FUKO/istoria.txt_with-big-pictures.html.

291. Хазагеров Г. Конец века толп / Хазагеров Г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khazagerov.com/cultural-situation/73-2009-02-18-08-50-29.html>.

292. Халий И. А. Современные общественные движения: инновационный потенциал российских преобразований в

традиціоналістської середі / І. А. Халій. – М. : Інститут соціології РАН, 2007. – 300 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/publ/monogr_Haliy.pdf.

293. Хантінгтон С. Політичний порядок в змінюючихся суспільствах / С. Хантінгтон. – М.: Прогрес–Традиція, 2004. – 480 с.

294. Хейвуд Е. Політологія: Учеб. [для студ. вузів] / Ендрю Хейвуд; [пер. с англ. под ред. Г. Г. Водолазова, В. Ю. Бельського]. – М. : ЮНІТИ–ДАНА, 2005. – 544 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/heywood-politology-2005-orig2002.htm#_Тoc209391736.

295. Хофман–Ланге У. Еліти і демократизація: германський досвід / У.Хофман–Ланге [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/674/791/1231/007Hoffman.pdf>.

296. Циммерман Дж. Ф. Учасницька демократія: відродження популізму / Циммерман Дж. Ф. // Демократія : Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005.– С. 263–303.

297. Чемшит А. А. Основи політології: Учеб. посібник для студ. вузів / А. А. Чемшит. – Севастополь : Изд–во СевГТУ, 1996. – 255 с.

298. Чемшит О. О. Участь у політичному житті за демократичних умов: постановка проблеми / О. О. Чемшит // Наукові праці МАУП: Вип. 5: Актуальні питання політології. – К. : МАУП, 2003. – С. 60–65.

299. Чепурко Г. Проблеми формування соціального капіталу в Україні на сучасному етапі / Г. Чепурко // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 271–283. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__27](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__27).

300. Чернега Р. Т. Участь громадян у місцевому самоврядуванні України: правові питання: Моногр. / Р. Т. Чернега. – Ів.–Фр. : «Місто НВ», 2008. – 116 с.

301. ЧЕСНО! Фільтруй владу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chesno.org/>

302. Чи Ви згодні з тим, що вибори в Україні є реальним механізмом впливу громадян на владу? Соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=603.

303. Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=82.

304. Чилкот Р. У. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Р. У. Чилкот. – М. : ИНФРА М; «Весь мир», 2001. – 423 с.

305. Чимирис Е. Роль молодежного движения в трансформации политического режима (на примере движения «Отпор» в Сербии) / Екатерина Чимирис [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/molpolit/chimiris1.php>.

306. Чирун С. Н. Политическая активность и политическое участие молодёжи: проблемы и возможности / С. Н. Чирун // Научная библиотека КиберЛенинка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/politicheskaya-aktivnost-i-politicheskoe-uchastie-molodezhi-problemy-i-vozmozhnosti#ixzz2aQecm2py>.

307. Чуб О. Фактори політичної активності громадян України у виборчому процесі / Олена Чуб [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2006_1/visnyk_st_19.pdf.

308. Шабров О. Ф. Политическое управление: проблема стабильности и развития / О. Ф. Шабров. – М. : [б. в.], 1997. – 200 с.

309. Шапошников Б. М. Мозг армии: Военная теория / Б. М. Шапошников. В 3-х книгах. – М. : Изд-во «Государственное военное издательство», 1929. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/science/shaposhnikov1/index.html>.

310. Шарпінська І. Головні тренди виборчої кампанії: підкуп виборців, технічні кандидати та злиття силовиків з криміналом / Ірина Шарпінська, Наталя Дмитрук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/63263>.

311. Шварц М. Истоки и развитие движения Occupy Wall Street / М. Шварц [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/usa/20111128/178629622.html>.

312. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібн. / Ю. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

313. Шевчук И. Н. Флеш–моб как модель нового политического действия / И. Н. Шевчук // Вісник СевНТУ: Зб. наук. пр. – Вип. 112 / 2010. – Серія: Політологія. – Севастополь, 2010. – С.171–173.

314. Шестаковський О. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими. Інфографіка / Олексій Шестаковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/>

315. Шкурат І. В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект): автореф. дис. к. н. з держ. управління: 25.00.01 / І. В. Шкурат. – К. : [б. в.], 2002. – 20 с.

316. Штомпка П. Социология социальных изменений: Пер. с англ. / Штомпка П. – М. : [б. в.], 1996. – 416 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socioline.ru/pages/petr-shtompka-sotsiologiya-sotsialnyh-izmenenij>.

317. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: Пер. с польск. С. М. Червонной. / П. Штомпка. – М. : Логос, 2005. – 664 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hse.ru/data/2010/11/01/1223555931/Shtompka_p_sociologiya_analiz_sovremennogo_obshestva.pdf.

318. Штюдемманн Д. Допоможіть собі самі / Дітмар Штюдемманн // Український тиждень. – №13 (230). – 30 березня – 5 квітня 2012 р. – С.16.

319. Шульга М. Аберантний стан суспільної свідомості українського соціуму (Післямова) / М. Шульга // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 512–545. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__52](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__52).

320. Шульга М. Уявлення населення про соціальну відповідальність / М. Шульга // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 186–195. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__20).

321. Шульга О. Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? / О. Шульга // Українське суспільство : моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 125–132. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1\(1\)__14](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrsoc_2014_1(1)__14).

322. Шульгіна А. Членство в партії як форма політичної участі: особливості партійної участі в Україні / А. Шульгіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2007. – Вип. 10. – С. 322–337.

323. Шумляєва І. Деякі аспекти залучення населення до вирішення питань місцевого значення / І. Шумляєва // Муніципальний менеджмент: становлення та розвиток в Україні: Мат. наук.–практ. конф. за міжнар. участю / [За заг. ред. Ю. П. Шарова]. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2004. – С. 165–168.

324. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Шумпетер Й. / Пер. з англ.– К. : Основи, 1995.– 528 с.

325. Шуровьески Дж. Мудрость толпы. Почему вместе мы умнее, чем поодиночке, и как коллективный разум формирует бизнес, экономику, общество и государство / Дж. Шуровьески. – М. : [б. в.], 2007. – 304 с.

326. Шурхало Д. Євромайдан готується до тривалої боротьби / Дмитро Шурхало [Електронний ресурс] // Радіо Свобода: Статті. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25189242.html>.

327. Що заважає виборам в Україні стати механізмом демократичної участі громадян у державних справах? Соціологічне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=603.

328. Эйдман И. В. Манифест мировой социальной Интернет–революции / И. В. Эйдман [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum-msk.org/material/society/430389.html?pf=2>.

329. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ / Умберто Эко; [пер. с итал. Е. Костюкович]. – М. : Эксмо, 2007. – 592 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://abuss.narod.ru/Biblio/eco_nazad1.pdf.

330. Юнгер Э. Националистическая революция. Политические статьи (1923–1933) / Эрнст Юнгер. – М. : Скимень, 2008. – 362 с.

331. Юнгер Э. Тотальная мобилизация // Рабочий. Господство и гештальт / Эрнст Юнгер. – СПб. : Наука, 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://seidr.woods.ru/juenger.htm>.

332. Як Україна святкувала День Соборності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/40152>.

333. Яким інтеграційним напрямом має йти Україна? (динаміка, 2011–2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=865.

334. Якименко Ю. Парти́йна система України: динаміка і чинники змін [Електронний ресурс] / Юрій Якименко. – Режим доступу: http://www.uceps.org/upload/1435764692_file.pdf.

335. Яковлєв М. В. Сучасні методи дослідження політичного активізму он–лайн / Яковлєв Максим Володимирович // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 4 (21). – С. 75–79.

336. Ямельницкий О. Я. Политический флешмоб как форма горизонтальной коммуникации / Ямельницкий О. Я. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». – 2013. – № 15 (158). Выпуск 27. – С. 154–159.

337. Ямельницький О. Видова специфіка політичної мобілізації / Ямельницький О. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку». – 2015. – Вип. 27. – С. 75–81.

338. Ямельницький О. Політико–культурні чинники мобілізації до політичної участі / Ямельницький О. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2014. – Вип. 26. – С. 87–93.

339. Ямельницький О. Політична мобілізація населення України: умови та чинники (на прикладі суспільно–політичних подій 2013 – 2014 рр. / Ямельницький О. // Панорама політологічних студій: Науковий вісник РДГУ. – 2014. – Вип. 12. – С. 61–68.

340. Ямельницький О. Я. Мобілізаційні виборчі технології: досвід авторитарної мобілізації / Ямельницький О. Я. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 101–106.

341. Ямельницький О. Я. Політична мобілізація: до проблеми трактування поняття / О. Я. Ямельницький // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2012. – Вип. 22 (3). – С. 72–77.

342. Яницкий О. Массовая мобилизация: проблемы теории / О. Яницкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/09/28/1251348627/Yanitskiy.pdf>.

343. Яницкий О. Н. Акторы и ресурсы социально–экологической модернизации / О. Н. Яницкий // Социол. исслед. – 2007. – №7. – С. 3–12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ikd.ru/node/3683>.

344. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс / Пер. с нем. 2–е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

345. Almond G. Introduction: A Functional Approach to Comparative Politics / Gabriel Abrahah Almond // Politics in Developing Areas / Ed. by Gabriel Abrahah Almond, James Smoot Coleman. – Princeton, 1960. – 591 p.

346. Apter D. The Politics of Modernisation / David E. Apter – Chicago : University of Chicago Press, 1965. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/aa.1967.69.3–4.02a00530/pdf>.

347. Arsenalt A. Switching Power: Rupert Murdoch and the Global Business of Media Politics / Arsenalt A., Castells M. // *International Sociology*. – 2008. – Vol.23 (No.4). – P. 488–513.

348. Barber B. R. A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong / Benjamin R. Barber. – Hill and Wang, 1998. – 166 p.

349. Black C. E. The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History / Black C. E. – N.Y. : Harper & Row, 1966. – 209 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua/books?id=O5K-НАААСААJ&dq=Black+C.+E.+The+Dynamics+of+Modernization:+A+Study+in+Comparative+History&hl=uk&sa=X&ei=GCtuVJz9BcWiygOJoIHADg&ved=0CC>.

350. Blog. Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://en.wikipedia.org/wiki/Blog>

351. Brady Н. Political participation / Н. Brady // J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman (Eds.). *Measures of Political Attitudes*. – San Diego, Calif. : Academic Press, 1999. – P. 737–801.

352. Burton M. Introduction: elite transformations and democratic regimes / Michael Burton, Richard Gunther, John Higley // *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe* / Ed. By John Higley, Richard Gunther. –Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992. – P. 1–37.

353. Cameron D. R. Toward a Theory of Political Mobilization / David R. Cameron // *The Journal of Politics*. – 1974. – Vol. 36, No. 1. – P. 138–171 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/2129113>.

354. Coelho V. Sh. P. Mobilizing for Democracy: Citizen Action and the Politics of Public Participation / Vera Schattan P. Coelho, Bettina von Lieres. – London : Zed Books, 2010, 288 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://r4d.dfid.gov.uk/PDF/Outputs/CentreOnCitizenship/1052734695-coelho_etal.2010-introduction.pdf.

355. Department of Defense. Dictionary of Military and Associated Terms. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://fas.org/irp/doddir/dod/jp1_02.pdf.

356. Deutsch K. W. Social Mobilization and Political Development / Kark W. Deutsch // The American Political Science Review. – 1961. – Vol. 55, No. 3. – P. 493–514 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rochelleterman.com/ComparativeExam/sites/default/files/Bibliography%20and%20Summaries/Deutsch%201961.pdf>.

357. Diani M. Social movement networks: virtual and real / Mario Diani [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13691180051033333>.

358. Etzioni A. Mobilization As a Macrosociological Conception / Amitai Etzioni // The British Journal of Sociology. – 1968. – Vol. 19. – № 3. – P. 243–253 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gwu.edu/~ccps/etzioni/A61.pdf>.

359. Fahmy E. Young Citizens: Young People's Involvement in Politics and Decision Making / Eldin Fahmy. – Aldershot : Ashgate, 2006. – 204 p.

360. Fairbrother P. Changing Patterns of Union Organisation? Representation and Participation: What is happening in Anglo–American Trade Union Movements? / Peter Fairbrother // 18th Annual International Labour Process Conference, April 25–27, 2000, Univ. of Strathclyde, Scotland [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.certificazione.unimore.it/site/home/documento124007717.html>.

361. Finkle J.L. Political development and social change / Jason Leonard Finkle; Richard W. Gable. – N.Y. : Wiley, 1971. – 685 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books/about/Political_development_and_social_change.html?id=z8MPLCt8_okC&redir_esc=y.

362. Gamson W.A. The Strategy of Social Protest / William A. Gamson. – Homewood (Ill), The Dorsey Press, 1974. – 217 p.

363. Green D. G. Reinventing Civil Society. The Rediscovery of Welfare Without Politics / David G. Green. – London : Civitas, 1993. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.civitas.org.uk/pdf/cw17.pdf>.

364. Gurr T.R. Comparative Studies of Political Conflict and Change: Cross National Datasets / Ted Robert Gurr. – Inter–University Consortium for Political and Social Research, 1978. – 194 p.

365. Hobsbawm E. Primitive rebels / Eric Hobsbawm. – Manchester, 1959. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ourebellion.files.wordpress.com/2012/07/eric-hobsbawm-primitive-rebels.pdf>.

366. Jenkins J. C. Resource mobilization theory and the study of social movements / J. Craig Jenkins // Annual Review of Sociology. – 1983. – Vol. 9. – P. 527–553 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://courses.arch.vt.edu/courses/wdunaway/gia5274/jenkins83.pdf>.

367. Jenkins J. C. Social Movements, Political Representation, and the State : An Agenda and Comparative Framework / J. Craig Jenkins, Bert Klandermans // The Politics of Social Protest: Comparative Perspectives on States and Social Movements. – Minneapolis, MN, Minnesota Press, 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ssc.wisc.edu/~oliver/SOC924/Assignments/Documents/jenkins_Klandermans_states.rtf.

368. Klandermans B. Mobilization and Participation: Social–Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory / Bert Klandermans // American Sociological Review. – 1984. – Vol. 49. – No. 5. – P. 583–600. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://investmentosocial.wikispaces.com/file/view/14858682.pdf>.

369. Leighley J. E. Strength in Numbers? The Political Mobilization of Racial and Ethnic Minorities / Jan E. Leighley [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pupress.princeton.edu/chapters/s7219.html>.

370. Lerner D. The Passing of Traditional Society / Daniel Lerner – N.Y. : The Free Press, 1958. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uq.edu.au/ccsc/the-passing-of-traditional-society-modernizing-middle-east>.

371. Mass mobilization. Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.wikipedia.org/wiki/Mass_mobilization.

372. McCarthy J.D. Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory / John D. McCarthy, Mayer N. Zald. // American Journal of Sociology. – 1977. – Vol. 82. No 6. – P. 1212–1241. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

https://campus.fsu.edu/bbcswebdav/institution/academic/social_sciences/sociology/Reading%20Lists/Stratification%20%28Politics%20and%20Social%20Movements%29%20Copies%20of%20Articles%20from%202009/McCarthy-AJS-1977.pdf.

373. Melucci A. Getting involved: identity and mobilization in social movements / Alberto Melucci [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scribd.com/doc/130155005/Melucci-Alberto-Getting-Involved-Identity-and-Mobilization-in-Social-Movements#scribd>.

374. Milbrath L. Political participation / Lester Milbrath, M. L. Goel. – Chicago : University Press Of America, 1982. – 236 p.

375. Morozov E. Foreign Policy: The brave new world of slacktivism / Evgeny Morozov [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=104302141>.

376. Nagel J. N. Participation / Jack N. Nagel. – Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1987. – 194 p.

377. Nie N. Education and Democratic Citizenship in America. – Chicago, 1996 / Norman N. Nie, Jane Junn, Kenneth Stehlik-Barry [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/3792204?uid=3739232&uid=2&uid=4&sid=21103094419957>.

378. Norris P. *A Virtuous Circle: Political Communications in Post–Industrial Societies* / Pippa Norris. – N.Y. : Cambridge University Press, 2000. – 398 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://books.google.com.ua/books?id=Vy7EKh3ap5oC&redir_esc=y.

379. Norris P. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism* / Pippa Norris. – New York : Cambridge University Press, 2002. – 290 p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ksg.harvard.edu/fs/pnorris/ Acrobat/APSA%202002%20Democratic%20Phoenix.pdf>.

380. Oberschall A. *Social Conflict and Social Movements* / Anthony Oberschall. – New Jersey : Prentice Hall, 1972. – 400 p.

381. Osborn G. *Politics and Media In An Internet Age* / George Osborn [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.georgeosborne.co.uk/shadow_news.php?id=21.

382. Paldam M. *Social Capital: One or Many? Definition and Measurement* / Martin Paldam [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.194.3259&rep=rep1&type=pdf>.

383. Park R. *The Crowd and the Public and Other Essays* / Robert E. Park. – Chicago : Univ of Chicago, 1972. – 182 p.

384. Pharr S. *Disaffected Democracies: What’s Troubling the Trilateral Countries?* / Susan J. Pharr, Robert D. Putnam. – N.Y. : Princeton University Press, 2000. – 360 p.

385. Political mobilization. Wikipedia, the free encyclopedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Political_mobilization.

386. Rec (2001) 19 on the participation of citizens in local public life [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=245255&Site=CM&BackColorInternet>.

387. Recommendation of the Congress of Local and regional Authorities on the Draft European Charter of Regional Democracy / REC 240 (2008)

[Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1287511&Site=Congress&BackColorInternet>.

388. Rosenau J. Citizenship between Elections. An Inquiry into the Mobilizable American / James Rosenau. – N.Y. – L. : Macmillan Pub Co, 1989. – 448 p.

389. Snow D. Master Frames and Cycles of Protest / David A. Snow, Robert D. Benford // *Frontiers in Social Movement Theory* / Edited by Aldon D. Morris and Carol McClurg Mueller. – London : Yale University Press, 1992. – P. 133–154.

390. Tapscott D. Wicinomics. How mass collaboration changes everything / Donn Tapscott, Anthony D. Williams. – Portfolio, 2008. – 351 p.

391. Tarrow S. Democracy and Disorder. Protest and Politics in Italy, 1965–1975 / Sidney Tarrow. – Oxford and New York : Oxford University Press, 1989. – 416 p.

392. Tarrow S. Power in Movement. Social Movements, Collective Action and Politics / Sidney Tarrow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 265 p.

393. Tarrow S. Struggle, politics and reform: collective action, social movements and cycles of protest / Sidney Tarrow. – Ithaca, N.Y. : Cornell Univ. (Western Societies Pap. No. 21), 1991.

394. Thompson D. F. The Democratic Citizen: Social Science and Democratic Theory in the 20th. Century / Dennis. F. Thompson. – Cambridge University Press, 2010. – 284 p.

395. Tilly C. From Mobilization to Revolution. Reading / Charles Tilly. – Addison–Wesley, 1978. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/50931/156.pdf>.

396. Verba S. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics / Sidney Verba, Kay Lehman Schlozman, Hanry Brady. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. – 664 p.

397. Yamelnytskuj O. The exogenous and endogenous prerequisites of political mobilization of the population of Ukraine at the beginning of 2013 and at the end of 2014» / Oleg Yamelnytskuj, Lesya Dorosh [Електронний ресурс] // TorunInternationalStudies. – No. 1 (7) 2014. – PP. 63–72. – Режим доступу: <http://wydawnictwoumk.pl/czasopisma/index.php/TSM>.

398. Zald M. Social movement organizations: Growth, Decay and Change / Mayer N. Zald, Roberta Ash // Social Forces. – 1966. – Vol.44 (3). – P. 327–341.